

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

2 • 2006

Predikande kvinnor
Borgerskapets äktenskapsstrategier
Föreningen Nouseva Suomi

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jani Marjanen • Fil.dr Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Max Engman (ordförande) • Henrik Meinander • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A)
00014 Helsingfors universitet.

Telefon 040-563 1492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi.

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jani.marjanen@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Telefon 09-191 24347 (Marjanen)

Samtliga uppsatser i
Historisk Tidskrift för Finland
är granskade av två sakkunniga.
HTF trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland.

Den heliga svagheten

Handlingsmönster bland predikande kvinnor i det svenska riket under 1700-talets senare hälft

MIA HÄGGBLOM

Kvinnor fick framträdande roller i de extatiska väckelserörelserna i Sveriges båda rikshalvor under 1700-talet. Den kanske intressantaste och mest kända företrädaren för de predikande kvinnorna var Anna Rågel. Hon föddes den 4 december 1751 på Rågels hemman i Nederby, Sastmola.¹

Av flera barndomsberättelser² att döma verkar Anna Rågel att ha varit en ängslig, sjuklig och grubblande människa som funderade mycket på sin egen synd och vägen till salighet. När hon hade fått någon småskada eller drabbats av någon motgång hade hon ofta funderat om Gud på detta sätt straffade henne för någon begången synd. Därefter hade hon genast bett om förlåtelse för både sina kända och okända fel och brister. Från cirka tretton års ålder ser hon ut att allt noggrannare ha givit akt på allt hon tänkt, sagt och gjort under dagen och genast bett om förlåtelse för det som kunde ha ansetts vara ogudaktigt. Redan i ett tidigt skede av Anna Rågels liv kan man skönja en

¹ Matthias Akiander, *Historiska upplysningar om religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider III* (Helsingfors 1857–1863), s. 56. Någon Anna född år 1751 på Rågels hemman omnämns däremot inte i böckerna över födda och döpta i Sastmola, Födda och döpta 1709–1754 Ic 2, Sastmola kyrkoarkiv, Åbo landsarkiv (ÅLA), men i kommunionboken finns det antecknat att hon var född 4.12.1751, Kommunionbok 1764–1769 IA a3, Sastmola kyrkoarkiv, ÅLA.

² Martti Ruuth, 'Eversti O. J. Gripenbergin kertomus Anna Rogelin horrossaarnasta', *Finska Kyrkohistoriska samfundets handlingar XII, 3. Ur de religiösa rörelsernas historia i Finland. Urkunder och forskning* (Helsingfors 1938), s. 125. Uppgifterna om Anna Rågels barndom är ytterst begränsade och mycket av det som sagesmännen Eneberg, Gripenberg och Telin nedtecknat hade hon själv berättat för dem. Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 68, Telins berättelse från 7.4.1774 i Anna Rågel, *Historisk berättelse om Bondedottern Anna Michels dotter Rågel, från Nederby i Sastmola Soken af Björneborgs Län i Finland; egentligen för den tid som hon i Wasa stad under Läkare hand, sängliggande varit, från September Månad, till Årets slut, År 1774*. Handskrift A 1013 vid Kungliga Biblioteket.

märkbar fixering vid bönen. Hon berättade själv att hon under dagen smög iväg för att be i ensamhet och att hon drabbades av stor ångest om hon inte hade möjlighet att avlägsna sig för dessa bönestunder.³ Denna något särregna andlighet väckte på sin tid en hel del uppmärksamhet, och Anna Rågel uppfattades som besynnerlig samtidigt som hon klandrades för att hon inte deltog i arbetet på gården.⁴

Under våren 1770 blev hon svårt sjuk och blev sängliggande fram till jul då hon plötsligt började predika i sin säng under ett sömnliknande tillstånd. Anna Rågel upprepade dessa dvalapredikningar några gånger under följande år, men först till pingsten 1772 började hon predika på allvar, och det var först nu som ryktet om henne började spridas. Allt fler människor, både allmog och ståndspersoner, började strömma till för att höra denna besynnerliga flicka predika. Ryktet hade lockat inflytelserika personer från Vasa till Sastmola medan hennes sjukdomstillstånd fortfarande var oförändrat, och dessa personer ansåg att hon borde flyttas till Vasa för att få bättre vård.⁵ I Vasa fortsatte hon predika samtidigt som spåren efter henne blir suddigare. Hon dog den 5 juli 1784 hemma i Sastmola.⁶ Kyrkoherde Anders Eneberg i Sastmola konstaterade i sitt liktal över henne att om allt skett under den katolska tiden skulle ”vår Anna Rågel antingen blifvit räknad bland helgonen att kanoniseras, eller ock blivit bannlyst, fördömd, ja lefvande uppbränd. Men Gudi lof! vår tid är nu bättre upplyst”.⁷

Anna Rågel utgör utgångspunkten för denna studie och den referensram som de andra predikande kvinnorna under 1700-talet jämförs med. Hon

³ Anders Telins berättelse från 13.12.1774 i *Historisk berättelse*, s. 166–167, Telins berättelse från 13.7.1774 i *Berättelse om den predikande pigan Anna Michelsdotter 1774*. Samfundet Pro Fide et Christianismos arkiv, strödda skrifter 20:3:11, handskrift vid Kungliga Biblioteket i Stockholm.

⁴ Anders Eneberg, *En näpsters christens frimodighet att förkunna berrens gärningar i lifwet och i döden i anledning av Psalm 118: v. 17, 18*. Tryckt av Georg Wilhelm Lodicer i Vasa, årtal saknas, s. 11.

⁵ Kvartermästaren Johan Bladh, vars dotter var ingift i den herrnhutiska familjen Hast, ansvarade för resan. Johan Bladh var troligtvis personligen mycket aktiv i vänkretsen kring Anna Rågel och fanns med som undertecknare på skrivelsen till drottningen. Även provincialläkaren Barthold Rudolf Hast hade troligtvis intresserat sig för Anna Rågel och skulle svara för hennes vård. *Historisk berättelse* s. 86–87, Handlingar angående religionsmål på 1700-talet F IV 5, Domkapitlets arkiv, ÅLA, Tor Krook, *1700-talets väckelserörelser i Österbottens svenska församlingar* (Jakobstad 1928), s. 136.

⁶ Enligt Akiander, *Historiska upplysningar*, del II not s. 77 dog Anna Rågel den 6 juni, vilket också finns angivet på hennes minnessten i Sastmola, men enligt kyrkböckerna är dödsdatumet 5.7.1784, vilket torde vara det riktiga. Döda och begravda 1755–1794 Ic 3 och Kommunionbok 1782–1787 IA a6, Sastmola kyrkoarkiv, ÅLA.

⁷ Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 74.

utövade stort inflytande på sin samtid och fick en stor genomslagskraft och auktoritet med en omfattande anhängarskara både bland ståndspersoner och bland allmoge. I Anna Rågels personlighet förenades den kvinnliga dvalapredikanten med profetissan och själasörjaren. Hon kom att framstå som en modell för andra kvinnor inom väckelserörelserna i sin samtid, men också långt senare.⁸

Källmaterial kring de predikande kvinnorna

Det som tidigare har skrivits om väckelserörelser och predikande kvinnor är nästan uteslutande refererat till Matthias Akianders *Historiska upplysningar om religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider*.⁹ Angående Anna Rågel finns det mycket intressant källmaterial på Kungliga Biblioteket i Stockholm. Jan Häll har i sin artikel om Anna Rågel använt några välvalda delar ur en handskrivna volym *Historisk berättelse om Bonde Dottren Anna Michels dotter Rågel, från Nederby i Sastmola Sökn af Björneborgs Län i Finland; egentligen för den tid som hon i Wasa stad under Läkare hand, sängliggande varit, från September Månad, till Årets slut, År 1774*, men den har därutöver inte tidigare använts av forskare.¹⁰ Vid mina efterforskningar vid Kungliga Biblioteket

⁸ Jag har tidigare skrivit en avhandling *pro gradu* i nordisk historia om Anna Rågel i vilken jag närmare studerade hennes verbala och nonverbala kommunikation, orsakerna till hennes stora genomslagskraft och varför inga myndigheter ingrep mot henne. Mia Häggblom, *En dvalapredikant i 1700-talets sambälle, Anna Rågels kommunikation, genomslagskraft och strategi*, otryckt avhandling *pro gradu* i nordisk historia, Historiska institutionen, Åbo Akademi 2004. Jag har i min avhandling *pro gradu* i kyrkohistoria, som jag gör tillfället färdigställer, jämfört Anna Rågel med andra predikande kvinnor under 1700-talet. Jag har främst intresserat mig för hur det var möjligt för kvinnorna att verka som predikanter. Jag har studerat de likheter och olikheter som fanns kvinnorna emellan i fråga om livshistoria, förkunnselse och kroppslig kommunikation. Därtill problematiserar jag predikande och kroppslig kommunikation som handlingsmönster kvinnorna använde sig av för att övergå till predikarollen. Jag beskriver de olika handlingsmönstren och diskuterar valet av dessa och deras symbolvärde. Dessutom undersöker jag hur de olika handlingsmönstren passar in i ett visst socialt sammanhang. Handlingsmönstren studeras också ur ett genusperspektiv och de predikande kvinnorna jämförs med predikande män verksamma under samma tidsperiod. Denna artikel är en sammanställning av valda delar ur mina båda avhandlingar *pro gradu*.

⁹ Matthias Akiander, *Historiska upplysningar I–VII*.

¹⁰ Jan Häll, 'Den sovande predikerskan. Anteckningar om Anna Rogel', *Lychnos Årsbok för idé och lärdoms historia* (Uppsala 1997). Anna Rågel, *Historisk berättelse om Bondedottren Anna Michels dotter Rågel, från Nederby i Sastmola Sökn af Björneborgs Län i Finland; egentligen för den tid som hon i Wasa stad under Läkare hand, sängliggande varit, från September Månad, till Årets slut, År 1774* Handskrift A 1013 vid Kungliga Biblioteket. Denna handskrivna volym skickades i slutet av år 1774 till drottning Sofia Magdalena och skrivelsen undertecknades av 21 prominenta personer från Vasasamfundet.

hittade jag även annat källmaterial om Anna Rågel som tidigare inte har använts i forskningen. I Samfundet Pro Fide et Christianismos¹¹ arkiv fanns en skriftsamling bland ”strödda skrifter” som berör Anna Rågel.¹² Denna skriftsamling består till stora delar av material som återfinns i den ovan nämnda skrivelsen men lite nytt och ytterligare tillägg återfinns här. Bland annat finns det två brev som berättar om den effekt bland allmogen Anna Rågels verksamhet hade fått. Även ett tidigare okänt brev till Anna Rågel från soldaten Olof Bäkman i Umeå återfinns vid Kungliga Biblioteket. Detta brev trycktes i Vasa år 1780.¹³ Dessutom finns det i *Handlingar angående religionsmål på 1700-talet* i domkapitlets arkiv ett intressant och hittills bortglömt brev från kyrkoherden i Sastmola, Anders Eneberg, till domkapitlet. I brevet meddelade han att Anna Rågel hade förts till Vasa under hans fränvaro.¹⁴ Därtill har M a r t t i R u u t h publicerat dokument rörande Anna Rågel ur *Acta Ecclesiastica*¹⁵ samt överste O. J. Gripenbergs *Berättelse om den märkvärdiga Pigan Anna Rågels dotter ifrån Sastmola sockn och Nederby by*.¹⁶ Likaså finns ett tal publicerat som uppges vara hållet av Anna Rågel i södra Hälsingland.¹⁷

Motsvarande material om de predikande kvinnorna i Sverige finns i form av tryckta småskrifter. Troligtvis hörde dessa berättelser till genren av tidigare visionsberättelser som hade fått ökad spridning från och med 1500-talet. Dessa visionsberättelser tillsammans med berättelser om predikande pigor och andra mirakel var ett storsäljande material vilket förläggare och kol-

¹¹ Ett samfund grundat år 1771 i Stockholm på initiativ av hovpredikanten Carl Magnus Wrangel. Verksamheten var praktisk-kyrklig med inriktning på folkfostring och spridning av uppbyggelselitteratur. Arne Palmqvist, 'De religiösa folkrörelserna och samhällen', *Historiallinen Arkisto* 62 (Helsingfors 1967), s. 61.

¹² *Berättelse om den predikande pigan Anna Michelsdotter 1774*. Samfundet Pro Fide et Christianismos arkiv, strödda skrifter 20:3:11, handskrift vid Kungliga Biblioteket i Stockholm.

¹³ Olof Bäkman, *Bref till Anna Rågel i Sastmola*. Tryckt av Georg Wilhelm Lodicer i Vasa, år 1780, Kungliga Biblioteket, Stockholm.

¹⁴ *Handlingar angående religionsmål på 1700-talet* F IV 5, Domkapitlets arkiv, ÅLA.

¹⁵ M a r t t i R u u t h, 'Lisävalaistusta varhaisemman herännäisyysden kehitykseen kansanomaisena ekstaattisena liikkeenä', *Finska Kyrkohistoriska samfundets handlingar XII, 1. Ur de religiösa rörelsernas historia i Finland. Urkunder och forskningar* (Helsingfors 1915). Ur *Acta Ecclesiastica*, Religionsmål i Finland, som finns i Sveriges riksarkiv.

¹⁶ M a r t t i R u u t h, 'Eversti O. J. Gripenbergin kertomus Anna Rogelin horrossaarnasta', *Finska Kyrkohistoriska samfundets handlingar XII, 3. Ur de religiösa rörelsernas historia i Finland Urkunder och forskningar* (Helsingfors 1938).

¹⁷ 'Eräs Anna Rogelin puhe vuodelta 1783', *Finska Kyrkohistoriska samfundets årsskrift 19–20, 1929–1930* (Helsingfors 1936).

portörer hade upptäckt. Kring dessa visionsberättelser och mirakelskrifter uppstod också en ”offentlig debatt” där protester och svarsskrifter angående budskapets äkthet och visionärens auktoritet publicerades. Också förbud och rättsliga ingrepp mot visionärerna offentliggjordes genom pamfletter och småtryck.¹⁸ Dessa småskrifter bör därför läsas som sådana, som tendentiösa mirakelberättelser som skulle ha genomslagskraft och vara storsäljare samt som försvarsskrifter av anhängare och vänner. Detta gäller också berättelserna om Anna Rågel. Samtidigt som de har uppenbara brister som historiska källor kan de också ge intressant information om hur man såg på dessa fenomen och vilken innebörd man lade i visioner och profetior. De kan ge en bild av kvinnosynen och de rådande stämningarna i samhället.

Fortfarande finns några av de samtida och senare nytryck av dessa skillingtryck kvar och jag har främst använt dessa som källmaterial om Karin Pehrsson¹⁹, Ester Jönsdotter²⁰, Sigrid Nilsson²¹ och Sara Stina

¹⁸ Arne Bugge Amundsen, 'Mig Engelen taltale saa... Folklike visjoner som kulturell kommunikasjon', *Set ikke vantro i min overtronens stad Studier i folketro og folkelig religiøsitet Festskrift til Ørnulf Hode på 60-årsdagen 28 September 1995* (Oslo 1995), s. 32.

¹⁹ Angående källmaterial om Karin Pehrsson har stora delar publicerats i flera exemplar redan under 1700-talet. År 1773 trycktes *Kort underrättelse om den på Södermalm predikande pigan Karin Pehrsson jämte utdrag af några hennes predikningar* (Stockholm 1773), författaren till denna berättelse är dock okänd. Samma år trycktes *Handlingar angående den predikande pigan Carin Persdotter från Nerike och Hardemo socken* (Stockholm 1773). Denna berättelse innehåller Collegium Medicum och Johan Odhelius utredning av hennes fall samt hemförsamlingens kyrkoherdes berättelse om hennes liv och leverne. Ytterligare en tryckt berättelse från år 1773 publicerades. Denna *Fullständigare och Sanfärdig berättelse om den bekanta pigan Catharina Pehrsson besynnerliga tilstånd utan någon egen tilläggning och omdöme* sammanställdes som en försvarsskrift i den offentliga debatten kring Karin Pehrssons religiösa auktoritet. Skriften argumenterade mot Collegium Medicum utlåtande, den tidigare skriften *Kort underrättelse* samt skrivelser i tidningen *Dagligt Allehanda*. – *Fullständigare och Sanfärdig berättelse om den bekanta pigan Catharina Pehrsson besynnerliga tilstånd utan någon egen tilläggning och omdöme* (Nyköping 1773).

²⁰ *Sanfärdig berättelse huru en ung piga i Skåne Ester Jönsdotter benämnd uti Närra Åbys socken tre mil ifrån Malmö hafver nu på stunde åbret lefwat utan den aldringaste mat eller dryck* (Lund 1710); *Magnus Gabriel Blocks betänkande öfver Ester Jönsdotters långvariga fastande etc.* (Västerås 1773); Erik Roland, *En aldeles sanfärdig och ganska efiertänkelig historia eller berättelse som innefattar et stort Guds underverk: om en piga i Skåne Ester Jönsdotter benämnd, uti Norra Åby, i Södra Åbys socken, tre mil från Malmö, som sedan år 1703, : in til 1711, som war 7 hela år, hon lefwat utan den ringaste mat och dryck. Ganska herlig och upbyggelig för en hwar til at läsa* (Gävle 1798); *Sanfärdig Berettelse huru en Ung Piga i Skåne Esther Jönsdotter Try mil ifrån Malmö uti Norre Åby hafver uti samsfelte Sex åhr Lefwat utan mat* (Skara 1710).

²¹ Sven Brodd, *Berättelse om pigan Sigrid Nilssons, från Sunnerby församling i Skaraborgs län, besynnerliga tilstånd och sjuklighet* (Gävle 1771).

Schultz²². Källmaterial om Lisbetta Isacsdotter har Leonhard Fredrik Rääf publicerat i samband med sina *Samlingar och anteckningar till beskrifning öfver Ydre härad*.²³

Extatiska uttryck som handlingsmönster

Anna Rågel och de andra predikande kvinnorna kom att verka i en tid och i ett samhälle som genomgick förändringar på det religiösa, ekonomiska och sociala planet. Det svenska riket och dess folk hade under tidigt 1700-tal drabbats av olika olyckor; förluster i krig, ockupation, pest, missväxt och hungersnöd. De gamla sanningarna och självklarheterna började allt mer ifrågasättas och pietismens ankomst rörde om ordentligt i religiösa och samhällseliga grytan samtidigt som den beredde jorden en ny kvinnlig väckelse-roll.

Efter år 1750 började ett nytt skede i finska pietismens historia. Pietismen övergick från att vara en väckelserörelse bland högre ståndspersoner till att vara en allmogersrörelse. Väckelsen tog sig också ett nytt uttryck, nämligen extatismen. Kvinnorna kom att inneha en central roll inom den nya väckelsen både som extatiker och predikanter samt som spridare av rörelsen. Folkväckelsen tog ordentlig fart genom den massextas som startat i Nykyrka kring åren 1756–1757. Det var pigan Lisa Ersdotter som hade kommit i svår syndanöd och uppmanade människorna att göra bättring. Människorna i byn och i trakterna runtomkring greps av liknande syndanöd och genom rop, gråt och klagan erkände de sitt syndiga och ogudaktiga leverne.²⁴ Väckelsen spred sig vidare mot Björneborg, där de främsta väckelsepersonligheterna blev Juliana Söderborg och Anna Lagerblad, och nådde så småningom även Sastmola och Anna Rågel.

I Sverige uppkom extatiskt präglade rörelser tidigt, i Västergötland redan 1733. Under samma tidsperiod då Lisa Ersdotter verkade och den finska folkväckelsen genomlevde sina första skeden framträdde Karin Jonsdotter

²² *Handlingar rörande skomakaredottern Sara Stina Schultz, som ansetts wara af djefiwulen besatt* (Strengnäs 1818); Christopher Ökner, *Sanningsfull berättelse att den store draken, den gamle ormen den där heter djefiwul och Satanas, lekamligt regerat menniskor, äfwen i våra dagar, eller något märkwärdigt att läsa, sedan vår urtima riksdag är slut* (1818); Pehr Tollesson, *Bref till en högförnäm herre om skomakardottern Sara Stina Schultz* (Stockholm 1828).

²³ I del 4 finns bl.a. protokoll vid biskopsvisitation och delar av domstolsutslaget återgivet, Leonhard Fredrik Rääf, *Samlingar och anteckningar till beskrifning öfver Ydre härad del 4* (Örebro 1865).

²⁴ Irma Sulkunen, *Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeit 1700–1800-luvulla* (Tampere 1999), s. 13–14.

i Söderhamn. Under besynnerliga svimningsanfall predikade hon varannan dag för en tillströmmande åhörarskara.²⁵ Liknande drag uppvisade Karin Pehrsondotter från Hardemo socken i Närke. Redan som femåring hade hon en upplevelse där hon erfor att hon blev utkorad till att börja predika.²⁶ En starkt extatisk rörelse fick sin början år 1768 i Lillhärda församling i Härjedalen. I ledningen för denna väckelse stod församlingens komminister Mårten Thunborg vars predikningar hade pietistiska och herrnhutiska inslag. Bång-Karin kom att bli rörelsens mest särpräglade personlighet. Hon predikade och profeterade medan hon drabbades av konstiga kroppsrörelser och skakningar.²⁷ Genom inflytande från Lillhärda spreds extatismen vidare till Hälsingland och Tornedalen, där väckelsen i likhet med den finska folkväckelsen började med att två minderåriga flickor predikade i extas. De främsta företrädarna för de predikande kvinnorna i Tornedalen var Stina Larsdotter, Sofia Hast och Ella Jonsdotter Lappe. I anknytning till den herrnhutiska väckelsen i Sydsverige fick rörelsen i Göingebygden extatiska förtecken. Yngre män, kvinnor och barn föll i ett sömnlignande tillstånd eller fick kraftiga kramper.²⁸ Därtill fanns kvinnor som uppmärksammades för andra egenskaper, till exempel svältkonstnären Ester Jönsdotter och änglaflickan Lisbetta Isacsdotter. Något senare, efter sekelskiftet 1800, reste den predikande kvinnan Helena Sofia Ekblom (även kallad Predikare-Lena eller Vita jungfrun), runt i Sverige. Hon predikade i ett extatiskt tillstånd och under predikan var hon alltid klädd i vita kläder.²⁹ Vad hade då dessa kvinnor gemensamt förutom att de predikade?

²⁵ Aarni Voipio, *Unissasaarnaaminen sielullisena ja uskonnollisena ilmiönä 2* (Jyväskylä 1921–1922), s. 102, Carl J. E. Hasselberg, *Norrländskt fromhetslif på sjuttonhundratalet* (Örnsköldsvik 1919), s.105, 149, 206.

²⁶ *Handlingar angående den predikande pigan Carin Persdotter* s. 12, Nils Staf, 'Den predikande pigan', *Stockholms julbok 1941* (Stockholm 1941), s. 73.

²⁷ Maria Wallenberg Bondesson, 'Extatisk väckelse och häxhysteri : en jämförelse mellan samhällliga konflikter i Lillhärda 1771–76 och i Dalarna och Hälsingland 100 år tidigare', Linda Oja (red.), *Vägen till Blåkulla Nya perspektiv på de stora svenska häxprocesserna* (Uppsala 1997), s. 86–87.

²⁸ Hilding Pleijel, *Herrnhutismen i Sydsverige* (Stockholm 1925).

²⁹ Tor Andræ, *Mystikens psykologi: besatthet och inspiration* (Stockholm 1926), s. 190–191; Peter Aronsson, *Ropande pigor och läsande bönder: bidrag till tolkningen av de sociala och politiska dimensionerna av åkianismen och roparerörelsen – två väckelserörelser före 1850* (Växjö 1990), s. 26; Leonhard Fredrik Rääf, *Samlingar och anteckningar till beskrifning öfver Ydre härads del 4* (Örebro 1865), s. 331.

I de här undersökta kvinnornas livshistorier, sjukdomsbeskrivningar och predikosätt finns både likheter och olikheter. De många likheterna visar på återkommande kännetecken eller mönster, vilket i sin tur kan ses som medvetna och omedvetna handlingsmönster eller strategier för att agera som predikanter. Hur ser då dessa kännetecken ut och vilken betydelse fick de som handlingsmönster?

Många av berättelserna följer samma mönster och utmärks av liknande särdrag. Kvinnornas livshistorier innehåller ungefär motsvarande företeelser, och de utmärkande kännetecknen som lyfts fram är ofta likartade. Barnomsberättelserna visar på särskildhet och utvaldhet samtidigt som de lyfter fram specifika kvinnliga dygdeattribut. Ålder och civilstånd förenade de flesta av kvinnorna. Däremot lyfts de dvalapredikande kvinnornas dåliga läskunnighet gärna fram för att betona den helige Andes fullständiga ledning, medan de kvinnor som inte predikade i dvala behövde andra attribut som kunde förstärka deras auktoritet och därför framhävde man gärna deras höga kunskapsnivå.

Dvalatal och tal under extatiskt tillstånd var ett av dessa ofta återkommande kännetecken som följaktligen blev ett mycket betydelsefullt handlingsmönster för en predikande kvinna. Dvalatal var en del av de extatiska uttryck som förekom under denna tid. Till de extatiska tillstånden hörde förutom dvalatal profeterande, hoppande, dansande, kramper, skrik, rop och djurläten.³⁰ Extasen uppfattades som ett tillstånd av omedelbar ledning från ovan. Den blev de väcktas kännetecken och uppfattades som ett högre tillstånd av andlighet.³¹ Innan pietismens framträdande hade speciellt barn uppträtt som extatiker.³²

Aarni Voipio som undersökt dvalapredikan både som psykologiskt och som religiöst fenomen spårar extatiska upplevelser långt tillbaka till mystiker och asketer i öst och inom klostermurarna i väst, men konstaterar samtidigt att inga egentliga dvalapredikanter står att finna under medeltiden. Han

³⁰ Exempelvis vid sammankomsterna i Orivesi förekom extatiskt predikande, syner, hoppande och dansande. Krook, *Väckelserörelserna i Österbottens svenska församlingar 1* (Stockholm 1931), s. 60. Även i Lillhärdahl förekom liknande fenomen, se Hasselberg, *Norrländskt fromhetslif*, s. 129–130.

³¹ T.ex. i Bång-Karins fall där hennes predikningar, kroppsörelser, djurliknande läten härmades och betraktades som nådegåvor från Gud och kriterier på en sann omvändelse, Hasselberg, *Norrländskt fromhetslif* s. 129.

³² Krook, *1700-talets väckelserörelser*, s. 130.

lyfter ändå fram Magdalena de Pazzi (1566–1607) och Katarina av Siena (1347–1380) som möjliga dvalapredikanter.³³ Den första dvalapredikanten i Finland påträffas redan år 1646 i Kumo. Den tolvåriga Lisabeta Sakariadotter hade nattetid predikat och bätt böner.³⁴ I samband med folkväckelsens utbredning började de extatiska uttrycken framträda hos de väckta. Först förekom enbart ryckningar, darrningar, svimningar, syner och uppenbarelser.³⁵

För Anna Rågel hade dvalapredikningarna stor del i hennes genomslagskraft och de utgjorde också hela grunden för hennes förkunnelse och därmed också hennes verbala kommunikation. Hennes förkunnelse var från första början dvalapredikan.³⁶ På basis av det begränsade material som finns om de predikande kvinnorna tyder allt på att även Karin Pehrsson, Stina Larsdotter och Sofia Hast predikade i dvala. Bång-Karin såg syner under sin dvala.

Dvalapredikningarna var till sin yttre form sensationella och väckte stor uppmärksamhet, men de erbjöd också ett tillstånd av omedvetenhet, att vara utom sig själv, vilket i sin tur gjorde att kvinnorna inte längre kunde anses vara ansvariga för vad de sade. Det opåverkbara tillståndet skulle visa på en direkt ledning från Gud och att de var gudomliga språkrör. Genom olika detaljer kunde de framhålla att förkunnelsen var omedveten och opåverkad i dvalatillståndet och därmed gav kvinnorna den helige Ande fritt spelrum. De omedvetna dvalapredikningarna blev sedan nyckelattributet för att tona ner den egna rollen som ordets förkunnare. Samtidigt erbjöd det förunderliga dvalatillståndet möjlighet till uppmärksamhet och auktoritet som en mellanlänk mellan Gud och folket.

Genom att med kroppen visa på sömn, medvetlöshet och död betonades det omedvetna tillståndet. Estraden blev därför ofta en säng, och ansiktsuttrycken och kroppsställningarna med likblekhet och stelhet skulle leda vidare i dessa tankebanor. Olika associationer till sömn och död blev därför viktiga.

³³ Aarni Voipio, *Unissaarnaaminen sielullisena ja uskonnollisena ilmiönä*, särsk. s. 51–53. Se även den populärvetenskapliga *Folkpredikanter och falska profeter* (Helsingfors 1928).

³⁴ Anja-Riitta Lukkari, *Naiset Suomen kansanberätyksessä 1700-luvun loppupuolella*, otryckt avhandling *pro gradu* i allmän kyrkohistoria, Kyrkohistoriska institutionen, Helsingfors universitet 1982, HUB, s. 37.

³⁵ Åbo domkapitels protokoll den 29.1.1759 i Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 812.

³⁶ Häggblom, *En dvalapredikant i 1700-talets samhälle*, s. 70.

Ett viktigt dvalaattribut blev i synnerhet avsaknaden av puls.³⁷ Anna Rågels dvalapredikningar tog främst fasta på dödsattributen såsom likblekhet, orörlighet, svag andning och puls medan Karin Pehrsdotters predikningar mer framhävde en intensiv sömn med våldsamma drömmar där spasmer var kraftiga medan pulsen var svag och flämtande.³⁸ När Karin Pehrsdotter sedan vaknade upp ur detta tillstånd gjorde hon precis som en nyvaken; hon sträckte på sig och gnuggade sig i ögonen och steg upp ur sin säng.³⁹

Även kvinnornas förkunnelse innehöll detaljer som skulle förstärka uppfattningen om deras omedvetenhet. Hos Anna Rågel kunde hennes predikorspråk visa på en sådan detalj. Hon konstaterades överlag vara klart bättre på finska, men i sitt omedvetna, opåverkade tillstånd talade hon näst intill perfekt svenska.⁴⁰ Därtill kunde hon trots sitt svaga yttre predika med hög röst, snabbt och häftigt i många timmar i sträck så att man enligt Odert Johan Gripenberg ”ej kan supponera, det den friskaste människa, sådant skulle kunna uthärda, utan någon mathet eller heshet”.⁴¹ Dvalatillståndet beskrivs ofta som mycket djupt och att det i många fall var omöjligt att väcka den predikande ur sin dvala.⁴² Därtill uppgav de predikande kvinnorna själva att de under sin dvala inte vetat om att de hade predikat. Denna anspelning på omedvetenhet och ansvarsfrihet kommer på ett intressant sätt fram hos Lisbetta Isacsdotter. Hon tog fasta på det oskuldsfulla barnets gestalt och genom att jollra som ett barn och hänvisa till att en ängel ”intagit” henne kunde hon framhålla att hon själv inte var ansvarig för det som sades, men samtidigt accentuera att allt var av stort religiöst värde eftersom det kom från en ängel. Rösterna som talade i hennes predikningar lät heller inte som hennes egen,⁴³ vilket ytterligare underströk att det han sade kom från någon annan.

³⁷ Anna Rågels dvalatillstånd prövades av professor Kraftman under ett besök och han ”kände flere gånger på tinning ådrarne, men kunde ej förmärcka den minste pulsgång, dock märcktes at hon helt sagta andades genom näsbårarne, samt att pulsen slog helt matt på armarne”. R u u t h, ’Eversti O. J. Gripenbergin kertomus’, s. 127.

³⁸ *Handlingar angående den predikande pigan Carin Persdotter*, s. 5–6.

³⁹ *Handlingar angående den predikande pigan Carin Persdotter*, s. 16.

⁴⁰ Anders Telin skrev i en av sina berättelser att ”när hon talar ordinarit med någon på Svenska bryter hon litet på finska, men denna brytning försvinner aldeles i predikningen, ja då talar hon så rent Swänska”. Telins berättelse från den 13.12.1774 i *Historisk berättelse*, s. 168.

⁴¹ Gripenbergs berättelse i R u u t h, ’Eversti O. J. Gripenbergin kertomus’, s. 130.

⁴² Exempelvis beskrivs Karin Pehrsdotter bli aldeles känslolös, utan hörsel och syn ”så at ingen skulle med någon åtgärd kunna taga henne därutur eller upväcka henne utur sin dvala”. *Handlingar angående den predikande pigan Carin Persdotter*, s. 14, 16.

⁴³ J o h n P a p e, *Kloka flickan från Vallåkra* (Lund 1949), s. 76.

Därtill uppges rösten ha kunnat sjunga vackert medan Lisbetta Isacsdotter inte tidigare haft någon speciellt bra sångröst.⁴⁴ Denna användning av rösten som utmärkande drag liknar mycket de språkliga särdrag som lyftes fram i samband med Anna Rågel som under dvalapredikningarna hade helt andra språkfärdigheter än i sitt normala tillstånd. Helena Sofia Ekbloms (Vita jungfrun) vita dräkt kan tolkas som ett liknande försök att anspela på sig själv som en änglauppenbarelse och med den vita färgen anspela på oskuldssfullhet.

Anna Rågel övergav dock dvalatalsstrategin när förkunnarrollen och auktoriteten var upprättad och godkänd. Hon behövde då inte detta utmärkande drag längre, utan övergick till rollen som mer mönstergill väckelsepredikant.⁴⁵ Hennes dvalapredikan fungerade troligtvis som ett nödvändigt attribut för att undvika att uppfattas som en skymfare av predikoämbetet, men även som ett attribut som kunde igenkännas av det omgivande samhället. Tack vare detta igenkänningstecken skapade hon sig en identitet som förkunnare, men när detta syfte var uppnått behövdes det inte längre.⁴⁶

Sjukdom, kropp och passivitet

Det mest återkommande mönstret hos de predikande kvinnorna var sjukdomstillståndet som ytterligare framhövdes genom den passiva rollen som omedvetet gudomligt språkrör. Alla de kvinnor som jag har studerat närmare och om vilka det finns tillräckligt material, med undantag för Juliana Söderborg, hade lidit av någon sjukdom innan de började predika. Därtill ser sjukdomsdiagnosen ofta likadan ut för de flesta av kvinnorna. Den samstämmiga sjukdomsbilden kan ses som ett handlingsmönster för att visa upp relevanta attribut för att agera som predikande kvinna, men också ses som omvärldens diagnos på ett avvikande och problematiskt fenomen som inte annars kunde fastställas. Sjukdomstillståndet kunde också erbjuda en förklaringsmodell till dvalapredikningarna samtidigt som det var möjligt att gömma sig bakom sjukdomen för att inte uppfattas som ett hot. Kombinationen av andlig kraft (dvalapredikningarna och profeterandet) och kroppslig svaghet (sjukdomen) kan tolkas som en tänkbar retorisk formel som kvinnorna kunde använda sig av i en tid där kvinnan inte tilläts tala offentligt.⁴⁷

⁴⁴ R ä ä f, *Samlingar och anteckningar*, s. 312.

⁴⁵ H ä g g b l o m, *En dvalapredikant i 1700-talets samhälle*, s. 32–34.

⁴⁶ H ä g g b l o m, *En dvalapredikant i 1700-talets samhälle*, s. 69.

⁴⁷ Karin Johannisson, *Kroppens tunna skal. Sex essäer om kropp, historia och kultur* (Stockholm 1997), s. 174–175.

Därtill var sjukdomen starkt sammankopplad med profetissans och den folkliga visionärens roll. Som profetissa hade kvinnan möjlighet att öppet framträda i offentliga sammanhang och att anta rollen som språkrör och framstå som bärare av ett angeläget budskap. Såväl bibeltexterna som den kristna traditionen erbjuder exempel på kvinnor som känt kallelsen att bli profetissa och även accepterats som sådana.⁴⁸ Bland 1700-talets predikande kvinnor var Ella Jonsdotter Lappe och Anna Lagerblad främst kända för sina profetior, men även Anna Rågel, Karin Pehrsson, Juliana Söderborg, Bång-Karin, Stina Larsdotter, Helena Sofia Ekblom och Lisa Andersdotter uttalade profetior. Ofta gällde deras profetior kommande händelser, olika tecken på världens undergång, avslöjanden av åhörarnas hemliga synder eller Karin Pehrssoners lilla specialitet som var att säga vad klockan var och därmed påvisa sin gudomliga inspiration.⁴⁹ Anna Rågel däremot valde att försöka tysta ner liknande fenomen.⁵⁰ Hon förnekade att hon skulle ha haft syner eller spådomar. Dock berättar källorna om hur många av åhörarna kom av nyfikenhet för att höra hennes syner och uppenbarelser. En hel båtlast

⁴⁸ Se vidare Ina Rogberg, *Förbjuder Bibeln kvinnan det offentliga ordet* (Stockholm 1907), s. 5–22. I Gamla Testamentet omnämns profetissan Mirjam vid Mose sida. Hon räknades som en ledarinna bland folket. Profetissan Deborah var domare och en stor personlighet under sin tid. I Nya Testamentet framträder profetissan Hanna, men också andra kvinnor omtalas i samband med Jesu vandringar.

⁴⁹ *Handlingar angående den predikande pigan Carin Persdotter*, s. 9, *Fullständigare och Sanfärdig berättelse om den bekanta pigan Catharina Pehrsson*, s. 12. Juliana Söderborg hade år 1774 förutspått att Björneborg före mars månad skulle drabbas av en svår olycka. J. W. Wallin, 'Herännäissynden vaiheista Porissa ja Porin Tienolla, etenkin entisissä Ulvilan Kirkkoherrakunnassa', *Finska Kyrkohistoriska samfundets Protokoll och Meddelanden 1892–1904 nr IV 1903–1904* (Borgå 1905), s. 198. Anna Lagerblads profetior och syner gällde vanligtvis historiska händelser. Hon förutspådde bl.a. det kommande kriget 1788–90 och hungersnöden. Hon skickade också brev till Gustav III och hertig Karl och berättade om sina syner där hon hade sett hur en fara hotade kungen. Luukkari, *Naiset Suomen kansanherätyksessä*, s. 64, 67–79. Bång-Karin såg i sina syner olika gestalter som talade till henne samt djävulen i olika skepnader. Hasselberg, *Norrländskt fromhetslif*, s. 125–126. Ella Jonsdotter Lappe såg i sina syner helvetet och de personer som redan hamnat där eller var på väg dit. Hasselberg, *Norrländskt fromhetslif*, s. 340. Daniel Lindmark, 'Vision, Ecstasy, and Prophecy: Approaches to Popular Religion in Early Modern Sweden', *Arv: tidskrift för nordisk folkminnesforskning* 2003, s. 177.

⁵⁰ Vasavännerna tonade medvetet ner hennes extatiska drag för att understryka hennes renlighet och framställa henne mer som en pietistisk lekmannaförkunnare och inte som någon vilsen extatiker. Anders Eneberg var dessutom mån om att i sina rapporter till domkapitlet påpeka att Anna Rågel var helt renlärig, att hon varken spred eller hyste irläror. Av personliga skäl ville han hålla sig väl med domkapitlet och inte reta upp den egna församlingen ytterligare. Häggblom, *En dvala-predikant i 1700-talets samhälle*, s. 69, 78–82.

med bonddrängar påstås ha avseglat i slutet av maj år 1775 från Kalajoki mot Vasa enbart för att höra Anna Rågels tal, syner och uppenbarelser.⁵¹ Den muntliga traditionen har bevarat profetior där Anna Rågel förutsäger tecken som förebådade världens undergång bl.a. hur någon form av tjära skall läggas på vägarna, att kvinnorna skall bära manskläder och hur dansande gubbar skall visas i rutor.⁵² Trots att de muntligt bevarade profetiorna troligtvis är efterhandskonstruktioner anser jag att det inte finns någon orsak att betvivla att hon verkligen profeterade och att profetiorna var en del av hennes förkun- nelses dramatiserande grepp samtidigt som de fyllde ett behov.

Under en tolerantare period under medeltiden hade många kvinnor fram- trätt som religiösa visionärer som såg syner och som genom sina uppenba- relser meddelade Guds vilja till folket. Genom synerna och uppenbarelserna vann de stort anseende och kunde utöva makt inom områden som de annars var utestängda från.⁵³ Dessa folkliga profetissor eller visionärer uppvisar starka paralleller med de gamla folkliga religiösa föreställningarna och visionsdikt- ningen. Jan - In ge Wa ll definierar visionsdiktning som ”en benämning på berättelser, vilka återger enskilda personers syner och upplevelser av hin- sides belägna världar, dit människans själ förs efter döden. Det är skildringar av dödsriken och av belöningar och straff som där väntar den döde.”⁵⁴ Wall menar att visionen var ett sätt att kommunicera en religiös erfarenhet i en sådan form att den kunde förstås av en större publik. Visionerna var oftast allmängiltiga och innehållsmässigt byggdes de upp på samma sätt. Visionen hade en gudomlig budbärare som förmedlade budskapet, som ofta rörde synder, straff och Guds dom, till visionären. Ar n e B u g g e A m u n d s e n

⁵¹ Landshövding Roos och kyrkoherde Salmenius i Kalajoki uppgav att folk kom just för att höra dessa. Mar t t i Ru u t h, 'Lisävalaistusta varhaisemman herännäisyden kehitykseen kansan- omaisena ekstaattisena liikkeenä', *Finska Kyrkohistoriska samfundets handlingar XII, 1 Ur de religiösa rörelsernas historia i Finland. Urkunder och forskningar* (Helsingfors 1915), s. 396–397.

⁵² To r e G u l l, 'Julundret i Sastmola 1770', *Syd-Österbotten* 3.1 1995.

⁵³ A n n - S o f i e O h l a n d e r, 'Marias döttrar Kvinnornas Europa', Birgitta Furuhausen (red.), *Utsikt mot Europa* (Höganäs 1991), s. 171–172. Som exempel kan Hildegard av Bingen, Katarina av Siena, heliga Birgitta och Jeanne d'Arc lyftas fram.

⁵⁴ J a n - I n g e W a l l, *Hon var en gång tagen under jorden... Visionsdikt och sjukdomsbot i got- ländska trolldomsprocesser* (Uppsala 1989), s. 11. Wall påvisar i *Hon var en gång tagen under jorden...* och i artikeln 'Den ogudaktige prästen och de predikande kvinnorna. Om folkligt reformations- motstånd under Vasatiden', *RIG Kulturhistorisk Tidskrift* 77 (1994:1) intressanta paralleller mel- lan folklig visionsdiktning och häxprocesserna. Intressant är också hans tolkning av den katolskt färgade folkfromheten som länge levde kvar och kom att påverka predikanter och profeter långt senare.

visar i sin forskning kring visionsdiktning hur visionären i sin tur intog en passiv roll som sjuk, svag eller medvetlös.⁵⁵ Visionen inleddes vanligtvis med att en person faller i djup sömn, dvala eller insjuknade. De anhöriga beskrivs ha gett upp hoppet och betraktade den sjuke som död, när denne vaknade upp och berättade om sina upplevelser.⁵⁶ Här kan man med lätthet dra paralleller till flera av de predikande kvinnornas berättelser, t.ex. den om hur Anna Rågel insjuknade svårt och föräldrarna bara väntade på att hon skulle dö. I stället började hon mirakulöst predika. Även Karin Pehrsondotter insjuknade svårt, såg död ut, tillfrisknade och berättade om att hon varit hos Gud. Tar vi fasta på den rådande samhällssituationen i slutet av 1700-talet i både Sverige och Finland, med ökande oro och osäkerhet samt den rädsla som hade uppstått när man blev varse om vilka fasor som människorna hade drabbats av genom jordbävningen i Lissabon år 1755, kan vi tänka oss att människorna var intresserade av visioner, tecken på katastrofer och förutsägelser om morgondagen.⁵⁷ Dessutom ingick det som en del av den folkliga kulturen, medvetandet och symbolspråket en stark tro på och oro över världens snara undergång.⁵⁸ Ett exempel på den oro och apokalyptiska stämning som rådde under denna tid var den påstådda jordbävningen i Sastmola i samband med en av Anna Rågels predikningar den 8 juni 1774. I Annas Rågels hem hade 26 personer från Vasa med omnejd och från trakten kring Björneborg legat och sovit. På natten till den 25 maj omkring klockan halv två hade de sovande väckts av ett ”dön”⁵⁹ och tyckt att golvet i stugan gungade. De blev förskräckta och började ropa och skrika i tron att jordens undergång var nära.⁶⁰ Detta blev en mycket omtalad händelse och paralleller drogs onekligen till händelserna i Lissabon. Det inträffade ansågs visa på vilka mäktiga krafter

⁵⁵ Arne Bugge Amundsen, 'Mig Engelen tiltalte saa... Folklige visjoner som kulturell kommunikasjon', *Set ikke vantrø i min overtronens stød. Studier i folketro og folkelig religiositet Festskrift til Ørnulf Hode på 60-årsdagen 28 September 1995* (Oslo 1995), s. 32–33.

⁵⁶ Wall, *Hon var en gång tagen under jorden...*, s. 11–12.

⁵⁷ Informationen om jordbävningen och dess följder spreds i Finland bl.a. genom en psalm som första gången gick ut i tryck år 1756. Jordbävningen i Lissabon hade starkt påverkat människorna och den uppfattades allmänt som ett varnande exempel på hur det kunde gå om man inte vaknade ur sin ”syndasömn”. Martti Ruuth, 'Hurmostilalaiset eli ekstaattiset liikkeet Suomessa varhaisemman herännäisyyden aikana', *Ylipainoisuuden Tiedeakatemia pöytäkirjasta 14.10.1911* (Helsingfors 1912), s. 11–12.

⁵⁸ Amundsen, 'Mig Engelen tiltalte saa', s. 38.

⁵⁹ ”Dön” är ett älderdomligt ord i betydelsen dån, och döna betyder mullra och dundra starkt och dovt. *Nationalencyklopedins ordbok* (Stockholm 1995).

⁶⁰ Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 69–70.

som var i rörelse kring Anna Rågel och vilka konstiga saker som höll på att hända i samhället. Förutom den praktiska betydelse som profetiorna hade, fanns också den religiösa innebörden där människorna skulle bekänna sina synder, omvända sig och vara redo för Jesu återkomst, vilken kunde äga rum vilken dag som helst. Den religiösa morgondagen kunde se helt annorlunda ut beroende på om man var omvänd eller inte. Det låg i varje människas intresse att vara förberedd inför morgondagen oberoende om det gällde att inleda höbärgningen eller himmelfärden.

Sjukdom och passivitet var därför starka attribut också för de traditionella folkliga visionärerna.⁶¹ Traditionellt lades stort fokus vid kroppen och dess uttryck när andliga uppenbarelser inhämtades. Sjukdomen accentuerade speciellt tydligt passiviteten. Phyllis Mack har i sin forskning om kvätkarkvinnor visat hur speciellt profetiska kvinnor beskrivs som både stumma och dumma, helt tomma kroppar på allt annat än den gudomliga inspirationen.⁶² Caroline Walker Bynum har i sin forskning visat att kroppen fick en ny religiös betydelse under 1200–1500-talen samtidigt som kvinnlig spiritualitet under denna tid blev speciellt somatisk. Bynum påpekar att denna fokusering på kroppen gav upphov till en ibland bisarr kvinnlig mirakelkaraktär och kom att utmärka en vändpunkt i historien om kroppen i väst. Kroppsvurmen fanns redan tidigare genom i den katolska tillbedjan av relikier. Både kvinnor och män var dessutom införstådda med tanken om att man med olika former av manipulering med sina kroppar kunde uppnå religiösa mål. Det kunde handla om att tygla sexuella drifter, som straff för synder och som en symbolisk förening med Jesu kropp.⁶³ Kopplingen mellan kroppslighet och helighet ökade dramatiskt och fick en allt starkare koppling till kvinnor. Medan män främst manipulerade sin kropp från utsidan blev inre manipulering allt närmare förbundet till kvinnor och kvinnlighet. Trans, svävande tillstånd, kroppslig stelhet, stigmata, mystiska graviditeter och självsvalt blev typiska kvinnliga tillstånd. Dessutom uppfattades sjukdom eller ständig smärta som en meningsfull del av den religiösa kvinnans liv i betydligt större utsträckning än för män. Sjukdomen uppfattades ofta

⁶¹ A m u n d s e n, 'Mig Engelen tiltalte saa', s. 33.

⁶² P h y l l i s M a c k, *Visionary women. Ecstatic Prophecy in seventeenth-century England* (Berkeley 1992), s. 32–34.

⁶³ C a r o l i n e W a l k e r B y n u m, 'The female body and Religious Practice in the Later Middle Ages', Michel Feher, Ramona Naddaff & Nadia Tazi (eds), *Fragments for a History of the Human Body. Part One* (Cambridge 1989), s. 162–163.

som en gåva från Gud och som ett viktigt element i kvinnlig spiritualitet i strävan att uppnå helighet.⁶⁴

Synen på predikande kvinnor

Historiskt har kopplingen mellan galenskap och helighet, utvaldhet och profeterande, extas, passion och känslor varit stark. I den medeltida kvinnliga fromheten ingick sjukdomen som ett nödvändigt attribut och många kvinnor önskade sig sjukdomar som en del av sitt ädla lidande och kroppsliga *imitatio Christi*.⁶⁵ Naturligtvis har även den mörka sidan av galenskap lyfts fram, men först under 1600-talets uppjagade religiösa och politiska klimat förstärktes det demonologiska temat. Under denna tid behövdes onda andar, djävlar och mörka makter som tolknings- och förklaringsmodeller för att man skulle kunna hantera de samhälleliga konflikter som hade uppstått. Under 1700-talet förändrades synen och tolkningsmodellerna för heligheten och galenskapen när medicinen kom in i bilden.⁶⁶ Samtidigt förändrades också förklaringsmodellerna angående fenomen som extatism och dvalapredikande. Tidigare hade hysteri, passioner och andra former av mental ohälsa förklarats med djävulsbesatthet, bedrägeri eller sjukdom.⁶⁷ Under 1700-talet fick skolmedicinen en allt synligare roll som rådgivare och kurerare, samtidigt som läkaren lyftes fram i stället för prästen.⁶⁸ I samband med läkarvetenskapens frammarsch började uppmärksamheten fästas på de s.k. inbillade sjukdomarna och problemet med att friska människor antog sjukrollen som en väg att uppnå bestämda vinningar. De aktuella sjukdomar som läkarna varnades för var allt från extas, galenskap och melankoli till feber, värk, svimningar, epilepsi, slaganfall och spetälska. Dessa sjukdomar användes av personer som ville undkomma rättegångar, straff, krigstjänst eller tjäna pengar och sympatier.⁶⁹

⁶⁴ B y n u m, 'The female body and Religious Practice', s. 164–167.

⁶⁵ B y n u m, *Holy feast and holy fast*, s. 200.

⁶⁶ J o h a n n i s s o n, *Kroppens tunna skal*, s. 137–139.

⁶⁷ B e n g t E r i k E r i k s s o n, *Vägen till centralhospitalet. Två studier om den anstaltsbundna sinnessjukvårdens förhistoria i Sverige* (Eslöv 1989), s. 77.

⁶⁸ E r i k s s o n, *Vägen till centralhospitalet*, s. 38–40, L i n d m a r k, 'Det smittsamma svärmeriet', s. 19–20.

⁶⁹ J o h a n K i e r n a n d e r, *Utkast til Medicinal-Lagfarenheten, Domare til Uplysning, Läkare til Hjelpreda och Barnmorskor til Underwisning i Ännen som röra Människo-Kroppen* (Stockholm 1776), kap. 12. Om förställda och Efterapade Sjukdomar, De Morbis Fictis.

De typiska uttryck som uppenbarade sig i samband med det extatiska tillståndet, d.v.s. dvala, svimning, skakningar, stelhet och känslolöshet, började allt oftare betraktas som sjukdomens symptom och som något som kunde smitta och därför borde stävjas.⁷⁰ I stället för att som tidigare anta en förklaringsmodell med antingen Gud eller Djävulen som aktörer och exorcism som botemedel, hade man börjat anta ett mer medicinskt-vetenskapligt synsätt. De kyrkliga myndigheterna försökte överlåta känsliga spörsmål till de världsliga myndigheterna genom att omdefiniera dem till medicinska problem.⁷¹ Genom sjukdomsförklaringarna kunde de samtidigt omdefiniera, misstänkliggöra och avskilja problemen och problemmakarna.⁷²

I Europa pågick under denna tid en diskussion om extatiska rörelser och "svärmeri" och huruvida det var fråga om gudomlig inspiration, falsk inbillning eller en smittosam sjukdom. Exempelvis pietismens grundläggare Jacob Spener höll sig helt till den medicinska linjen i fråga om orsaksförklaringar till några extatiska profeterande kvinnor. Han avvisade gudomlig uppenbarelse och Djävulens bländverk och menade att kvinnornas tal härörde sig från "en retard inbillning". Den franske läkaren Hecquet ansåg att extatiska krampsjukdomar härstammade från hysteriska ångor ur livmodern men orsakades och upprätthölls av själens passioner eller närmare bestämt genom retning av inbillningsförmågan. Botemedlet för sjukdomar av detta slag var företrädesvis isolering och hårt arbete. Förklaringarna medförde att det gjordes en distinktion mellan förnuft och känsla, där extasen blev det okontrollerade passionerade beteendet i motsats till det normala beteendet som styrdes av förnuftet. Denna tudelning sammanföll också med skillnaden mellan manligt och kvinnligt där mannen var förnuftig och kvinnan känslös. Samtidigt försökte den ge en förklaring till varför de extatiska rörelserna ofta dominerades av kvinnor.⁷³

Fortfarande blandades dock medicinska och teologiska argument och de båda disciplinerna rörde sig fritt över gränserna och gjorde samtidigt upp om definitionerna på det ideologiska slagfält som extasdiskussionerna erbjöd. Däremot inte sagt att de olika disciplinernas förklaringsmodeller stred mot varandras syften. De medicinska diagnoserna med retard inbillning, nerv-

⁷⁰ Lindmark, 'Det smittsamma svärmeriet', 3.

⁷¹ Eriksson, *Vägen till centralhospitalet*, s. 38–40, Lindmark, 'Det smittsamma svärmeriet', s. 19–20.

⁷² Aronsson, *Ropande pigor och läsande bönder*, s. 53.

⁷³ Lindmark, 'Det smittsamma svärmeriet', s. 8–11.

sjukdom, melankoli och hysteri var troligtvis lika effektiva strategier som diabolisering och heretisering när man ville åstadkomma misskreditering av de predikande. Patologiseringen var dock ett nytt instrument för att definiera och behandla människor som i religiöst avseende avvek från föreskrivet och önskvärt religiöst beteende. Patologiseringen var dessutom obestridligare och effektivare eftersom de teologiska invändningarna kunde mötas med teologiska motargument och var beroende av argumentens styrka och tyngd. Patologiseringen var svår för de predikande att argumentera emot och därtill togs de inte på allvar när de redan hade diagnostiserats som galenpannor.⁷⁴

Sjukdomens två sidor

I och med Anna Rågels första sjukdomsanfall blev hon sängliggande. Hennes kropp svällde upp, hon fick svåra plågor och hon miste aptiten och talförmågan. Alla trodde att hon låg för döden.⁷⁵ Hon dog emellertid inte men sjukdomstillståndet förblev oförändrat. Därtill drabbades hon av krampanfall varunder hon blev helt blek och fick blodfradga runt munnen.⁷⁶ Under flera dagar föll hon i en dvala (varunder hon också predikade) som ingen kunde väcka henne ur. Trots detta beskrivs hon vara vid god vigör, vacker, välskapt, vältalig, glad och munter ”så att man vid första påseendet ej vill tro, at hon är sjuk”.⁷⁷ Diverse sakkunniga hade anlant till Sastmola för att undersöka om dvalatillståndet var äkta. En icke namngiven präst hade enligt Gripenbergs berättelse försökt öppna hennes ögon, skakat henne och täckt för hennes mun med handen utan att detta inverkade på hennes tal eller dvalatillstånd.⁷⁸ Olika läkare uppges också ha besökt hemmet i Sastmola. De hade undersökt

⁷⁴ L i n d m a r k, 'Det smittsamma svärmeriet', s. 19–20.

⁷⁵ A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 56, Enebergs berättelse från 18.3.1774. A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 57, eller *Historisk berättelse*, s. 18.

⁷⁶ Enebergs berättelse från 18.3.1774, A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 58.

⁷⁷ Enebergs berättelse från 18.3.1774 i A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 58. Även O. J. Gripenberg berättar hur hon låg i sin säng och såg ut att vara död, hon var gulblek i ansiktet och händerna var bleka och slattriga som om de var gjorda av trasor. Ruuth, 'Eversti O. J. Gripenbergin kertomus', s. 128. Signaturen A.E.H. beskrev hur hon låg i sin säng, "liflig, glad och mycket wacker och mycket munter til utseendet" men när hon föll i dvala och började predika ändrades hennes utseende och "hennes ansikte var grågult ock ögonen tilslutna, såsom på en död menniskia: kroppen öfwer alt kall och kiänslös, med en kall swett befuktad, hon syntes vara utom all sansning." A.E.H:s berättelse i *Historisk berättelse*, s. 71, 80.

⁷⁸ R u u t h, 'Eversti O. J. Gripenbergin kertomus', s. 132.

henne för att ställa en diagnos på sjukdomen och ordinerat olika läkemedel för dess botande.⁷⁹

Trots att det finns antydningar om att Anna Rågel främst bedömdes utgående från sin sjukdom gjordes inga ingående medicinska utredningar kring henne från myndigheternas sida. Det är möjligt att myndigheterna uppfattade att hon redan diagnostiserats i och med kyrkoherde Enebergs utförliga rapporter till domkapitlet och att en ytterligare utredning därmed var onödig. Flera andra iakttagare tog fasta på Anna Rågels sjukdom som förklaring till predikofenomenet.⁸⁰ När Anna Rågels sjukdom däremot var konstaterad och hon erhöll vård för dess botande av den ansedda assessoren Hast, är det möjligt att hon inte längre uppfattades som något allvarligt hot. Myndigheterna valde i stället att koncentrera sig på att förhindra oroligheter och separatism bland åhörarna.⁸¹

⁷⁹ Kyrkoherde Eneberg ansåg att hon varit ”passionerad allt sedan hon minnes med modersjukan.” A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 56. Vad Eneberg menar med begreppet ”moderssjukan” är däremot lite oklart. Sjukdomen moderspassion, d.v.s. hysteri som vanligen uppstår ut traumatiska förlossningsupplevelser, känns inte som något aktuellt alternativ för en ung flicka. Troligtvis menas här hysteri utan de traumatiska förlossningsupplevelserna. Carl Linné ordnade in moderspassion-hysteri i sitt klassifikationssystem tillsammans med epilepsi i gruppen krampsjukdomar. E r i k s s o n, ’Vägen till centralhospitalet’, s. 11. I sitt liktal över Anna Rågel nämner Eneberg dessutom att hon hade plågats av magont så länge hon kunde minnas. Eneberg, s. 11. År 1771 hade provinsialläkaren Bengt Björnlund och stadsfältskärn Moseberg från Björneborg henne och konstaterade att det var hysteri som hon hade drabbats av och som orsakat dvalapredikningarna i Enebergs berättelse från 14.5.1774, A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 68. Bengt Björnlund och doktor Johan Gabriel Bergman skall enligt Gripenbergs berättelse ha ordinerat olika läkemedel till henne, men föräldrarna hade berättat för Gripenberg att dessa inte varit till någon nämnvärd nytta. Dvalatillståndet mellan predikningarna hade dock blivit en aning kortare. R u u t h, ’Eversti O. J. Gripenbergin kertomus’, s. 133. Den 20 februari år 1774 hade docent Stålberg under sin resa i nejden hälsat på och ordinerat 50 droppar ”Cron Essence” dagligen. Denna medicin skulle ha gjort att Anna Rågel svettats en aning och att hon de stunder hon varit i normalt tillstånd varit något piggre. Efter bruket av ”Cron Essence” skall hon också ha talat oftare än förr. R u u t h, ’Eversti O. J. Gripenbergin kertomus’, s. 133–134. Kronessence användes som ett universalläkemedel mot alla möjliga sjukdomar. Se vidare ett reklamblad över ”Wunder ”Cron ”Essence”, <http://home.swipnet.se/PharmHist/Artiklar/kronessens.html> (läst 21.11.2005). Enebergs brev till domkapitlet med information om att Anna Rågel flyttats till Vasa innehåller också en hänvisning om att även provinsialläkare Barthold Rudolf Hast hade besökt Anna Rågel och försökt kurerat henne redan i hemtrakten Inkomna handlingar, Handlingar angående religionsmål på 1700-talet F IV 5, Domkapitels arkiv, ÅLA.

⁸⁰ Prosten Michael Lebell som instämde Juliana Söderborg och den väckta kretsen kring henne till förhör besökte även Anna Rågel i Sastmola tillsammans med professor Kraftman och O. J. Gripenberg redan under hennes första verkamma period. Deras reaktion på hennes predikan var att de fann den ”enfaldigt fast gudeligt och vackert” men de menade att allt predikande kunde förklaras med hennes sjukdom. R u u t h, ’Eversti O. J. Gripenbergin kertomus’, s. 126.

⁸¹ H ä g g b l o m, *En dvalapredikant i 1700-talets samhälle*, s. 103.

Patricia Crawford har i sin studie kring kvinnornas deltagande i de religiösa sekterna under revolutionsåren 1640–1650 i England visat hur svaghetsstereotyperna kunde användas av kvinnorna uttryckligen för att tona ner den egna rollen. Den första engelska protestantiska martyren, Anne Askew, framställde sig vid alla förhör i stereotypa termer som en svag kvinna. I sin biografi däremot framställde hon sig själv som en trons försvarare, lärare, visionär, kämpa och ansåg sig vara andligt helt jämställd med mannen, d.v.s. allt annat än svag och bräcklig.⁸² Sjukdomsförklaringen hade emellertid också en annan sida.

För Anna Rågel fungerade sjukdomen på sätt och vis som en täckmantel för hennes verksamhet medan sjukdomsförklaringar för många andra blev något negativt. Efter att Karin Pehrsson dotter av dåtida medicinska experter och genom Kungl. Maj:ts beslut förklarats sinnessjuk, röjdes hon ur vägen och spärrades in på hospital. På liknande sätt konstaterades de predikande kvinnorna och männen i Övertorneå vara sjuka. De medicinska experterna använde sig av kopplingen mellan melankoli och svärmeri, samtidigt som även de religiösa aspekterna lyftes fram. Provinsialläkare Grysselius konstaterade att det i trakten fanns många som själva ville börja predika eftersom de ansåg sig komma närmare himmelriket som utvalda predikanter. Sådana tankar kunde skapa okristligt högmod. Genom sjukdomsförklaringen kunde de ”drabbade” dömdas till dårhusvistelse i Stockholm eller isolering.⁸³ Även Lisbetta Isacsdotters avslöjades som bedragerska och dömdes till både böter och internering på hospital.⁸⁴ Helena Sofia Ekblom förklarades också vara sjuk och skulle hållas i förvar på Vadstena hospital. Hon rymde dock därifrån och fortsatte sin predikoverksamhet.⁸⁵ Myndigheterna fortsatte på denna linje i liknande frågor där extatiska präster och väckta, predikanter och separatister spärrades in för att stävja den smittosamma sjukdom och de oroligheter som den ansågs sprida.⁸⁶ Vid en jämförelse mellan extatiska predikande kvinnor i Tyskland 1691–1693, ”*begeisterte Mägde*”,⁸⁷ och den

⁸² Patricia Crawford, *Women and religion in England 1500–1720* (London 1993), s. 30.

⁸³ Lindmark, 'Det smittsamma svärmeriet', s. 13–15.

⁸⁴ Pape, *Kloka flickan från Vallåkra*, s. 77.

⁸⁵ Rääf, *Samlingar och anteckningar*, s. 331.

⁸⁶ Wallenberg Bondesson, 'Extatisk väckelse och häxysteri', s. 87–89, Aronsson, *Ropande pigor och läsande bönder*, s. 11–15, 25–30, 51.

⁸⁷ Ett antal kvinnor som gjorde anspråk på gudomlig inspiration under sin extas och därefter uttalade apokalyptiska profetior om världens undergång och tusenårsriket. Lindmark, 'Det smittsamma svärmeriet', s. 6.

Wiklundska väckelsen i Övertorneå har Daniel Lindmark kunnat konstatera att den svenska synen på extatiska rörelser, deras smittsamhet och botemedel stämde bra överens med de synpunkter och åtgärder som lyftes fram i den internationella diskussionen.⁸⁸

Trots att den medicinska förklaringsmodellen inte var lika framträdande i fallet Anna Rågel som den var när det gällde de predikande kvinnorna i den västra rikshalvan, var myndigheterna i den östra rikshalvan dock inte obekanta med den och med de botemedel som ansågs effektiva i liknande fall. I samband med drängen Henrich Michelssons änglasyster år 1722 hade myndigheterna först prövat att förklara fenomenet kliniskt men slutligen stannat för en demonologisk förklaring. När ingen kunde påvisa att drängen varit psykiskt eller fysiskt sjuk och att han inte heller haft en dröm så återstod enbart den föräldrade modellen med Djävulen som orsak till änglasystererna.⁸⁹

I samband med efterdyningarna av Anna Rågels verksamhet och verksamheten kring de predikande kvinnorna i Kurikka blev den medicinska förklaringsmodellen mer synlig även i finska förhållanden. Kaplan Isaak Astrén tog fasta på det sjukliga i extatismen och i sin berättelse framhåller han hur de predikande pigorna i hans församling härmade Anna Rågel och var ”qvinfolk, hvilka voro af blödigare natureller”.⁹⁰ Han påstod sig ha observerat ”en förderfvad fantasiens verkan, en besynnerlig brännande feber och en bedräglig föreställning”.⁹¹ Denna besynnerliga predikosjukdom menade han att var synnerligen besvärlig så att de predikande kvinnorna hade mist sitt hår. Uppenbarligen upplevde han det som ett stort intrång i sitt ämbete när unga flickor hade börjat konkurrera om ordet. Dessutom skapade de oreda och oro i församlingen. Sjukförklaringen var en strategi för att värja sig mot de predikande pigorna och den auktoritet de fick. Han förklarade dem som sjuka individer som saknade det riktiga prästerliga kallet att förkunna. Dessutom avslöjade han en av kvinnorna som bedragerska. Denna erkände att hon predikat för att få uppmärksamhet och berömmelse. Genom att de unga kvinnorna förklarades vara sjuka, hysteriska och passionerade förlorade de också den gudomliga status som folket tillskrivit dem. De stod inte

⁸⁸ Lindmark, 'Det smittsamma svärmeriet', s. 19.

⁸⁹ Soili-Maria Eklund, 'Drängen Henrich Michelssons änglasyster. Demonologiska och medicinska förklaringsmodeller i tidigmodern tid', Hanne Sanders (red.), *Mellem Gud og Djevelen. Reelige og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800* (Köpenhamn 2001), s. 69.

⁹⁰ Astréns berättelse i Akander, *Historiska upplysningar III*, s. 109.

⁹¹ Astréns berättelse i Akander, *Historiska upplysningar III*, s. 111.

alls i Guds tjänst utan var endast hysteriska, inbillningssjuka och lidelsefulla kvinnor.⁹² Allt eftersom väckelsen spreds vidare till Nyland och Tavastland började den uppfattas som en epidemisk nervsjukdom av obestämd art och härkomst.⁹³

Sjukdomsidentitetens och de tillhörande attributens betydelse återfinns hos Anna Rågels och de andra kvinnornas efterföljare. Detta kan tyda på en gemensam förebild och ömsesidig imitation. Sjukdomsmetaforerna var en del av ett traditionellt kvinnligt kodat symbolspråk med sin utgångspunkt i inställningen till kroppen. De flesta av de senare predikande kvinnorna härmade sjukdomsattributen just på grund av deras centrala identitetsskapande faktor. De valde ut de nödvändigaste, effekttfullaste och mest accepterade attributen för att skapa sig en identitet som förkunnare.

Självsvält och heliga anorektiker

Förutom sjukdomstillståndet var självsvälten ett av de återkommande mönstren hos många av de predikande kvinnorna. Förlorad aptit ser ut att ha varit en del av sjukdomssymptomen men också en del av predikoattributen. Självsvälten kan därför kopplas både till sjukdomsidentiteten och rollen som profetissa. I takt med folkväckelsens spridning började själva väckelsen allt mer förknippas med kvinnor och sjukdom, men också med matleda.⁹⁴ Historiskt har fastan varit nära förbunden med religiösa ritualer. Fasta har också fungerat som botemedel eller straff. I den kristna traditionen har olika motiv för fasta lyfts fram. Fastan hörde samman med den asketiska livsföringen och uppfattades som ett sätt att följa Jesu exempel. Fastan fungerade också som en del av den kristna sammanhållningen och den var ett sätt att uttrycka sorg. Vidare kunde fastan fungera som en väg tillbaka till paradiset och ett sätt att uppnå helighet och renhet. Fastan erbjöd också möjlighet att få syner och visioner eller att fördjupa bönen.⁹⁵

Kring medeltiden blev det allt vanligare med kvinnor som genom självsvält sökte vägen till helighet. Caroline Walker Bynum har i sin forskning kring

⁹² Astréns berättelse i Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 112.

⁹³ Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 219–239. Där bland provincialläkare Carl Daniel Ekmarcks rapport från 1782.

⁹⁴ Enligt ett brev dat. 12.11.1782 där skribenten är okänd i Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 238–239.

⁹⁵ Walter Vandereycken, *From fasting saints to anorexic girls: the history of self-starvation* (London 1996), s. 14–20.

medeltida kvinnlig spiritualitet visat att självsvält var för människorna på medeltiden den mest elementära formen av asketism, och långvarigt fastande blev en viktig del i det andliga livet i strävan att uppnå helighet. Det fanns ett kraftfullt symbolspråk kring mat och ätande. Mat var dessutom ett betydligt viktigare motiv i kvinnlig religiositet än i manlig; att inte äta var ett kvinnligt kodat attribut på vägen mot helighet.⁹⁶ I kvinnornas önskan att straffa den syndiga kroppen och samtidigt dela Jesu lidande på korset blev extrem fasta ett ypperligt medel.⁹⁷ Den enorma senmedeltida betoningen av fasta har av moderna historiker uppfattats som de första exemplen på *anorexia nervosa*.⁹⁸

Samtidigt uppmärksammades dessa kvinnor. De blev kända vida omkring, behandlades med mycket respekt och fick stor auktoritet. De uppfattades som Guds utvalda, och deras tillstånd var ett tecken på helighet då de kunde leva utan mat men ändå hållas vid god vigör.⁹⁹ Föda, svält och självförsakelse blev kvinnligt kodade attribut genom kvinnornas position som husmödrar med makt över egen och andras föda. Därför blev självsvälten ett kvinnligt instrument för uppvisande av fromhet och utvaldhet.¹⁰⁰

Från och med reformationen var de heliga anorektikernas glansperiod förbi. Den religiösa aspekten förlorade sakta men säkert sin betydelse, och självsvältande kvinnor blev i stället en medicinsk attraktion och allt mer ett kommersiellt skådespel. Sakta men säkert hamnade också självsvälten inom ramen för sinnessjukdomens diagnos.¹⁰¹

De självsvältande predikande kvinnorna under 1700-talet faller in någonstans mellan det religiösa och det medicinska. Det är möjligt att lyfta fram två olika mönster för självsvältens betydelse. Det finns dels de som sällar sig till traditionen med de heliga anorektikerna, som Anna Rågel, Karin Pehrsson, Lisbetta Isacsdotter och Ella Jonasdatter Lappe, och dels de utpräglade svältkonstnärerna som Sigrd Nilsson, Ester Jönsson och Söster Hyp-hauff. De senare hör snarare till de medicinska skådespelen. Karin Johansson har i sin studie av den historiska kropps- och sjukdomsuppfattningen tolkat självsvälten som en del av kroppens teater där kvinnorna

⁹⁶ Bynum, *Holy feast and holy fast*, s. 2–5, 199.

⁹⁷ Bynum, *Holy feast and holy fast*, s. 31.

⁹⁸ Om denna diskussion se vidare Rudolph M. Bell, *Holy anorexia* (Chicago 1985), där han undersökt förhållandet mellan medeltida asketisk självsvält och den moderna diagnosen på *anorexia nervosa*.

⁹⁹ Vandereyken, *From fasting saints to anorexic girls*, s. 23–28.

¹⁰⁰ Crawford, *Women and Religion*, s. 8, 92.

¹⁰¹ Vandereyken, *From fasting saints to anorexic girls*, s. 23–32.

genom extrem fasta artikulerade sin utvaldhhet och där den utvalda enbart livnärdes av Guds kraft och därmed också stod nära Gud. Självsvälten speglade också en längtan att renas från den egna kroppsligheten, begäret och sexualiteten. Självsvälten innehöll också stereotyper för defensiv kvinnlighet med underkastelse, självförakt och fysisk svaghet.¹⁰²

Anna Rågel ansågs vara sensationell eftersom hon åt så lite. Därigenom sålode hon sig till skaran av heliga anorektiker. Ett rykte om att hon levde helt utan mat hade spridits ut, vilket gjorde henne ännu mera häpnadsväckande och ytterligare stegrade intresset för henne.¹⁰³ Ryktet påstod hon kunde vara utan mat 4–6 veckor och enbart drack vatten samtidigt som hon av besökare beskrevs som ”lagom fet, vacker och välskapad”.¹⁰⁴ Hos Anna Rågel är självsvälten svår att tolka. Var den en del av hennes sjukdom eller var den en av de omedvetna eller medvetna handlingsmönstren i kroppens teater? Troligtvis kan detta attribut sammankopplas med de andra instrumenten som hon använde sig av både för att skapa en förkunnaridentitet och samtidigt tona ner den egna rollen. Utåt var hon mån om att visa upp en fasad av underkastelse och välvilja, d.v.s. att hon underkastade sig både Guds vilja och myndigheterna. Självsvälten förstärkte sjukdomstillståndet och blev en del av kroppens teater som på ett defensivt syftade till att undvika konflikt-situationer. Samtidigt blev den på ett offensivt plan också en förstärkning till den egna utvaldhheten och auktoriteten. Genom sjukdom och självsvält visade hon upp relevanta symptom för samhörighet med tidigare religiösa auktoriteter och helgon.

Även Karin Pehrson och Lisbetta Isacsdotterns självsvält beskrivs på liknande sätt. De åt extremt litet och mycket sällan men hölls ändå vid god vi-gör.¹⁰⁵ I alla dessa fall kombinerades självsvälten med sjukdom, profeterande och dvalapredikande, men det fanns under denna tid också utpräglade svält-konstnärer som varken profeterade eller predikade. Ester Jönsdotter, Sigrid Nilsson och Söster Hyphauff ligger mitt emellan dessa två kategorier. Ester Jönsdotter kan dock inte räknas till de senare väckelsekvinnorna vid 1700-talets slut. Pietismen var ännu inte så stark under den tid då hon verkade, utan hon anknöt snarare till den äldre traditionen med heliga anorektiker.

¹⁰² Johansson, *Kroppens tunna skal*, s. 176–177.

¹⁰³ Eneberg, *En näpsters christens frimodighet*, s. 12.

¹⁰⁴ Enebergs beskrivning, Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 58.

¹⁰⁵ Räf, *Samlingar och anteckningar*, s. 310–311, 318; *Kort underrättelse om den på Södermalm predikande pigan Karin Pehrson*, s. 6.

Det är dock högst troligt att hon fick ett stort inflytande som förebild för de senare kvinnorna. Angående Sigrid Nilsdotter och Söster Hyphauff var det inte heller predikandet som kom i fokus utan självsvälten och sjukdomen. Även dessa tre kvinnor drabbades först av en svår sjukdom som sedan övergick i olika former av dvalatillstånd och en tillvaro utan mat.¹⁰⁶ Experter och myndigheter var oense om huruvida det var fråga om bedrägeri, om de var Djävulens eller Guds redskap eller om det var fråga om ett bevis på att människan kan leva enbart på luft.¹⁰⁷ Sigrid Nilsdotters dvalapredikande och besynnerliga matvanor – hon kunde endast inta nattvard – väckte stor uppmärksamhet och gav upphov till olika omdömen. Omsorgsfulla undersökningar genomfördes, och slutsatsen blev att hon led av hysteri, nervsvaghet och rubbningar i kroppens vätskebalans som i sin tur lett till bedrägeri och självplågeri.¹⁰⁸ Dessa fall visar hur de medicinska och de teologiska förklarings- och åtgärdsmodellerna så småningom började komma i konflikt med varandra och hur de medicinska tolkningarna småningom fick företrädet i dylika fall.

Nästan samtida med Sigrid Nilsdotter var fallet Sara Stina Schultz, som vid tio års ålder kom i den onde anden Legios våld. Hon fick krampor och spasmer, svimmade och fick raseriutbrott. Hon blev snabbt välkänd och behandlades av dåtidens mest beryktade andeutdrivare, swedenborgaren Johan Tybeck. Johan Odhelius (samme man som senare ledde utredningen av Karin Pehrsson) fick i uppdrag att undersöka fallet. Han konstaterade att anfällen var självpåverkade och att hon led av hysteri. Hon intogs därmed på Danvikens hospital. Hon uppvisade ett självdestruktivt beteende; svalde

¹⁰⁶ Se vidare Johannisson, *Kroppens tunna skal*.

¹⁰⁷ I fallet Ester Jönsdotter bortförklarade Magnus Gabriel Block, upplysningsidéernas föregångsman och bekämpare av vidskepelse och övertro, bestämt mirakelantydningarna och förklarade ingående med exempel från djurvärlden och med paralleller till tidigare liknande fenomen att människan verkligen inte levde bara på mat utan också kunde leva enbart på luft. *Magnus Gabriel Blocks betänkande öfver Ester Jönsdotters*, s. 4–24, Medan Johan Jacob von Döbeln, medicinprofessor i Lund konstaterade att det inte var fråga om bedrägeri utan ett obestämt och egendomligt kroppsligt tillstånd. Erikssohn, *Vägen till centralhospitalet*, s. 90. Fallet Söster Hyphauff uppmärksammades av både andliga och medicinska experter. Collegium Medicum vågade inte klart uttala sig om sjukdomens art utan kallade den helt enkelt för trolldom. De teologiska experterna var dock övertygade om att allt rörde sig om demonologiska krafter och ansåg att exorcism och flitiga kyrkosök skulle göra henne frisk. Bror Gadelius, *Tro och övertro i gångna tider* (Stockholm 1912), s. 171–196.

¹⁰⁸ Om Sigrid Nilsdotter i Sven Brodd, *Berättelse om pigan Sigrid Nilsdotters, från Sunnerby församling i Skaraborgs län, besynnerliga tilstånd och sjuklighet* (Gävle 1771).

knappnålar, bet sig själv i armar och fingrar, gav sig själv örfilar och tog strypgrepp om sin egen hals. De swedenborgska magnetisörerna visade intresse för henne, och det var tänkt att hon skulle fungera som spiritistiskt medium. De utverkade en frigivning och lät föra henne till Köpenhamn, där hon sedan dog på 1790-talet.¹⁰⁹

Dessa flickor kom att använda religionen och ett religiöst symbolspråk som handlingsmönster för att effektivt kommunicera med sin omvärld och skapa sig en identitet som förkunnare i en tid där religionen ännu spelade en viktig roll. Vid sekelskiftet 1800 framträdde kvinnor som med andra strategier eller handlingsmönster ville få acceptans och uppmärksamhet. Deras strategi blev att framställa relevanta symptom för den vetenskapliga medicinen och inte som tidigare för mystiken/religionen. Genom att på olika sätt manipulera kroppen gestaltade de ett intensivt martyrium. Detta kan ses som förebådande för det sena 1800-talets modenyck, den socialt konstruerade, borgerliga och kvinnliga sjukligheten.¹¹⁰

En av dessa senare självplågare var Anna Maria Rystedt som redan vid sex års ålder hade drabbats av förlamning, konvulsioner och kräkningar, vilket i tonåren utvecklades till dvala och ett omåttligt begär att svälja nålar. Hon kunde svälja upp till 100 knappnålar åt gången, vilka hon sedan kräktes upp. Christina Eldström föll vid 23 års ålder i en djup medvetlöshet. Efter tillfrisknandet visade hon tecken på graviditet. Därefter tog ett treårigt havandeskap och en förlossning vid. Under hypnotisk sömn beskrev hon vad som hände i hennes kropp och dag efter dag födde hon ut nya delar av det döda fostret. Intresset för fallet var stort, och hennes rum var ständigt fullt av publik. Där infann sig även större delen av Stockholms läkarelit. Skådespelet föll platt när det avslöjades att det påstådda fostret och fosterdelarna enbart var ben från djur.¹¹¹

Även Rachel Hertz insjuknade som tonåring och föll i dvalaliknande sömn. Så upptäcktes svulster som innehöll synålar på hennes kropp, och under de

¹⁰⁹ Om Sara Stina Schultz se *Handlingar rörande skomakaredottern Sara Stina Schultz, som ansetts vara af djefiwulen besatt*, tryckta hos Carl Erik Ekmarck (Strengnäs 1818); Christopher Ökner, *Sanningsfull berättelse att den store draken, den gamle ormen den där heter djefiwul och Satanas, lekamligt regerat menniskor, äfwen i våra dagar, eller något märkwärdigt att läsa, sedan vår urtima riksdag är slut* (1818); Pehr Tolleson, *Bref till en bögförnäm herre om skomakaredottern Sara Stina Schultz* (Stockholm 1828).

¹¹⁰ Johannisson, *Kroppens tunna skal*, s. 165.

¹¹¹ Johannisson, *Kroppens tunna skal*, s. 165–172; ytterligare om Christina Eldström i Karin Johannisson, *Magnetisörernas tid. Den animala magnetismen i Sverige* (Uppsala 1974), s. 179–181.

följande åren avlägsnades inte mindre än 389 nålar ur hennes kropp. Hennes säregna sjukdomshistoria fortsatte med otaliga nya symptom som läkarna behandlade. Hon förde dagbok över sina lidanden, lärde sig latin för att bättre förstå sin sjukdomshistoria och korresponderade med utländsk expertis. Hon blev mycket uppmärksam och undersökt av olika läkare. Fallet debatterades flitigt i inhemsk och utländsk press. Hon lyckades få vetenskaplig bekräftelse och blev en ny sekulariserad kvinnlig martyr, men allt gick så småningom överstyr. När kroppen började producera stora stoppnålar och benbitar vaknade läkarkåren. Rachel Hertz avslöjades som bedrageriska, och läkarkåren överlämnade henne i prästens vård.¹¹² Riktningen var här den omvända i jämförelse med 1700-talets medicinsk-teologiska diskurs; det som inte rymdes inom vetenskapen överfördes tillbaka till religionen.

Självsvälten var en del av den medeltida asketiska fastetraditionen som ytterligare accentuerades genom självplågeri och fenomenet att skada sig själv. Bland de kvinnor som var verksamma på 1700-talet och som jag studerat närmare fanns det endast en som uppvisade liknande beteende. Sara Larsdotter uppgavs ha försökt skada sig själv med olika tillhyggen.¹¹³ Dessa extrema former av askes är svåra för vår tid att förstå. Varför tillgrep kvinnorna dessa uttrycksätt eller handlingsmönster? Vad ville de egentligen uppnå? Varför ville de egentligen predika?

De predikande kvinnornas mål

Jag har i denna studie utgått från att kvinnornas beteendemönster utvecklades till ett mer eller mindre medvetet handlingsmönster för att de skulle kunna agera som predikanter i ett samhälle där kvinnans plats var i hemmet. Förståelsen är dock svår att göra tydlig. Utgående från kvinnornas handlingsmönster kan man försöka strukturera upp deras tänkbara avsikter. Några av dessa kvinnor har själva uttryckt syftet med predikningarna, men dessa bekännelser innefattar knappast hela sanningen.

Den till synes mest självklara avsikten för de verksamma predikande kvinnorna var att de ville sprida väckelsens budskap och verka för medmänniskornas omvändelse. De ansåg sig ha ett viktigt budskap att meddela folket och menade att de var utvalda för denna uppgift.

¹¹² Johannisson, *Kroppens tunna skal*, s. 166–169

¹¹³ Kaarlo Airas, 'Kirkollista elämää ja hengellisiä liikkeitä torniolaakson alaosilla', *Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar* 29–30 (Helsingfors 1931), s. 228.

De olika handlingsmönstren behövdes för att visa upp relevanta attribut för att bli accepterade och få auktoritet som språkrör, uttolkare av skriften, profetissor och förmedlare av det gudomliga budskap som de upplevde att de bar på. Samtidigt som de hämtade sina roller ur traditionen blev de själva också rollfigurer för andra väckta. Deras handlingssätt och speciella attribut blev modeller som efterliknades, och de förevisade hur man skulle uppträda som predikande kvinna. Barndomsberättelserna hade i många av kvinnornas fall som uppgift att visa på en tidig utkorelse och förstärka utvaldheten. Utvaldheten underströks uttryckligen genom rollen som profetissa, t.ex. i Karin Pehrsdotters fall där hon ansåg sig ha fått en utslagsgivande profetia om hur kriget kunde förhindras, något som hon därmed måste meddela självaste kungen om.¹¹⁴ Även Anna Rågel och hennes anhängare i Vasa tyckte uppenbarligen att det i hennes förkunnelse och levnadshistoria fanns viktiga element som man gärna kunde delge självaste drottningen.¹¹⁵ Anna Lagerblad ansåg sig också ha fått avgörande information genom sina syner om överhängande hot mot kungligheterna och hon ville meddela dessa hotbilder genom att skicka brev till Gustav III och hertig Karl.¹¹⁶ Som profetissa åtnjöt kvinnor traditionellt stor auktoritet och status när man kunde säga något om framtiden, om allt från krig till skörd. Ett exempel på detta är Anna Rågel och hur hennes profetior väckte ett mycket stort intresse bland allmogen och folk vallfärdade för att höra hennes förutsägelser.

Kvinnorna anklagades ofta av myndigheterna för att vara sensationslystna och främst angelägna om att söka uppmärksamhet. De ansågs vilja framställa sig själva som mirakel genom olika sensationella attribut. Man kan finna många liknande attribut som fungerade som både sensationshöjande och tilldragande men som också kunde fungera som nedtonande av den egna rollen. Här ingick dvalan och andra extatiska uttryck, rollen som profetissa samt kroppens teater genom sjukdom och självsvält. Sjukdomen i Anna Rågels fall kunde fungera både som nedtonande fasad och som accentuerande utvaldhetssjukdom.

Karin Johannisson har försökt förklara hur en dialog med omvärlden upprätthölls genom att låna en rollteori från religionspsykologin. Hon menar att modellerna för den religiösa gestaltningen hämtades från den sociala kontexten med dess specifika symboler, beteendemönster och förebilder. Beroende

¹¹⁴ *Handlingar angående den predikande pigan Carin Persdotter*, s. 13.

¹¹⁵ Vilket man önskade göra genom *Historisk berättelse*.

¹¹⁶ L u k k a r i, *Naiset Suomen kansanberättyksessä*, s. 74–75.

på personlighet, minne, fantasi och erfarenheter omformades och uttrycktes dessa symboler och mönster i en personlig kroppslig gestaltning. Ett visst rolltagande, t.ex. extasen eller dvalan, kunde fungera som en *rite de passage* och rollspelet kunde fortsätta utan dessa initiala komponenter när rollen väl var accepterad.¹¹⁷ Anna Rågels dvalatal kan ses som en sådan övergångsrit som hon använde för att smidigt ikläda sig förkunnarrollen och som hon sedan kunde lämna bort. Sjukdomen kan ses som den främsta övergångsriten och den var uppenbarligen den viktigaste för rollidentifieringen eftersom alla, med undantag för Juliana Söderborg, uppvisade sjukdomssymptom. Andra mer dramatiska grepp som ofta uppfattades som mirakelfenomen, t.ex. självsvälten och självdestruktiviteten, användes om möjligt för att väcka intresset eller för att upprätthålla ett dalande intresse.

Kvinnorna ville troligtvis uppnå någon form av särskildhet genom olika sensationella attribut. De kunde då lättare förmedla sitt eget budskap och fullfölja det kall och den utvaldhet de upplevde de hade. Rollfigurer och modeller för 1700-talets självsvältande och självdestruktiva kvinnliga predikanter står dock inte att finna i visionsberättelserna utan får troligtvis sökas i den medeltida kvinnliga fromheten. Tolkningen av självsvältens funktion och betydelse hos de predikande kvinnorna är emellertid svår, men med hjälp av Caroline Walker Bynums forskning kommer man i alla fall en bit på väg. Samtidigt som självsvälten var ett mönster för fromhet och för att statuera utvaldhet blev matmetaforerna betydelsefulla för de religiösa kvinnorna under medeltiden eftersom mat i sig var viktigt i ett socialt sammanhang. Mat och kontrollen av mat var kvinnligt kodat och maten var också det enda som kvinnorna kunde "skänka bort" eftersom de själva hade varken egna pengar eller egendomar. Det blev ett kvinnligt sätt att imitera Kristi givmildhet. Därtill var det ett sätt att kontrollera kroppen och världen runt omkring. Genom att kontrollera kroppen, matvägra eller mirakulöst överleva utan mat, kunde kvinnorna sätta gränser och manipulera sin omgivning av äkta män, föräldrar, barn, präster och biktfäder.¹¹⁸ I den medeltida fromheten var självdestruktiviteten en del av den kvinnligt kodade asketismen. Åsamkade kroppsliga smärtor och skador var en del av de frommas mirakelattribut som beundrades och registrerades för framtida läsare och för en eventuell kanoniseringsprocess.¹¹⁹

¹¹⁷ Johannisson, *Kroppens tunna skal*, s. 178.

¹¹⁸ Bynum, *Holy feast and holy fast*, s. 189, 191, 193–194.

¹¹⁹ Bynum, *Holy feast and holy fast*, s. 212.

Rudolf M. Bell menar att självsvälten var ett sätt att reagera på det patriarkala förtrycket och de låsta sociala strukturerna som begränsade kvinnornas möjligheter. De fastade för att uppnå ett socialt mål. Anorexibeteendet var ett sätt att förändra och kontrollera det egna livet. Detta menar han gäller både för den äldre och modernare varianten av anorexi.¹²⁰

Predikantrollen kunde fungera som rollskapande i det omgivande samhället. Ett grundläggande behov hos människan är att orientera sig, förstå och skapa sig en plats i tid och rum.¹²¹ Karin Johannisson har tolkat extas, kroppslig svaghet, sängliggande och självsvält som kvinnliga strategier för att inom ett patriarkalt system kommunicera med omvärlden, skapa en identitet, bli vuxen och hantera en förlorad orienteringsförmåga. Denna form av kroppens teater blev en reaktion på en tilldelad osynlig kvinnoidentitet och medförde att kvinnorna själva och andra kunde se dem som utvalda och därmed gavs de tillfälle att förändra sin position.¹²² De flesta kvinnohistoriker är överens om att religiösa kvinnor predikade för att tillfredsställa icke-religiösa behov. Genom att uppleva att de hade en egen tro och dessutom predika offentligt kunde de också uppleva en stund av oberoende och självförverkligande.¹²³

Predikandet blev något av ett själens språk där de kvinnor som ansåg sig ha ett budskap att förmedla kunde få uttrycka sig och skapa sig en accepterad och respekterad roll i samhället. Det blev ett sätt att "bli någon" och inte bara ligga onyttig och sjuk. Sjukdomen behövde nödvändigtvis inte ingå som ett absolut attribut i handlingsmönstren, trots att mycket tyder på det, den kunde även tänkas vara orsaken till identitetssökandet. De sjuka kvinnorna upplevde eventuellt sig själva som onyttiga i en tid där människovärdet avgjordes av bruksvärdet eller den nytta man kunde tillföra hushållet. Som förkunnare kunde man då vara till nytta och tillföra något positivt. Sjukdomen var med andra ord den nödvändiga referenspunkten medan predikan var strategin, handlingsmönstret eller metoden. Därtill har tidigare forskning kunnat konstatera att extasen hade en social koppling och att individer med svag ställning i samhället ofta använde extasen som uttryckssätt.¹²⁴

¹²⁰ Bell, *Holy anorexia*, s. XII, 20.

¹²¹ Lennart Lundmark, *Protest och profetia. Korpela-rörelsen och drömmen om tidens ände* (Lund 1985), s. 163.

¹²² Johannisson, *Kroppens tunna skal*, s. 173–178.

¹²³ Mack, *Visionary women*, s. 88.

¹²⁴ Johannisson, *Kroppens tunna skal*, s. 175.

Gällande de predikande kvinnorna hörde största delen till allmogen eller de obesuttna med undantag för Juliana Söderborg som var borgardotter. Det är möjligt att de såg extasen som ett medel att göra sin röst hörd och skaffa auktoritet även utanför de sociala gränserna. Ett gudomligt språkrör var knappast bundet av sociala hierarkier och det förkunnade ordet gällde för alla. Samtidigt kunde dvalan och extasen fungera som uttryckssätt för en social protest. Genom den oansvarighet och omedvetenhet som artikulerades genom dvalapredikningarna var det möjligt att uttrycka mer kontroversiella tankar. I många av kvinnornas predikningar fanns en tydlig kritik, riktad både mot syndare och vanekristna, mot samtidens syndiga fritidssysselsättningar och klädmode men också mot prästerna.¹²⁵ Arne Bugge Amundsen lyfter fram den religiösa protesten i visionsdiktningen och konstaterar att de folkliga visionerna har långa anor som religiös uttrycksform i folktraditionen. Från och med 1600-talet fick visioner inspirerade av bot och omvändelse allt större genomslag. Visionärerna blev dessutom allt mer självständiga i spridningen av visionerna och i sin auktoritet. Sällan rådfrågades kyrkan beträffande visionernas äkthet vilket kunde leda till auktoritetskonflikter mellan prästen och visionären. Dessutom kunde konflikt uppstå mellan visionsbudskapet och traditionella folkliga kulturformer t.ex. i fråga om dans, kortspel, fiolspel och alkoholkonsumtion. Visionerna kunde därför innehålla ett visst sprängstoff i form av kritik och protest. Protesten kunde riktas mot missförhållanden inom högre samhällsklasser genom att fördöma flärd och lyxliv. Amundsen konstaterar dock att protesten eller kritiken har omfattat ett brett spektrum av social och religiös kritik, men att den i grunden var

¹²⁵ Anna Rågel kritiserade i pietistisk anda, den slentrianmässiga kyrkogången och den enskilde kyrkobesökaren som låter orden gå in genom ett öra och ut genom det andra. A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 85. Hon ställde kaplan Warenberg mot väggen genom att fråga hur det stod till med själavården i hans församling, om man håller bönenöten och andra sammankomster förutom predikningarna. I Warenbergs svar går det att skönja en viss irritation samtidigt som han erkände att många av dessa områden var eftersatta. Anna Rågel började därefter ett tal om hur prästerna var vägväisare, men att de själva inte gick den rätta vägen, och hur det går med fåren när herden är i varegens gap. F. J. Gustavssons berättelse, *Berättelse om den predikande pigan*, s. 12–15. Karin Pehrsson dotter diskuterar med en icke namngiven präst och klagar över hans oomvända kollegor. *Kort underrättelse om den på Södermalm predikande pigan Karin Pehrsson dotter* s. 8–9 I predikningarna fördömde hon speciellt lyxiga kläder och högfärd, men också dryckenskap, otukt, eder och svordomar. *Handlingar angående den predikande pigan Carin Persdotter* s. 10, 13 Stina Larsdotter och hennes efterträdare Sofia Hast protesterade i sina predikningar mot synder som förakt för gudsordet, gudstjänsten, helgdagar och nattvarden, olydnad mot präster och lärare, svordomar, penningbegär, kortspel, dans och vidskepelse. A i r a s, *Kirkollistu elämää*, s. 227–228.

en religiös protest och ett sätt för de breda folklagren att kunna framföra kritik.¹²⁶ Genom att predikorollen kopplades ihop med visionsberättelsetraditionen öppnades möjligheter att uttrycka ett missnöje över de samtida förhållandena. Det kunde då gälla att uttrycka predikantens egen kritik eller kritik hämtad ur den omgivande väckelsekontexten. Trots att det sällan var svidande politisk kritik var det ett tillfälle att uttrycka en åsikt för att försöka rätta till upplevda missförhållanden. Peter Aronsson har i sin studie av roparerörelsen konstaterat att det i rörelsens budskap fanns en social dimension där obesuttna försökte begripliggöra och ge den egna situationen en ny status genom att predika förbannelser över alla bondeklassens högfärdiga nymodigheter. De obesuttna och framförallt kvinnorna ville skapa en ny identitet för en grupp som saknade medborgerlig talan och uppnå full delaktighet i lokalsamhällets liv.¹²⁷

Det stora flertalet av de studerade kvinnorna var ogifta. Samtidigt var samhället uppbyggt kring den ärbara gifta kvinnan. Som ogift hade man en lägre social status och giftermålet var en myndighetsförklaring.¹²⁸ Genom predikorollen kunde dessa ogifta kvinnor skapa sig en identitet och en respektabel position i byn. Slutligen kan man konstatera att det ansågs existera ett botemedel mot denna ”åkomma”. Denna ”identitetsbrist” uppfattades vanligen av lärda som en sexuell frustration, och denna botades snabbt och enkelt med giftermål. Magnus Gabriel Block konstaterade i fallet Ester Jönsdotter att hon effektivt botades med giftermål och Brita H ”som war hel från wettet; men blef på samma sätt som Ester curerad af en mans-person [...] och är den rätta Curen til sådan sjukdom, såsom til många andre Qwinno-krämpor”.¹²⁹

Manlig makt och andligt prästadöme

För att ytterligare förtydliga handlingsmönstrens betydelse för de predikande kvinnorna bör de jämföras med predikande män. Finns det likheter och olikheter? Vilken betydelse får dessa likheter och olikheter?

Det är nödvändigt att redan från början konstatera att utgångsläget var anorlunda för männen. Mannen kunde själv långt styra sina val och liv. Den

¹²⁶ Amundsen, 'Mig Engelen tiltalte saa', s. 35, 40–41, 43–44.

¹²⁷ Aronsson, *Ropande pigor och läsande bönder*, s. 32–33.

¹²⁸ Ann-Sofie Olander & Ulla-Britt Strömberg, *Tusen svenska kvinnoår: svensk kvinnohistoria från vikingatid till nutid* (Stockholm 2002), s. 82.

¹²⁹ Magnus Gabriel Blocks *betänkande öfver Ester Jönsdotters*, s. 23.

historiska misogyni som rådde hade länge diskvalificerat kvinnorna från de flesta religiösa uppdrag. Män däremot hade större möjligheter både genom att prästyrket stod öppet samtidigt som biologiska argument inte satte hinder i vägen. Män hade naturliga förebilder i Jesus och apostlarna, i medeltida mystiker, predikande tiggarmunkar och filosofer. Samhället och hushållet var uppbyggt och styrt av män. Redan vid skapelsen och syndafallet lyftes mannen upp som överordnad kvinnan. Mannen personifierade intellekt, aktiv, logisk, förnuft och självkontroll, medan kvinnan var kropp, passiv, ologisk, känsla och lidelse.¹³⁰ I fråga om mystikens väsen och innehåll har män dessutom haft tolkningsföreträde genom tiderna.¹³¹

Caroline Walker Bynum har i sin forskning kring kvinnlig fromhet under medeltiden också anlagt ett genusperspektiv med jämförelser och slutsatser också kring manlig fromhet. Både män och kvinnor hade samma mål med sin fromhet och asketiska övningar, d.v.s. att efterlikna Kristus själv. Skillnaderna står att finna i den traditionella uppdelningen mellan kvinnligt och manligt. Bynum menar att skillnaden mellan kvinnor och mäns spiritualitet står att finna i kroppen, att kvinnor somatiserade sina religiösa upplevelser och använde kroppsliga metaforer och fysiska visioner om Gud på ett helt annat sätt än män. Bruket av matsymboler och metaforer kom att karakterisera kvinnors religiösa upplevelser oftare än mäns. Få män hade matvägran och sjukdom som viktiga element i fromhetslivet.¹³² Manlig religiositet kopplades samman med kunskap, det skrivna ordet, Bibeln som helig bok och studiet av filosofiska och mystikers skrifter vilket gjorde att män inte på samma sätt som kvinnor hade användning för karismatisk personlighet, visioner och mirakel för att skapa sig en roll som religiös auktoritet.¹³³ Religiösa män hade dessutom större möjligheter att välja om de ville uttrycka sin religiositet genom att leva inom ett kloster eller vandra omkring som predikanter och tiggare.

I samband med reformationen förlorade kvinnorna sina klosterknutna uttrycksmöjligheter, men för männen öppnade sig nya möjligheter genom Luthers syn på det allmänna prästadömet. Luther kritiserade den katolska kyrkan för deras syn på icke prästvigda som andra klassens kristna och erbjud

¹³⁰ Bynum, *Fragmentation and redemption*, s. 257.

¹³¹ Grace M. Jantzen, *Power, Gender and Christian Mysticism* (Cambridge 1995), s. 12.

¹³² Bynum, *Fragmentation and redemption*, s. 190–191.

¹³³ Bynum, *Fragmentation and redemption*, s. 60; Jantzen, *Power, Gender and Christian Mysticism*, s. 31, 60, 68, 83–84.

män, dock inte kvinnor, att träda in i förkunnarrollen. Luthers tankar om kallelsen byggde vidare på isärhållningen av kvinnligt och manligt. Mannen verkade i offentligheten medan kvinnan verkade i hemmet. Predikatorollen var dock ingen självklarhet för allmogemän. Fortsättningsvis var det prästerna som skulle utlägga och tolka de bibliska sanningarna.¹³⁴

Under 1700-talet sammankopplades den folkliga religiösa traditionen med folkväckelsen och gav upphov till lite olika roller för män och kvinnor. När folkväckelsen drog fram från by till by väcktes inte bara kvinnor utan också män och barn. I samtida berättelser beskrivs de första ”symptomen” som skakningar, rop, dvala och syner hos de väckta på samma sätt oavsett kön.¹³⁵ Det är dock sällan manliga väckta lyfts fram med namn och ytterligare beskrivningar i källorna. Predikande män omnämns i samband med väckelsen i Björneborg både i dess inledningsskede och i kretsen kring Juliana Söderborg.¹³⁶ Även i Torneå var män aktiva som predikanter och provinsialläkare Grysselius rapporter till Collegium Medicum utpekade 12 män av totalt 62 personer som drabbade av predikosjukan.¹³⁷ Extatismen grep också män i Lillhärdal. De uppvisade liknande skakningar och kroppsrörelser som Bång-Karin och de andra kvinnorna.¹³⁸

¹³⁴ Inger Hammar, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900* (Bjärnum 1999), s. 23–24, 26.

¹³⁵ Jämför t.ex. Johan Laihianders berättelse om väckelsen i Eura, A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 24–41; Johan Gottlebens berättelse om väckelsen i Santio by, A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 12–24; H. Strömborgs berättelse om väckelsen i Orimattila 12.8.1782 i A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 219–223.

¹³⁶ Abraham Achrenius berättade i ett av sina brev om en ung man som också i samband med väckelsen i Björneborg föll i en dvala där han upplevde sig se både himlen och helvetet. Han sjöng psalmer och predikade på svenska och finska. När han vaknade uppgav han sig inte vetat om vad som hade hänt. Denna berättelse uppvisar klara drag från visionsdikningen med dvalaupplevelser av himmel och helvete samtidigt som väckelseelement vävdes in. Abraham Achrenius brev i R u u t h, ’Lisävalaistusta varhaisemman herännäisyiden kehitykseen kansanomaisena ekstaattisena liikkeenä’, s. 388–389. Jakob Andersson från Ytterö predikade i dvala och fördömde hårt sina medmänskor. Han instämades till förhör tillsammans med rusthållaren Isac Laurén som också hållit möten samt 13 andra kvinnor däribland Juliana Söderborg. Kyrkostämmans protokoll från 29.5.1774 i W a l l i n, ’Herännäisyiden vaiheista Porissa’, s. 246–248.

¹³⁷ Två av dessa män, Hendrich Andersson Swart och Jeremias Larsson, hade dömts till dårhus för att de hade predikat och stört gudstjänsten. Henric Buskas som hade predikat fördes till Stockholm för närmare undersökningar men hemförlovades efter att Collegium Medicum konstaterat att han led av en melankoli orsakad av prästernas skrämselfredikningar. L i n d m a r k, ’Det smittsamma svärmeriet’, s. 15, 17; L i n d m a r k, ’Vision Ecstasy and Prophecy’, s. 179, H a s s e l b e r g, *Norrländskt fromhetslif*, s. 332.

¹³⁸ H a s s e l b e r g, *Norrländskt fromhetslif*, s. 130–134.

Så småningom började dvalan och uppenbarelserna allt starkare förknippas med kvinnor. Redan kring år 1758 när väckelsen nådde Vampula uppgav kyrkoherden att ”besvimningar och uppenbarelser samt skälfvande hafva allenast åkommit qvin- men ej manskönet”.¹³⁹ När folkväckelsen nått Orimattila kring 1780 var det främst barn och kvinnor som föll i dvala, skakade, såg syner och predikade.¹⁴⁰ Väckelsen i Orimattila med omnejd undersöktes år 1782 av provinsialläkaren Carl Daniel Ekmark som konstaterade att de dåningar, uppenbarelser och konvulsioner som kom till uttryck i väckelsen främst drabbade ”ungt folk och mest af qvinkönet, hustrur och pigor, då hon vet af ingenting”.¹⁴¹ Han försökte förklara de sällsamma uttrycken med svagt nervsystem, känslsamhet, livlig fantasi, gammal vidskepelse och tät stämning på sammankomsterna. Han ansåg vidare att läkemedel och åderlåtning i viss mån kunde hjälpa men att det effektivaste var prästernas predikningar och avskaffande av de väcktas bönemöten.¹⁴²

Det är uppenbart att kopplingen till den folkliga visionstraditionen och profetrollen var stark i väckelsens första skeden samtidigt som väckta män ännu uppvisade extatiska drag. Dvala, extas och profeterande var element också hos predikande män, men dessa fungerade främst som väckelsens och omvändelsens synliga kännetecken mer än som specifika handlingsmönster. Därefter blir det främst accepterat att pojkar och yngre män uppvisade extatiska drag. Här kommer isärhållningen och de kvinnligt och manligt kodade attributen fram. Detta kan relateras till Grace M. Jantzens slutsatser om att i takt med att mystikens definitioner förändrades och feminisierades förlorade den samtidigt sin folkliga och politiska betydelse.¹⁴³ Extasen uppfattades som kvinnlig redan under samtiden, men varken sjukdom och självsvalt ser ut att haft någon betydelse för väckta eller predikande män. De predikande männen i Torneå var alla i tjugoårsåldern, och deras beteende förklarades som en sjukdom. Skillnaden här var att sjukdomsförklaringen var en del av överhetens diskurs, medan männen inte av anhängare och åhörare

¹³⁹ Nils Idmans berättelse om väckelsen i Vampula i Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 46.

¹⁴⁰ H. Strömborgs berättelse om väckelsen i Orimattila 12.8.1782 i Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 220.

¹⁴¹ Provinsialläkaren Carl Daniel Ekmarks berättelse dat. 23.8.1782 i Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 229.

¹⁴² Provinsialläkaren Carl Daniel Ekmarks berättelse dat. 23.8.1782 i Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 234–237.

¹⁴³ Jantzen, *Power, Gender and Christian Mysticism*, s. 24.

uppfattades vara sjuka på samma sätt som man gjorde i anknytning till de predikande kvinnorna.¹⁴⁴ Inom den finska folkväckelsen har jag endast hittat en man som beskrivs vara sjuk. Drängen Mårten från Över-Nurmo beskrivs vara ”mycket enfaldig, stilla och from och af svag helsa”.¹⁴⁵ Denne Mårten såg syner om helvetet och Jesus samt profeterade om kommande händelser som snöfall på midsommar, olika boskapsjukdomar och hur människor hastigt skulle dö och ”falla såsom gräs, der de stode och ginge”.¹⁴⁶ Därtill har denna berättelse starkare anknytning till visionsberättelserna, där sjukdomen ingick som viktigt attribut, snarare än till strategierna eller handlingsmönstren för att accepteras som predikant. Självsvält och sjukdom uppfattades troligtvis som kvinnliga attribut och hade inget att erbjuda män. Troligtvis behövde männen inte någon av de särskilda handlingsmönstren utan kunde direkt ta fasta på och verka enligt Luthers tanke om det allmänna prästadömet. Exempelvis kring Juliana Söderborg verkade män som Isak Lönberg och Johan Jeremias Söderborg (Julianas son) som möteshållare och predikanter utan några extatiska förtecken.¹⁴⁷

Efterhand blev väckelsen också allt mer definierad som en sjukdom och kopplad till kropp och mat. Myndigheternas försök att avlägsna icke önskvärda religiösa element genom att lyfta fram kvinnligt kodade attribut för de väckta och kategorisera rörelsen som ”kvinnlig” påverkade säkert männens positioner i rörelsen. Intressant i denna jämförelse är att männen faktiskt fick en undanskymd roll i folkväckelsens historia. Det var i synnerhet de karismatiska kvinnorna som framträdde och tillskrevs nyckelroller som väckelsens introducerare och spridare. De män som beskrivs i källmaterialet var profeterande eller icke-extatiska män. Allt tyder på att väckelsens ”stora män” i stor utsträckning var präster som själva var med i väckelsen eller var vänligt inställda till den. En intressant och väldokumenterad personlighet inom folkväckelsen var sockenadjunkten i Orivesi församling, Isak Utter. Han anklagades i samband med att folkväckelsen nådde trakterna för att ha uppvisat folket att uttrycka sin omvändelse med extatiska element och sträng botkamp. Vid Isak Uppers sida verkade torparen Henrik Eriksson som profet. De höll sammankomster tillsammans där Henrik Eriksson spred sina profe-

¹⁴⁴ Henrik Andersson Swart och Jeremias Larsson beskrivs vara av god kroppsstyrka. H a s s e l-
b e r g, *Norrländskt frombetslif*, s. 332.

¹⁴⁵ Kyrkoherde Johan Asproths berättelse i A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 240.

¹⁴⁶ Kyrkoherde Johan Asproths berättelse i A k i a n d e r, *Historiska upplysningar III*, s. 243.

¹⁴⁷ W a l l i n, 'Herännäisyden vaiheista Porissa', s. 206–208.

tior som bl.a. förutsade att kungen skulle besöka Finland och även komma till Orivesi för att samtala med honom.¹⁴⁸ Dessa två anklagades för irrläror, för att ha hållit olovliga sammankomster med de väckra och för att ha ställt till bråk med kyrkoherden. Flera förhör hölls inför domkapitlet. Isak Utter framhöll hela tiden att han inte hade extatiska benägenheter och att han inte predikade villoläror. Ärendet gick via hovrätten till kungs varpå avgörandet föll och Isak Utter förlorade sin tjänst som adjunkt medan Henrik Eriksson fängslades.¹⁴⁹ Abraham Achrenius, Mårten Thunborg i Lillhärdal och Nils Wiklund i Torneå var andra präster som var positivt inställda till väckelsen. De första stora manliga lekmannapredikanterna återfinns först i 1800-talets folkväckelser.

Avslutning

De övergripande samhällsramarna kan ofta uppfattas som låsta, med tydliga gränser för individens handlande och tankar. Trots att strukturerna till synes sätter gränser för individens handlingar och tankebanor, försöker jag i min undersökning utgå från att individen kan reflektera över sina valmöjligheter och dessa varierar med individens position och personlighet. Kvinnor har genom historien trots den underordnade och den i offentligheten undanskymda roll de tilldelats framträtt och utmanat dessa roller varpå religionen ofta har erbjudit den nödvändiga språngbrädan. Trots skriftens ord om kvinnans roll vågade kvinnorna utmana skriften och dess uttolkare. Jag har i min studie visat hur tradition och förändring samspelade så att ett handlingsutrymme för predikande kvinnor skapades. Det fanns ett handlingsutrymme som kunde utnyttjas och som också kunde breddas och förändras. Beteendemönstret och symbolspråket med utgångspunkt i den folkliga religiositeten och visionsdiktningen har levt kvar genom predikande kvinnor och män under århundraden. Genom att ta fasta på tidigare kvinnligt kodade och accepterade roller i form av profetissor och visionärer kunde dessa kvinnor skapa sig ett handlingsutrymme där även de kunde verka som predikanter.

Handlingsmönstren ingick i den nödvändiga verbala och nonverbala kommunikation som de predikande kvinnorna använde sig av för att förmedla sitt budskap. Handlingsmönstren fungerade som en dubbelspelande kom-

¹⁴⁸ Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 175.

¹⁴⁹ Källmaterial om Isak Utter i Akiander, *Historiska upplysningar III*, s. 113–176.

unikation med både åhörare och myndigheter. Kvinnorna använde handlingsmönstren för att skapa sig en identitet och legitimera sin förkunnarroll men samtidigt också för att undvika konflikter med överheten. De rätta handlingsmönstren erbjöd en möjlighet att fungera som predikande kvinna. Omedvetenhet, passivitet, sjukdom och svaghet var defensiva attribut riktade främst mot myndigheterna för att motverka ingripanden och tona ner den egna rollen och aktiviteten. Samtidigt kunde de också fungera som offensiva attribut riktade mot åhörare genom att betona utvaldhet och särskildhet. De offensiva attributen gav auktoritet, anseende och acceptans. Kvinnorna uppfattades ha gudomlig ledning och ett viktigt och angeläget budskap att förmedla. De predikande kvinnorna trotsade konventioner för ett högre syfte, samtidigt som de rimligtvis hade reflekterat över sin situation. De visste sina begränsningar som kvinnor men också sina möjligheter. Anna Rågel försvarade t.ex. själv sin egen förkunnarroll genom att i flera predikningar påpeka att många missförstått Paulus ord om att en kvinna inte bör predika i församlingen. I stället ansåg hon att Paulus aldrig vägrat någon kvinna att tala i hemmet till sin egen och andras uppbyggelse.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Telins berättelse dat. 7.4.1774 i *Historisk berättelse*, s. 54, 64.

Kärlekshandel

Äktenskapsstrategier och giftermålsmönster inom det handlande borgerskapet vid 1800-talets början*

LINDA BACKMAN

Den kärlek Handelsman Petter Anders Böckelman har till mig bör ej bestridas, när, utom bevisen af dess egenhändiga Bref, uti hvilket innehåll en upriktig älskares hågande hjerta röijer sig, äfven et lefvande och ömnt vittne af en väl skapadt son Petter Gustaf sannar vår inbördes och ouplöslige förbindelse.¹

Så inledde borgardottern Catharina Christina Kjellberg den inlaga som hon lämnade till rådstugurätten i Jakobstad i oktober 1808. Orsaken till att hon tillsammans med sin far och handelsman Petter Anders Böckelman befann sig i rättegångssalen var att den förbindelse som hon nämnde inte hade utvecklats som hon önskat. Hon och Böckelman hade haft ett kärleksförhållande och till följd av det hade en son, Petter Gustaf, fötts. Nu vägrade emellertid Böckelman infria det löfte om äktenskap som han gett Catharina Christina Kjellberg. Han påstod att han inte var säker på att det var han som var far till pojken och att han dessutom inte längre älskade fröken Kjellberg. Det fanns därför enligt honom inga förutsättningar för att ett äktenskap mellan dem skulle kunna bli lyckligt. En annan orsak till att han kommit på andra tankar var att hans familj, släkt och vänner avrått honom från att gifta sig med fröken Kjellberg.

Att Böckelman nu vägrade infria sitt löfte om äktenskap var orsaken till att hon sett sig tvungen att dra honom inför rätta. Hon krävde att han ingick

* Uppsatsen baserar sig på min avhandling *pro gradu*: Linda Backman, *Tro, hopp och kärlek? Ett äktenskap i Jakobstad vid 1800-talets början*, Åbo Akademi 2004.

¹ Justitiaeprotokoll 3.10.1808, Jakobstads magistrat och rådstugurätt, Vasa landsarkiv.

äktenskap med henne, så att hon blev hans äkta hustru och deras son fick de rättigheter som tillkom ett barn fött inom äktenskapet. Som bevis för att Petter Anders gett henne löfte om äktenskap lämnade hon in fyra brev han skrivit till henne under åren 1807 och 1808. Hon ville bevisa att han lovat gifta sig med henne och att det till följd av det som hon gått med på att ha samlag med honom, vilket senare ledde till graviditet. Målet kom förutom av rådstugurätten också att behandlas av Vasa hovrätt, prästerskapet i Jakobstad, domkapitlets konsistorium och kejsrerliga regeringskonseljen/kejsrerliga senaten i Åbo innan en lösning kunde nås 1816, över sju år senare.

Jag kommer här med utgångspunkt i handlingarna från rättegången att främst koncentrera mig på frågan kring vilken syn man hade på kärlek och äktenskap vid sekelskiftet 1800. Såg man äktenskapet som en affärsförbindelse mellan två familjer eller som en privat överenskommelse mellan äktenskapsparterna, och vilken betydelse gavs kärleken vid valet av äktenskapspartner? Jag vill också undersöka huruvida eventuella äktenskapsstrategier kan ha haft en betydelse för hur det gick för Böckelman och fröken Kjellberg. De hörde båda till det handlande borgerskapet, en kapitalägande grupp som visade stort intresse för hur deras kapital kunde överföras till följande generation. De problem som kunde uppstå vid generationsväxlingen och de åtgärder man vidtog för att underlätta den kan anses vara av stor betydelse för förståelsen av det fall jag här lyft fram. I samband med detta vill jag också undersöka om man kan se ett mönster i vem som gifte sig med vem i Jakobstad och i andra borgerliga kretsar vid den här tiden? Kan detta mönster i så fall bero på medvetna äktenskapsstrategier och vara orsaken till att Böckelmans familj motsatte sig hans planerade äktenskap med fröken Kjellberg?

Under det första rättegångstillfället vid rådstugurätten i Jakobstad tillfrågades Böckelman om varför han inte längre ville gifta sig med fröken Kjellberg. Han sa då att han inte hyste någon kärlek till henne och därför inte trodde sig kunna leva tillsammans med henne.² När de samlades i rättegångssalen för andra gången förklarade han sin motvilja med skillnaden i deras ålder och att hans föräldrar inte tillät honom att gifta sig med henne. Dessutom hade också hans släktingar och vänner avrått honom från att göra det. Som en följd av detta påstod han att hans kärlek till henne hade svalnat så mycket att han inte längre hade någon som helst kärlek för henne kvar. Han trodde

² Justitiaeprotokoll 3.10.1808, Jakobstads magistrat och rådstugurätt, Vasa landsarkiv.

därför inte att han skulle kunna leva med henne i sämja och enighet. Han trodde att om han blev tvungen att ta henne till hustru, så skulle både han och hon bli olyckliga.³

När behandlingen av fallet sedan fortsatte i Vasa hovrätt, åter i rådstugurätten i Jakobstad och i Åbo domkapitels konsistorium fortsatte Böckelman att framhålla samma orsaker till varför han inte ville ingå äktenskap med fröken Kjellberg.⁴ Inför konsistoriet i Åbo förklarade sig Böckelman vara medveten om den skyldighet som var ålagd honom i och med att han enligt Vasa hovrätts beslut var ålagd att gifta sig med fröken Kjellberg och vilka olägenheter hans motvilja skulle innebära för honom.⁵ Men trots det var han övertygad om att ingen ”huslig lycksalighet” skulle kunna åstadkommas i ett äktenskap mellan honom och fröken Kjellberg. Han sade också att den ”inre känslas röst” som nekade honom att fullborda det av ”oeftertänksamhet och ungdoms förwillelse” ingångna äktenskapet inte kunde tystas ner.⁶

Böckelman sade sig inte lägre älska fröken Kjellberg och det kunde man inte göra så mycket åt. Kärleken varar inte alltid för evigt. Men det löfte han hade gett henne, skulle det gälla för evigt eller upphörde det gälla ifall kärleken tog slut? Dessa svåra frågor gjorde situationen besvärlig för parterna i tvisten, men också för dem som hade som uppgift att skipa rättvisa. Ingen vill tvinga två personer som inte vill leva tillsammans att ingå äktenskap. Men trots det måste lagstiftningen följas och den som blivit felaktigt behandlad måste få upprättelse. Frågan är på vilket sätt? Hur kunde de inblandades heder och ära bibehållas? Detta var av stor betydelse för den respekt man fick och de möjligheter man hade till att framgångsrikt delta i samhället. En ogift mor väckte ringa respekt och dessutom var det svårt för ogifta kvinnor att försörja sig. Det faktum att Böckelmans föräldrar nekat och hans släktingar och vänner hade avrått honom från att gifta sig med Catharina Christina Kjellberg hade också stor betydelse. Det visar på att den kärlek han kände, eller åtminstone hade känt, för henne inte var tillräcklig och den enda orsaken till varför de skulle bli ett äkta par. Snarare tog man hänsyn till förnuft och ekonomiska faktorer vid valet av äktenskapspartner.

³ Justitiaeprotokoll 10.10.1808, Jakobstads magistrat och rådstugurätt, Vasa landsarkiv.

⁴ Justitiaeprotokoll 11.3.1811 och 2.9.1811, Jakobstads magistrat och rådstugurätt, Vasa landsarkiv.

⁵ Civilprotokoll 17.10.1810, Vasa hovrätt, Vasa landsarkiv.

⁶ Protokoll 12.12.1810, Åbo domkapitel, Åbo landsarkiv.

Synen på kärlekens roll i äktenskapet

I dag är äktenskapet inte främst en fråga om ekonomi och försörjning, utan ömsesidig kärlek ses som den självklara grunden för äktenskapet. Men det har inte alltid varit så. Äktenskapet har genom tiderna varit en ”försörjningsinstitution”, och det har behövts en man och en kvinna i varje hem för att kunna sköta alla sysslor. Det faktum att ekonomin var avgörande vid ingåendet av äktenskap behövde inte betyda att det inte fanns kärlek i äktenskapen, men det betydde att kärlek inte sågs som ett nödvändigt villkor för äktenskap. Kärleken mellan makarna förväntades växa fram med tiden, om den inte fanns när man gifte sig.

Under perioden 1750–1830 växte en ny syn på äktenskapet fram vid sidan av det gamla ståndssamhällets syn på äktenskapet som en förnuftsbasead allians mellan två familjer och släkter. Enligt denna nya syn var äktenskapet en relation mellan två individer som skulle bygga på ömsesidig kärlek.⁷ Den ökade betydelse som kärleken tillskrevs vid ingående av äktenskap gjorde att antalet arrangerade äktenskap minskade. Denna nya syn satte kravet på kärlek framför den ekonomiska och förnuftsmässiga synen på äktenskap. Man gav dem som skulle gifta sig större inflytande över sitt val av partner och minskade föräldrarnas inflytande och de ekonomiska faktorernas betydelse vid valet av äktenskapspartner.

Den tyske sociologen Niklas Luhmann har i sin bok *Liebe als Passion*⁸ studerat kärleken som en historisk process under 1700-talet. Han utgår ifrån att kärleken är en historisk och kulturell konstruktion. Kärleken består av ”koder” och det är dessa koder som förändras över tid. Koderna samverkar i det han kallar ”kärlekens semantik”. I sin analys identifierar Luhmann kommunikationsmedium och binära koder inom samhällets olika delområden. På så sätt kan t.ex. pengar ses som medium för den moderna ekonomin och eftersom betalningar är centrala i ekonomin, så utgörs den binära koden av skillnaden mellan att betala och inte betala. På samma sätt utgör kärlek ett kommunikativt medium för kodifieringen av intima relationer i det moderna samhället, och den binära koden är distinktionen älskar/älskar inte. Dessa

⁷ Eva Lis Bjurman, *Cathrines intressanta blekhet, Unga kvinnors möten med de nya kärlekskraven 1750–1830* (Stockholm 1998), s. 7.

⁸ Niklas Luhmann, *Kärlek som passion. Om kodifieringen av intimitet [Liebe als Passion. Zur Codierung von Intimität]* (Malmö 2003).

koder gäller i det moderna samhället. Koderna har enligt Luhmann förändrats flera gånger genom historien, men den förändring som är mest intressant här är den som skedde under 1700-talet.⁹

Luhmann hävdar att före mitten av 1700-talet, d.v.s. i det ”gammaleuropeiska” samhället, baserade sig föreställningen om kärleken i äktenskapen på en rationell grund. Familjen sågs som en enhet som överlevde alla generationsväxlingar. Äktenskapet innebar därför inte frihet att bilda en ny familj, utan handlade om att reproducera familjen. Detta krävde att släktens reproduktion kontrollerades genom att föräldrarna bestämde över barnens val av äktenskapspartner. Den äktenskapliga kärleken baserade sig på solidaritet, och hierarkin i familjen motsvarade den i samhället.¹⁰

Enligt Luhmann växte kärlekens anspråk särskilt efter mitten av 1700-talet. Då angreps förnuftsäktenskapen som omoraliska. Ingen skulle tvingas in i ett ekonomiskt fördelaktigt äktenskap mot sin vilja. I stället riktade man in sig på ett jag och ett du som hade en relation till varandra, inte för att de hade vissa lämpliga egenskaper, utan för att de älskade varandra. Vid slutet av 1700-talet förändrades koden åter. Då kom paradoxer att styra kärleken. Detta innebar enligt Luhmann att man kunde älska en person även om han eller hon inte uppfyllde kraven på moral, klass och pengar. Det var inte längre nödvändigt att veta allt om en tänkbar partner; en kärleksrelation kunde uppstå av en slump.¹¹

Förändringen i kärlekens semantik ledde till att kärleken efter hand blev den enda legitima grunden för valet av äktenskapspartner. När avståndet mellan ekonomi och familjeliv växte kunde de unga själva börja välja vem de ville gifta sig med. Barnens äktenskap hade inte längre som uppgift att knyta samman familjer och vara grund för politiska, religiösa och ekonomiska funktioner. Det fanns därför inte längre samma samhällsstrukturer och orsaker för att kontrollera vem som gifte sig med vem. Inte heller fanns det längre samma hinder för att övergå från arrangerade äktenskap till kärleksäktenskap.¹²

De danska historikerna Karin Hansen och Merete Qvist lyfter i sin studie om valet av äktenskapspartner bland de övre sociala skikten i Danmark fram skillnaderna mellan normerna för val av äktenskapspartner

⁹ L u h m a n n, *Kärlek som passion*, s. 4–7 (Jan Inge Jönhills inledning).

¹⁰ L u h m a n n, *Kärlek som passion*, s. 190.

¹¹ *Ibid.*, s. 199–203, 210.

¹² *Ibid.*, s. 213–217.

på 1500- och 1600-talen samt 1700- och 1800-talen. Den tidigare periodens normer kan ses som förankrade i en religiös och ekonomisk ”hushållshorisont” där äktenskapet sågs som ett kall och ett ämbete. Det var en Gudsbestämd plikt att grunda familj och sätta barn till världen och makarna sågs som överhuvuden i ett hushåll, vilket hela deras materiella välfärd vilade på. Äktenskapet var en grundläggande enhet i det sociala och religiösa systemet och samhällets intressen gick därför före individens. Detta betyder inte att äktenskapet inte också sågs som ett kärleksförhållande. Den äktenskapliga kärleken var en del av det äkta paret liv som inte kunde avskiljas. Kärleken mellan makarna sågs som en förutsättning för äktenskapets materiella funktion. Ett vanskött hushåll bestod inte, och då inte heller kärleken mellan makarna.¹³

Under 1700- och 1800-talen var normerna förankrade i en ”sekulariserad familjehorisont”. Då avskildes samhällets intresse vid valet av äktenskapspartner och argumentet för att ingå äktenskap blev i stället individens bästa. Familjen var till för reproduktion och konsumtion, och familjens utkomst var baserad på mannens arbete utanför hemmet. Detta betyder inte att kärleken uppfattades vara oberoende av materiella förhållanden, utan att produktionen inte längre var det centrala i äktenskapet. Också kravet på att vid valet av äktenskapspartner ta hänsyn till materiella, sociala och moraliska aspekter innebar att man gjorde det för kärlekens skull och inte för att säkra paret framtida materiella välfärd.¹⁴

Enligt Hansen och Qvist kan man också se en skillnad i kärleksuppfattningen hos 1700- respektive 1800-talens borgare. Under 1700-talet hade det lärda borgerskapet inte förtroende för känslorna som enda rättesnöre vid valet av äktenskapspartner. Känslorna kunde inte ensamma garantera kärleken och dessutom hindrade känslorna individen från att ta hänsyn till sociala, materiella och moraliska faktorer vid sitt val. Man skulle med andra ord ha förnuftet som rättesnöre när man gjorde sitt val. Denna uppfattning baserade sig på rationalismens idé om att endast det som förnuftet kunde godkänna var sant. Att tilltron till förnuftet inte längre var norm under 1800-talet betydde inte att man avstod från att använda förnuftet vid valet av partner. Skillnaden

¹³ Karin Hansen & Merete Qvist, 'Man kan altid kalde det kærlighed. Normer for valg af ægtefælle blandt de øvre sociale lag i Danmark 1550–1850' i *Den jyske historiker* 41 (1987), s. 69–71.

¹⁴ Hansen & Qvist, 'Man kan altid kalde det kærlighed', s. 69–70.

låg i att man uppfattade känslorna själva som innehållande ett element av förnuft. Denna romantiska idé slog igenom på 1800-talet och innebar att när man lät sig ledas av sina känslor var det det samma som att förverkliga sitt innersta jag. För att kunna kontrollera att barnen gjorde förnuftiga val måste förnuftet endera ”läras in” genom uppfostran eller så måste föräldrarna kontrollera vem deras barn umgicks med, så att valet automatiskt kom att göras så att säga inom ”rätt grupp”.¹⁵

Förändringen i synen på vilken betydelse kärleken skulle ges skedde inte över en natt och förändringen anses inte heller ha gått direkt från äktenskap som affärsmässig överenskommelse till kärleksäktenskap. Under 1700-talet betonades särskilt förnuftets betydelse vid valet av äktenskapspartner. Trots detta hängde de arrangerade äktenskapen ännu kvar under lång tid, särskilt i de högre sociala skikten. Så länge de olika generationerna hade olika kärleksuppfattningar levde uppfattningarna kvar sida vid sida. Det var enligt Hansen och Qvist egentligen först under 1800-talets första hälft som kärleken blev det enda tillåtna motivet för val av äktenskapspartner.¹⁶

Den svenska historikern Eva Lis Bjurman delar in förändringen i synen på kärlek och äktenskap i tre olika stadier. I det första stadiet är äktenskapet en affärsmässig överenskommelse och föräldrarna förhandlar fram ett fördelaktigt äktenskap åt sina barn. I det andra stadiet skall äktenskapet byggas på förnuftets grund. Detta är möjligt eftersom kärleken är en känsla som kan hanteras med viljan. Slutligen blir kärleken det centrala i äktenskapet, eftersom den ses som en naturkraft som måste följas. Bjurman lyfter särskilt fram den andra fasen i utvecklingen. Hon tycker att den inte uppmärksammas tillräckligt i forskningen och att många forskare i stället beskrivit en direkt övergång från affärsmässiga äktenskap till kärleksäktenskap.¹⁷ Här är jag beredd att hålla med Bjurman. Det tycks vara så att förändringen skedde långsamt och att kärleken under en lång tid inte sågs som ett tillräckligt villkor för äktenskap. Så länge som de äldre generationerna ansåg att det behövdes förnuft vid valet av äktenskapspartner, så kom inte kärleken att ses som en tillräcklig grund för äktenskap; kravet på förnuft och att man tog hänsyn till ekonomiska faktorer levde kvar.

Ett av de stora problemen vid övergången från affärsmässiga äktenskap

¹⁵ Hansen & Qvist, 'Man kan altid kalde det kærlighed', s. 67–69, 71.

¹⁶ Hansen & Qvist, 'Man kan altid kalde det kærlighed', s. 58–59, 65–66.

¹⁷ Bjurman, *Cathrines intressanta blekhet*, s. 138–139, 152.

till äktenskap baserade på kärlek var den ekonomiska aspekten. Särskilt för de unga kvinnorna var behovet av att bli försörjda fortfarande av central betydelse.¹⁸ Den tyska sociologen Ulrike Prokop lyfter fram det här problemet som en central tes i sin forskning. Hon anser att de nya kraven på kärlek före äktenskapet gjorde situationen komplicerad för de unga kvinnorna. Idén om kärlek gick inte att förena med förnuftsäktenskapet:

*Die Idee der Liebe macht das Leben für die Frau nicht einfacher. Sie muß heiraten, sie braucht eine standesgemäße Versorgung, sie muß ihren sozialen Ort als Ehefrau einnehmen. Aber alle diese Zwänge darf es für die Reinheit der Empfindung nicht geben.*¹⁹

Hon påstår alltså att kravet på kärlek och kraven på att ingå äktenskap, att ta plats som någons hustru och att bli försörjd inte går att kombinera med varandra på ett tillfredställande sätt. Eftersom de ekonomiska villkoren var de samma som tidigare och kravet på kärlek dessutom hade kommit till uppstod problem. De unga kvinnorna hamnade i kläm och blev ställda inför omöjliga val. Hur skulle de kunna följa sin vilja när de var ekonomiskt beroende av andra? Att gifta sig av kärlek men utan ekonomisk trygghet var inget klokt val. Att få kärleken och försörjningsfrågan i samklang var dock ingen lätt uppgift.²⁰

På grund av detta krav på försörjning kan kvinnorna anses ha varit mera beroende av äktenskapet än männen. Männen kunde försörja sig själva, men det kunde inte kvinnorna. För en kvinna kunde det vara en ekonomisk och social katastrof att inte bli gift.²¹ Som en följd av detta kom kärleken och äktenskapet att bli kvinnans uppgift. Särskilt inom borgerligheten ansågs kvinnan förstå sig bättre på kärlek än mannen. I äktenskapet förväntades mannen stå för intellektet och kvinnan för känslan och intuitionen. På samma sätt indelades könsrollerna i offentlig och privat. Kvinnans sfär blev den privata. Hon blev främst moder och hemmets vårdarinna. I den här sfären växte sedan den moderna kärleken och de könsroller som vi förknippar med den borgerliga familjen fram.²²

¹⁸ Bjurman, *Cathrines intressanta blekhet*, s. 139, 146.

¹⁹ Ulrike Prokop, *Die Illusion vom Grossen Paar. Weibliche Lebensentwürfe im deutschen Bildungsbürgertum 1750–1770. Band I* (Frankfurt am Main 1991), s. 34–35.

²⁰ Prokop, *Die Illusion vom Grossen Paar*, s. 34–35.

²¹ Bjurman, *Cathrines intressanta blekhet*, s. 165.

²² Ronny Ambjörnsson, 'Den utopiska kärleken' i *Familjeporträtt. Essäer om familjen, kvinnan, barnet och kärleken i historien* (Stockholm 1978), s. 170–171.

Catharina Christina och Petter Anders

Även i Catharina Christinas Kjellbergs fall ser jag behovet av försörjning som en orsak till varför hon stämde Petter Anders Böckelman inför rätta. Hon var beroende av den ekonomiska trygghet som ett äktenskap kunde erbjuda henne och sonen Petter Gustaf. För att trygga sin och barnets försörjning måste hon bli en gift kvinna och sonen ett s.k. äkta barn. Utan de rättigheter som de gavs i och med äktenskapet skulle deras framtid komma att försvaras på flera sätt. Catharina Christina Kjellberg skulle få svårt att försörja sig och sonen, eftersom hon som kvinna hade begränsade möjligheter att skaffa sig försörjning genom arbete. Dessutom skulle hon inte få giftorätt i Böckelmans egendom och sonen skulle inte ärva sin far eller i övrigt ges samma möjligheter inför framtiden som ett äkta barn.

Catharina Christina Kjellberg hade den fördelen, i jämförelse med många andra kvinnor i en liknande situation, att hon hade goda förutsättningar för att kunna vinna tvisten med Böckelman. Hon hade de brev som han hade skrivit till henne som hon hoppades kunna använda som bevis på det löfte om äktenskap som han gett henne. I ett av de brev som fröken Kjellberg fått av honom och som hon lämnade in till rådstugurätten skrev Böckelman bland annat följande: ”du som en gång skall göra mig till den lyckligaste Maka [Make]: O, Evigt älskade Vän! Dig har mitt hjerta en gång svurit en evig trohet och aldrig skall det någonsin bryta denna heliga Ed”.²³

För Catharina Christina Kjellberg var det viktigt att kunna bevisa att Böckelman hade lovat ingå äktenskap med henne. Lagstiftningen skyddade nämligen de kvinnor som getts löfte om äktenskap, men som senare av någon anledning hade svårt att få den som gett löftet att också hålla det. Enligt sedvänjorna var det nämligen vanligt att sällskapande par efter att mannen gett löfte om äktenskap inledde det äktenskapliga livet, vilket ofta ledde till att barn föddes innan deras föräldrar var gifta. För att lösa den svåra situation som dessa ogifta kvinnor och oäkta barn hamnade i stipulerade Giftermålsbalken i 1734 års lag att en man som legat med sin kvinna och gjort henne gravid under äktenskapslöfte skulle ta henne till äkta hustru. Vägrade han göra det så kunde hon med lagens hjälp kräva att han uppfyllde sitt löfte.²⁴

²³ Justitiaeprotokoll 10.10.1808, Jakobstads magistrat och rådstugurätt, Vasa landsarkiv.

²⁴ I Giftermålsbalken i 1734 års lag fanns flera paragrafer om mannens förpliktelser och om kvinnans och barnets rättigheter (3 Cap. 9 och 10 §, 5 Cap. 1 § och 10 Cap. 7 §). Dess-

Att Böckelman var väl medveten om att han var far till pojken framgår tydligt i breven:

...men hoppet at snart få dig åter och jag då äfven kanske har den glädjen at vara far, hvilken tanke! Så tillfredsställande, så skön, som öfvervåldigar mig med de ljufvaste känslor, hvilka inbillningskraften blott kan fatta men ingen Penna måla...²⁵

Men han vägrade att gifta sig med fröken Kjellberg bl.a. för att familjen ogillade arrangemanget. Problemen med familjens misstycke till hans planer att gifta sig hade uppstått redan kort efter att Catharina Christina blivit gravid och Böckelman hade önskat att hon skulle komma och bo tillsammans med honom. Han skrev i ett av sina brev till henne:

ock jag önskade nu at det ej vore på tok med dig, ty det skulle blifva tråkigt för dig at koma hem til mig innan jag får bygga til flere rum så at vi kunna vara skilda ifrån Mamma och Pappa; Jag hade en förbannad Proses med Mamma när jag kom hem och däraf slutar jag at hon skulle vara mycket illak emot dig, hon sade det Du intet skulle komma i hennes Hus.²⁶

Ur brevet framgår tydligt att Böckelmans föräldrar inte tyckte om hans planer att gifta sig med fröken Kjellberg. Det kan ha funnits flera orsaker till deras misstycke. De kanske tyckte att han var för ung för att gifta sig och/eller att han borde koncentrera sig på sin utbildning och sitt arbete. Eller så var inte fröken Kjellberg vad de önskat till hustru åt sin son. Hon var flera år äldre än Böckelman och de ansåg kanske att hon utnyttjat hans ungdoms oförstånd genom att ”göra sig med barn” och att hon var för gammal för honom. Hon kanske inte heller kom ur ”rätt grupp”, d.v.s. från en tillräckligt fin familj. Vi får inte veta orsaken, men vilken den än var tycks den ha påverkat Böckelmans inställning och kärlek till fröken Kjellberg. Den kärlek som hade funnits mellan dem tycks inte ha varit en tillräcklig grund för att de två skulle få gifta sig med varandra. Ömsesidig kärlek var med andra ord inte i sig tillräckligt för ett äktenskap, utan det krävdes mera vid valet av äktenskapspartner. Det krävdes förnuft.

Den förnuftiga kärleken

Innan kärleken slog igenom som den enda grunden för äktenskap förväntades det att man vid valet av äktenskapspartner tog hänsyn till förnuftet framom

utom fanns också en kunglig förordning från den 23 juli 1755 om hur man skulle gå till väga med män som inte ville fullborda sina påbörjade äktenskap med vigsel.

²⁵ Justitiaeprotokoll 3.10.1808, Jakobstads magistrat och rådstugurätt, Vasa landsarkiv.

²⁶ Justitiaeprotokoll 3.10.1808, Jakobstads magistrat och rådstugurätt, Vasa landsarkiv.

känslorna. De centrala förutsättningarna för ett förnuftigt val var att man valde en person ur rätt grupp, att man såg till att de ekonomiska förutsättningarna fanns och att man tog hänsyn till ålderskillnaden. Efter att man tagit hänsyn till dessa förutsättningar var det ganska fritt fram att förälska sig.

Genom att ta hänsyn till de ekonomiska förutsättningarna för ett äktenskap försäkrade man sig i praktiken om att försörjningen var tryggad. Detta innebar att en man inte kunde gifta sig innan han hade försäkrat sig om att han kunde försörja en familj med sitt arbete. Detta krav ledde t.ex. ibland till att det efter en förlovning kunde dröja flera år innan mannen var ekonomiskt oberoende så att paret kunde gifta sig. För en kvinna innebar detta krav att hon kunde bli tvungen att vänta länge på att bli gift med den man hon var förlovad med, men också att hon i stället för att vänta kunde bli tvungen att välja en annan man med bättre ekonomiska förutsättningar.²⁷

Skillnaden i ålder var också en faktor som var av betydelse vid valet av äktenskapspartner. Det hade länge varit helt accepterat att mannen kunde vara betydligt äldre än kvinnan han gifte sig med. Detta ville man komma ifrån när man lyfte fram de nya idealen för äktenskapet, som skulle ingås av kärlek och inte för pengar. Förutom sedvänjan att gifta bort unga flickor med äldre män förekom också en uppfattning om att det var opassande att hustrun var äldre än sin man. Men detta förekom också, bland annat gifte sig unga män med äldre förmögna änkor av synbart ekonomiska orsaker. Att gifta sig med t.ex. en förmögen handelsmansänka gav mannen en bra ekonomisk grund att bygga sin framtida handelsverksamhet på.

K a i H ä g g m a n har genom en stor samling brev som skrivits av medlemmar i den förmögna handelssläkten Wasenius i Helsingfors under perioden 1825–1905 studerat äktenskapet och kärlekens villkor. Förutom brevmaterial använder han sig också av ett statistiskt material som omfattar 300 familjer. Han lyfter fram ålderskillnaden som en viktig faktor som skulle beaktas vid ingående av äktenskap. Enligt honom var mannens högre ålder ett centralt element i dåtidens familjeideal. Mannen skulle vara ”en pålitlig och erfaren vägledare och förebild, som de [hustrurna] kunde högakt och beundra”. Detta tog sig i praktiken uttryck på så sätt att inte en enda man

²⁷ K a i H ä g g m a n, 'Den förnuftiga kärlekens paradoxer. Äktenskap inom de högre stånden i 1800-talets Helsingfors', *Historisk Tidskrift för Finland* 81 (1996:3), s. 301–302; se även K a i H ä g g m a n, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*, Historiallisia Tutkimuksia 179, SHS (Helsinki 1994); P r o k o p, *Die Illusion vom Grossen Paar*, s. 34–35.

ur släkten Wasenius under 1800-talet gifte sig med en äldre kvinna. Av de societetsäktenskap som ingicks i Helsingfors under perioden 1750–1900 (291 st.) var kvinnan äldre i endast 12,3 % av äktenskapen. Häggman beskriver valet av äktenskapspartner inom släkten Wasenius med orden ”man letade efter den rätta bland de lämpliga”.²⁸

Äktenskapsstrategier

En intressant fråga är om det fanns eventuella outtalade orsaker till varför Petter Anders Böckelman inte ville gifta sig med Catharina Christina Kjellberg. Fanns familjens intressen på något sätt representerade i hans motvilja? Är det möjligt att det i själva verket var Böckelmans föräldrar, släktingar och vänner som hade framkallat hans motvilja genom att inte acceptera fröken Kjellberg som hans fästmö? Orsaken till att jag anser att det kan ha funnits outtalade motiv till varför Böckelman ändrat åsikt om äktenskapet med fröken Kjellberg är flera. En central fråga är vad hans föräldrar hade för orsak att blanda sig i Böckelmans val av hustru? Han var myndig och hade rätt att gifta sig och dessutom hade fröken Kjellberg och han ett gemensamt barn. Det kan anses förstäeligt att hans föräldrar blandade sig i saken, men när övrig släkt och vänner också gjorde det så måste de verkligen ha haft någon särskild orsak.

Förklaringen till motståndet kan förmodligen hittas i vad som brukar kallas äktenskapsstrategier. Äktenskapsstrategier innebar att man inom den borgerliga kapitalägande klassen försökte bevara eller öka på familjens/företagets kapital genom att ta hänsyn till ekonomiska aspekter vid valet av äktenskapspartner. Man gjorde det som följd av att det inte fanns något utvecklat system för hur familjens/hushållets ekonomi skulle hållas avskild från företagets. Risken fanns då att kapitalet skulle splittras vid arv och generationsskiftet. Dessutom innebar det att företagaren personligen, eller solidariskt med sin kompanjon, ansvarade med hela sin egendom för företagets eventuella skulder.²⁹ Eftersom det inte fanns någon utvecklad kreditmarknad som kunde underlätta företagarnas möjligheter att låna kapital, var man beroende av familjens, släktens och bekantskapskretsens resurser. Också avsaknaden av

²⁸ Häggman, 'Den förnuftiga kärlekens paradoxer', s. 304–306.

²⁹ Anita Gransson, 'Kön, släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800–1850', *Historisk tidskrift* 4 (1990:4), s. 526, 530; Häggman, 'Den förnuftiga kärlekens paradoxer', s. 317.

utbildningsmöjligheter utanför de redan befintliga företagen gjorde att kontakter blev viktiga om man ville ha möjlighet att lära sig något yrke. Man kunde lära känna den bransch man ville sysselsätta sig i enbart genom att få plats som lärling inom ett företag.³⁰

En handlande byggde inte upp sitt företag bara för sig själv, utan han ville att följande generationer också skulle ha nytta av det. Problem kunde uppstå vid generationsskiften. En handelsman ville inte att hans livsverk skulle splittras upp i lika många delar som antalet barn han hade efter sin död. I stället ville han ge chansen åt åtminstone ett av barnen att fortsätta med verksamheten, samtidigt som de övriga barnen naturligtvis skulle få ut sina arv. För att göra generationsväxlingen så smidig som möjligt, använde man sig bl.a. av de nätverk man byggt upp, av äktenskapsstrategier och planerade hur arven bäst skulle fördelas mellan arvingarna.³¹

Det var en klar fördel att vara född i en handelsfamilj. På så sätt föddes man in i företagandet och redan som unga fick barnen börja hjälpa till, eftersom hemmet oftast fanns på samma plats som företaget. Men när barnen blev äldre kom döttrar och söner att behandlas olika. För flickorna ansågs den kunskap kring handeln som de fick i hemmet vara tillräcklig. Detta berodde på att kvinnornas möjlighet inom handeln endast gavs dem via deras män. De kunde vara assistenter och informella partner i sina mäns företag, men endast som änka hade de möjlighet att leda ett företag.³² Sönerna ansågs däremot inte klara sig med bara den lärdom de fick hemma, utan de måste utbildas vidare. Förutom i hemmet utbildade de sig också i andra handelshus och gärna utomlands hos familjens affärsbekanta. I familjer med flera söner utbildade sig inte nödvändigtvis alla söner till handlanden, utan vissa kunde också till exempel studera vid universitet för att sedan bli tjänstemän. Vilken utbildning sönerna fick berodde på familjens resurser och på familjens nätverk. Sönernas utbildning sågs som en viktig förutsättning för att företaget skulle kunna gå vidare till följande generation. Att vara född i en respekterad handelsfamilj, att ha fått utbildning hemma och/eller i andra handelshus och övrig utbildning samt förvärvandet av kunskap på resor utomlands gav sönerna ett viktigt socialt och kulturellt kapital. Detta kapital var avgörande

³⁰ G Ö R A N S S O N, 'Kön, släkt och ägande', s. 530.

³¹ I D A B U L L, 'Inheritance in Family Business. The "Long" Merchant Family: Problems Concerning Generation Change', *Scandinavian Journal of History* 27 (2002:4), s. 193.

³² B U L L, 'Inheritance in Family Business', s. 196–197.

för deras framtid inom handeln. Förutom det sociala och kulturella kapitalet krävdes också ekonomiskt kapital för att bli en framgångsrik handelsman. Nätverken bland handelsmännen och vad de innebar var en viktig del av den handlande klassens kultur och var det som skilde dem från andra sociala grupper. Utan nätverk var det i många städer nästan omöjligt att få handelsburskap och etablera sig på orten.³³

Ofta ärvde sönerna sina fäders nätverk, vilket var en viktig förutsättning för att lyckas som handlande. Ett bra sätt att skaffa kapital och förbindelser var genom äktenskap. Äktenskapen hade stor och ibland till och med avgörande betydelse för kapitalanskaffningen till ett företag. Även om en man hade eget kapital som han förvärvat genom till exempel arv, så var eventuella hemgifter och delägarskap inte att förakta. Fördelen med att gifta sig med en kvinna som ärvt kapital var att mannen då hade direkt tillgång till hennes egendom. Orsaken till detta var att en kvinna nog ärvde egendom, men som omyndig fick hon inte förvalta egendomen.³⁴

För att skaffa kapital och förbindelser använde man sig av olika äktenskapsstrategier. En hustru kunde förutom kapital också bidra med sin egen kunskap, arbetsinsats och de nya kontakter som hennes familj och släkt utgjorde. För en handelsfamilj kunde däremot döttrarnas äktenskap vara ett problem. Döttrarna tog med sig kapital ur företaget till ett annat företag genom hemgift och arv. Handelsfamiljerna kunde genom att planera hur arvet skulle fördelas underlätta generationsväxlingen, särskilt med tanke på den som skulle ta över företaget.³⁵

Man använde sig av äktenskapsstrategierna för att bevara kapitalet inom familjen/företaget och på så sätt kunde man stärka företagets position. Enligt *Anita Göransson* fanns det två typer av äktenskapsstrategier, reduktiva och expansiva. Den reduktiva strategin gick ut på att bevara familjeföretaget intakt och minska risken för att tillgångarna splittrades. Det gjorde man t.ex. genom kusinäktenskap och syskonbyte. Den expansiva strategin hade motsatt syfte och gick ut på att knyta mera kapital, ny kompetens eller nya kontakter till företaget. Då gifte man till exempel bort sina döttrar

³³ *Bull*, 'Inheritance in Family Business', s. 197–200; *Häggman*, 'Den förnuftiga kärleken paradoxer', s. 317.

³⁴ *Göransson*, 'Kön, släkt och ägande', s. 528, 530–531; *Bull*, 'Inheritance in Family Business', s. 200.

³⁵ *Bull*, 'Inheritance in Family Business', s. 204–206.

med män som hade ny yrkeskunskap eller män som kunde bidra med nytt kapital. Göransson anser att behovet av äktenskapsstrategier minskade först i och med aktiebolagslagen (Sverige 1848, Finland 1864), när man kunde börja dela ett familjeföretag utan att det förlorade sin livskraft eller familjen förlorade sin kontroll över det.³⁶

Enligt Kai Häggman är Göranssons modell för olika äktenskapsstrategier en bra beskrivning av den generella utvecklingen, men han tycker att den tar allt för lite hänsyn till lokala skillnader. Han anser att modellen är användbar på städer som dominerades av förmögna handelshus, som till exempel Norrköping som Göransson använt som exempel. Däremot anser han att modellen inte är lika användbar på en stad som Helsingfors, där handlandena inte alls var den självklara eliten. I Helsingfors hade handlandena därför redan tidigt en expansiv strategi. De sökte sig genom äktenskap, universitetsstudier och intresse för kultur mot den allt enhetligare bildade klassen som var den ledande i staden. Häggman anser emellertid att modellen passar bra in också på Jakobstad.³⁷

Äktenskapsstrategierna baserade sig tydligt inte på tanken om att kärlek var ett villkor för äktenskap och de unga kvinnorna och männen gavs ofta inga egentliga valmöjligheter. Deras föräldrar, oftast fadern, bestämde vem de skulle gifta sig med. Vad gällde döttrarna var fadern deras giftoman, och han förväntade sig att de skulle anpassa sig till hans önskemål. Sönerna gjorde också klokt i att följa sina föräldrars råd, särskilt med tanke på behovet av att trygga framtiden. Äktenskapet var snarare en familje- och släktangelägenhet än en privatsak. Det gällde att minimera riskerna och garantera handelshusets fortsatta verksamhet.

Orsakerna till de konflikter som ibland uppstod mellan föräldrar och barn kan ha varit flera. Antagligen spelade skillnaderna i olika generationers uppfattning kring vilken roll kärleken skulle tillåtas ha vid valet av äktenskapspartner in. Perioden kring sekelskiftet 1800 kan ses som en brytningstid för uppfattningen om kärlekens villkor för äktenskapet. De äldre generationerna uppfattade antagligen inte kärleken som en tillräckligt stabil grund att bygga ett äktenskap på, medan de yngre generationerna tycks ha betonat förekomsten av ömsesidig kärlek. De äldre ansåg antagligen att förnuftet hade en självskriven uppgift vid valet av äktenskapspartner, främst då för att

³⁶ Göransson, 'Kön, släkt och ägande', s. 540.

³⁷ Häggman, 'Den förnuftiga kärlekens paradoxer', s. 319–322.

trygga ekonomin inom äktenskapet. Konflikter kunde undvikas om barnen medvetet gjorde ett förnuftigt val, vilket var lättare sagt än gjort. Problemen uppstod med andra ord om man inte lyckades styra sina känslor gentemot en person som hade de rätta egenskaperna, utan i stället lät känslorna svalla fritt.

Äktenskapsmarknaden i Jakobstad

Jakobstad var en stad som dominerades av förmögna handelshus. Handelsmännen och deras familjer var en socialt avgränsad grupp som bland annat hade stort inflytande inom magistraten genom att alla rådmän vanligtvis var handlanden. Dessutom var de flesta av dem också släkt sinsemellan och äktenskap mellan personer från de olika handelsfamiljerna var vanliga ännu under 1800-talets första hälft. Största delen av äktenskapen knöts inom en både geografiskt och socialt avgränsad grupp. Möjligheterna att bli handlande i staden var också i hög grad beroende av att man antingen var född eller gifte in sig i en av handelsfamiljerna.

Vid riksdagen i Norrköping år 1800 bestämdes i samband med införandet av en ny förmögenhetsskatt att det skulle göras en uppskattning av förmögenheten i riket. När man i förmögenhetsuppskattningen jämför städernas genomsnittliga förmögenhet ser man att de rikaste städerna i östra rikshalvan Finland var Helsingfors och de fyra österbottniska stapelstäderna Vasa, Jakobstad, Gamlakarleby och Brahestad. Av dessa var Jakobstad *per capita* den förmögna staden i Finland. Att de österbottniska städerna låg så bra till berodde främst på att de med framgång dragit nytta av uppsvinget inom sjöfarten på början av 1790-talet. De framgångsrikaste köpmännen i städerna lyckades skapa sig en förmögenhet som gav dem en särskild ställning, vilket var ett speciellt drag i dessa städer under hela 1800-talet.³⁸

Jakobstad var en stad som bra passar in i den modell Anita Göransson skapat. Man använde sig tydligt av äktenskapsstrategier för att stärka sin handel och sina nätverk. Dessa strategier blir synliga i äktenskapsmönstret i staden om man närmare studerar vem som gifte sig med vem. För att åskådliggöra detta har jag valt elva av de mest framstående handelsläkterna i Jakobstad och undersökt vem medlemmarna i släkterna gifte sig med under perioden 1750–1850. Släkterna var Aspegren, Böckelman, Engman, Idman, Lind-

³⁸ Eino Jutikala, 'Varallisuusuhteet Suomessa Ruotsinajan päätyessä', *Historiallinen Aikakauskirja*, 1949, s. 170–171, 193–198 och 200–203.

skog, Malm, Mellberg, Sneckendahl, Steen, Thodén och Winsten. Antalet äktenskap inom dessa släkter var under perioden sammanlagt 96. Av dessa äktenskap ingicks 17 inom kretsen av de elva släkterna. För att få en klarare bild av äktenskapsmönstret har jag undersökt vem döttrarna i de elva handelsläkterna gifte sig med. Resultatet av undersökningen stöder uppfattningen om att äktenskapen oftast ingicks med medlemmar ur andra handelsläkter eller med sjöfarare. Bland de 62 äktenskap som döttrarna i de elva släkterna ingick under perioden 1750–1850 var 19 (30,7 %) med handelsmän, 20 (32,2 %) med sjöfarare, 14 (22,6 %) med tjänstemän och de övriga med hantverkare, militär, präster och sjömän.³⁹

Med andra ord kan man konstatera att äktenskapen oftast ingicks inom samma sociala grupp. Orsaken till detta var antagligen äktenskapsstrategier. Genom att med äktenskap stärka nätverken mellan släkterna blev hela gruppen starkare i förhållande till övriga invånare i staden. Men också det faktum att Jakobstad inte var någon stor stad påverkade äktenskapsmönstret. I en liten stad var det naturligt att utbudet på äktenskapsmarknaden inte var så stort och därför gifte man sig med dem som hörde till samma grupp som en själv. Gällande Göranssons modell och möjligheten att tillämpa den på Jakobstad påpekar J a r i O j a l a att ståndssamhällets äktenskapsnormer gjorde att borgarna ville gifta sig inom sitt eget stånd och detta ledde på små orter till att alla var mer eller mindre släkt med varandra. Man gifte sig inte med någon ur ett lägre stånd och i Österbotten bodde väldigt få adliga, vilket gjorde det svårt att gifta sig till ett högre stånd. Endast handelsdöttrar giftes till viss del bort med adel, främst då med officerare, och till viss del också med prästerskapet.⁴⁰

Ett exempel från Jakobstad är handelssläkten Malm som Kai Häggman har studerat närmare. Häggman kunde konstatera att av de 32 äktenskap som ingicks inom släkten åren 1760–1850, ingicks 24 med andra handelsfamiljer i Jakobstad och de flesta övriga ingicks med handelsfamiljer från grannstäderna. Fem av äktenskapen ingicks med kusiner. Endast två äktenskap ingicks med någon som inte hörde till handlarna eller sjöfararna. Malmarna var med andra ord ingifta i nästan alla de övriga framgångsrika handelssläk-

³⁹ Vigda 1750–1850, Jakobstads församlings kyrkböcker; Genealogiska samfundets hemsidor, <http://www.genealogia.fi/> (lästa 2003 och 2004).

⁴⁰ J a r i O j a l a, *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemenkulan kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla* (Helsinki 1999), s. 289.

terna i Jakobstad.⁴¹ Också andra släkter i staden hade likadana släkt nätverk till följd av äktenskap. Med hjälp av dem byggde man upp horisontala nätverk bland handlarna och sjöfararna, vilka var av betydelse för båda gruppernas verksamhet. Enligt de uträkningar Ojala gjort hade släkten Malm det största släkt nätverket av handelsfamiljerna i Jakobstad under perioden ca 1700–1900. Malmarna hade förutom kontakter till elva andra handelsfamiljer i Jakobstad också kontakter med tre handelsfamiljer i Gamlakarleby, två i Vasa, en i Göteborg och en i Nykarleby. Enligt samma uträkningar hade släkten Böckelman kontakter med två andra handelssläkter i Jakobstad, en i Gamlakarleby och en i Stockholm.⁴²

Det tycks med andra ord ha varit vanligt att familjer tydde sig till olika äktenskapsstrategier. Det förekom också att en handlandes hela verksamhet fått sin början genom ett klokt äktenskap. Ett exempel på det är Adolph Lindskog i Jakobstad. Han hade som sjöman flyttat till staden från Stockholm och kom snabbt att avancera till sjökapten. Men det var hans äktenskap med redaren Niclas Malms dotter som kom att bli avgörande för hans handel. Efter att Malm dog 1785 tog Lindskog över ledningen för tobaksfabriken i Jakobstad och den utvecklades snabbt till ett framgångsrikt företag. Samtidigt blev Lindskog också skeppsredare. På bara femton år skapade han med hjälp av arvet från sina svärföräldrar ett handelshus, vars egendom enligt förmögenhetsuppskattningen år 1800 var den tredje största i Finland. Intressant är att de enligt förmögenhetsuppskattningen år 1800 tre rikaste handlandena i Finland Adolph Lindskog, Anders Roos (Gamlakarleby) och Abraham Falander (Vasa) också var bundna till varandra genom äktenskap. Falanders och Roos hustrur var småkusiner och Roos son gifte sig med Lindskogs dotter.⁴³

Twisten mellan Petter Anders och Catharina Christina

Med utgångspunkt i protokollen från första gången målet mellan Catharina Christina Kjellberg och Petter Anders Böckelman togs upp vid rådstugurätten i Jakobstad i oktober 1808 har jag undersökt hur tvisten mellan dem kom att lösas. Rättegången mellan Catharina Christina och Petter Anders kom att pågå i över sju år. Vid det första rättegångstillfället i rådstugurätten

⁴¹ Häggman, 'Den förnuftiga kärlekens paradoxer', s. 319–321.

⁴² Ojala, *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa*, s. 289, 292–294.

⁴³ *Ibid.*, s. 289–292.

i Jakobstad lämnade Catharina Christina Kjellberg in fyra brev hon fått av Böckelman som bevis på hans äktenskapslöfte till henne. Efter att Böckelman medgett att han tidigare älskat fröken Kjellberg och planerat gifta sig med henne förklarade rådstugurätten hans löfte för fast och ålade honom att fullborda äktenskapet med fröken Kjellberg.⁴⁴ Böckelman vägrade däremot att låta viga sig med henne. Efter att prästerskapet i Jakobstad och domkapitlets konsistorium i Åbo försökt övertala honom, och han dessutom hade suttit i fängelse två gånger⁴⁵ för att han underlåtit att låta viga sig med fröken Kjellberg, konstaterade domkapitlet att det inte fanns några förutsättningar för ett lyckligt äktenskap mellan dem. De sände då en hemställan till kejsersliga regeringskanseljen i Åbo och bad dem avgöra målet.⁴⁶

Senatens (f.d. regeringskanseljen) utlåtande om målet mellan Böckelman och fröken Kjellberg lät vänta på sig enda till april år 1816. Då anlände ett kejsersligt brev till domkapitlet i Åbo. Ur brevet framgick att senaten ansåg att domkapitlets hemställan om att fröken Kjellberg och Böckelman skulle förklaras skilda från varandra var befogad. De ställde dock vissa krav. Enligt dem skulle Catharina Christina Kjellberg anses som Böckelmans äkta hustru och få laglig giftorätt i hans bo. Dessutom skulle Böckelman ersätta fröken Kjellberg för de utgifter hon hittills haft för sonen Petter Gustaf och också i fortsättningen bidra till hans underhåll och uppfostran. Petter Gustaf skulle också få laglig arvsrätt efter Böckelman. Fröken Kjellberg och Böckelman förklarades lediga till andra äktenskap sedan domkapitlet utfärdat skiljebrev åt dem.⁴⁷

Hur kom det sig att ett kärleksförhållande med ett till synes bra början fick ett så tråkigt slut? Främsta orsaken torde ligga i Böckelmans föräldrars motvilja mot hans planerade äktenskap med fröken Kjellberg, vilken antagligen grundade sig i de äktenskapsstrategier det handlande borgerskapet använde sig av och det faktum att kärleken inte ännu sågs som en tillräcklig grund för äktenskap.

⁴⁴ Justitiaeprotokoll 12.12.1808, Jakobstads magistrat och rådstugurätt, Vasa landsarkiv.

⁴⁵ Fängelsestraff var en av de metoder som den kungliga förordningen från den 23 juli 1755 föreskrev om hur man skulle gå till väga med män som inte ville fullborda sina påbörjade äktenskap med vigsel. Böckelman kom att sitta av två fängelsestraff på 8 respektive 10 dagar.

⁴⁶ Brevbok 1812, s. 521–523 (BI:79), Åbo domkapitel, Åbo landsarkiv.

⁴⁷ Kejsersligt brev, april 1816, E I : 18, Åbo domkapitel, Åbo landsarkiv.

Böckelmans föräldrar motsatte sig antagligen hans äktenskapsplaner eftersom de ansåg att han gjort ett oförnuftigt val. Vissa ekonomiska och sociala skillnader mellan fröken Kjellberg och Böckelman torde ha bidragit till deras ogillande. Petter Anders Böckelman var den äldste sonen i familjen och höll som bäst på att utbilda sig till handlande. Han var sjökaptan och arbetade som handelsbokhållare. Hans far hade gått i konkurs 1802 och hade då lämnat skulder efter sig, i stället för det arv som Böckelman hade behövt för att bli handlande. Men med det nätverk han hade i ryggen tack vare sin släkt kunde han ändå bli handlande tillsammans med sin bror trots att de inte fick något arv efter sin far.⁴⁸

Böckelmännen hörde till den inre krets av handelsfamiljer som fanns i Jakobstad vid den här tiden, medan släkten Kjellberg kan klassas närmast som småborgerskap som inte platsade i den inre kretsen av handelssläkter. Detta hade självklart betydelse när det gällde att skapa kontaktnät till de övriga handelssläkterna i Jakobstad och andra städer. Många inom den Böckelmanska släkten hade framgångsrikt sysslat med handel under flera generationer. Flera i släkten hade också varit rådmän och borgmästare. Släkten tycks med andra ord ha haft det nätverk som behövdes för att generation efter generation skulle kunna bli handlanden. Också inom släkten Kjellberg hade man sysslat med handel i flera generationer, men släkten var liten och resurserna och handeln därefter. Dessutom fanns det nu bara döttrar kvar i släkten, förutom lille Petter Gustaf, Catharina Christinas och Böckelmans gemensamma son.

Det fanns också en ekonomisk skillnad mellan de två släkterna. Enligt förmögenhetsuppskattningen som gjordes år 1800 hade Böckelmans familj en förmögenhet på över 3 000 riksdaler banco, medan Catharina Christina Kjellbergs familj bara hade en förmögenhet på ca 70 riksdaler banco.⁴⁹ Med tanke på Böckelmans framtid som handlande var fröken Kjellberg inte den mest idealiska hustrukandidaten. Hon kunde inte bidra med något kapital till Böckelmans affärsverksamhet utan bara med sin egen arbetsinsats. Dessutom hade hon ett barn att ta hand om. En hustru ur något av de framgångsrika handelshusen i staden hade varit ett förnuftigare val. En sådan hustru kunde förutom kapital också bidra med de kontakter som hennes familj och släkt

⁴⁸ Justitiaeprotokoll 24.12.1810, 7.1 och 14.1.1811, Jakobstads magistrat och rådstugurätt, Vasa landsarkiv.

⁴⁹ Förmögenhetsbeskattningen, vol. 109, Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t, Riksarkivet, Stockholm.

hade. Som jag tidigare nämnt var dessa lika viktiga som ekonomiskt kapital om man ville bli en framgångsrik handlande.

Det handlande borgerskapet i Jakobstad och på andra orter använde sig av äktenskapsstrategier för att skydda och stärka sin affärsverksamhet. Det finns ingen orsak att tro att inte Petter Anders Böckelmans föräldrar också tänkte i dessa banor när de planerade sin sons framtid. I dessa planer passade inte en fattig, nybliven mor ur småborgerskapet in som maka åt deras son. De önskade honom något bättre och visste att han skulle anpassa sig till deras önskan eftersom han var beroende av deras och släktens stöd inför framtiden och därför måste acceptera att de avrådde honom från att gifta sig med fröken Kjellberg. Kärleken sågs, enligt min mening, inte ännu som en tillräckligt grund för ett äktenskap. Dess betydelse hade ökat, men den var inte ännu tillräckligt stark för att ensam stå som grund för äktenskap. Uppfattningarna om kärlekens betydelse tycks även ha varierat mellan generationerna. I de sociala grupper där det fanns mera kapital gällde det fortfarande att ta hänsyn särskilt till ekonomiska faktorer vid valet av äktenskapspartner. I andra samhällsgrupper gavs kärleken sannolikt ett större inflytande eftersom man inte på samma sätt behövde planera hur kapitalet överfördes till nästa generation.

Twisten mellan Catharina Christina Kjellberg och Petter Anders Böckelman handlade egentligen inte om rätten till kärlek, brutna löften eller om att bli tvingad att gifta sig med någon man inte älskar. Twisten kan främst sägas ha handlat om ekonomi och heder. Catharina Christina Kjellberg behövde framför allt få tillbaka sin ställning som ärbär kvinna genom att bli gift. Dessutom behövde hon också få försörjning för sig själv och Petter Gustaf. Viktigt var också att Petter Gustaf fick de rättigheter som ett ”äkta” barn hade, t.ex. rätt till arv efter sin far. Men också hans framtida möjligheter att skapa sig en karriär inom t.ex. handel krävde att han var av ”äkta börd”. Dessa förutsättningar var Catharina Christina Kjellberg väl medveten om och intresserad av att ge sin son. Särskilt med tanke på att Böckelmännerna hade långa anor inom handeln i staden och hade de kontaktnät som behövdes för att bli framgångsrika handlanden. För Petter Anders Böckelman var det mycket en fråga om framtiden. Hans framtid låg inom handeln och han ville, under föräldrarnas påtryckning, få en chans att göra ett förnuftigare val och välja en hustru som kunde bidra med mera till det gemensamma boet än Catharina Christina Kjellberg.

För vårt älskade fosterland, enat och starkt

Föreningen Nouseva Suomi: dess grundande,
ideologi och verksamhet
1940–1941

TOMI MERTANEN

Under den korta freden 1940–1941 grundades många organisationer i Finland. Grundtanken hos de flesta av dem var att bevara endräkten som vuxit fram under vinterkriget, den s.k. ”vinterkrigsandan”, som på det hela taget hade gjort slut på den oenighet som tidigare rått mellan borgarna och arbetarklassen. Också föreningen Nouseva Suomi, som grundades på hösten 1940, syftade till att bibehålla denna endräkt och lösgöra Finland från stormaktsstriderna. Föreningens viktigaste stödgrupp utgjordes av Akateeminen Karjala-Seura (AKS), och samme man, doktor Vilho Helanen, satt i ledningen för både AKS och Nouseva Suomi. Syftet med Nouseva Suomi var att samla personer från alla politiska grupperingar inom samma rörelse, som skulle utgöra bas för ett framtida s.k. riksparti.

I den här artikeln granskas de komplicerade turerna kring grundandet av Nouseva Suomi, föreningens verksamhet, de politiska partiernas inställning till den, samt dess ideologiska utgångspunkter. Artikeln baserar sig till största delen på opublicerat material. För Nouseva Suomis del finns inget eget arkiv bevarat, men dokument som beskriver föreningens verksamhet och ideologi finns spridda i diverse olika arkiv. Eftersom föreningen i tidigare forskning i regel felaktigt framställts som en marginell fascistisk rörelse är det motiverat att ställa frågan hurudan föreningen i verkligheten var.

Vinterkriget får Helanen att tänka om

För att förstå bakgrunden till Nouseva Suomis grundande måste man gå tillbaka till den finländska extremhögern i början av 1930-talet. Då formades

många av de faktorer som påverkade föreningens verksamhet och personrelationer.

Då Lapporörelsen efter Mäntsäläupproret 1932 upphörde att existera framträdde många olika grupperingar på den yttersta högerkanten och förklarade sig villiga att ta vid där Lapporörelsen slutat. En del ville fortsätta på den väg Lapporörelsen utstakat, andra grundade sin verksamhet på annorlunda principer. En av dessa grupperingar var Isänmaallinen Kansanliike (IKL, Fosterländska Folk rörelsen), som grundades 1932. Även om IKL förnekade att rörelsen skulle ha haft programmässiga internationella kontakter var inflytandet både från den tyska nationalsocialismen och den italienska fascismen påtagligt. Fascismens betydelse som ideologisk förebild för IKL stärktes av det faktum att det italienska exemplet hade varit viktigt också i Tyskland. IKL anammade också vissa av Lapporörelsens idéer.¹

Händelserna i Mäntsälä gav upphov till slitningar också inom studentvärlden och inom den viktigaste av de akademiska högerrörelserna, AKS, som hade ställt sig bakom så gott som hela Lapporörelsens program. Några av medlemmarna i AKS hade också senare varit med om att utforma IKL:s verksamhet, och i Mäntsäläupprorets efterspel splittrades AKS i två läger. Efter att oppositionen tågat ut nådde man samförstånd, och AKS stod enat bakom sin ledare doktor Vilho Helanen. Under hans ledning upprättade AKS ett nära samarbete med IKL. Samarbetet underlättades av att professorerna som ledde IKL (men inte var medlemmar i AKS) underströk att verksamheten måste vara strikt laglig, trots att man ytterst strävade till en samhällsomvälvning. Detta uppfattades som en viktig principiell skillnad i förhållande till de egentliga fascistiska rörelserna och nationalsocialismen.

Efter att samarbetet inletts propagerade AKS oförtröttligt för IKL, särskilt i samband med riksdagsvalet sommaren 1936, då samarbetet kulminerade. AKS motiverade sitt engagemang framför allt med att IKL var det politiska parti som klarast var inne på AKS linje, bl.a. när det gällde att understryka vikten av att utveckla Finlands försvar. Trots stora ansträngningar blev val-

¹ L. J. Niinistö, *Paavo Susitaival 1896–1993. Aktivismi elämänsenteena*. Bibliotheca Historica 29 (Helsinki 1998), s. 106–121; Henrik Ekberg, *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932–1944* (Helsingfors 1991), s. 19–25; Toivo Nygård, *Suomalainen äärioikeisto maailmansotien välillä. Ideologiset juuret, järjestöllinen perusta ja toimintamuodot*. Studia Historica Jyväskylänensia 25 (Jyväskylä 1982), s. 94–104; Mikko Uola, *Sinimusta veljeskunta. Isänmaallinen kansanliike 1932–1944* (Helsinki 1982), s. 101, 105, 110–112.

resultatet dock märkbart sämre än väntat, och det gav upphov till oenighet mellan de båda organisationerna. På grund av den inrikespolitiska utvecklingen stod AKS nästan fullständigt isolerat i slutet av 1930-talet.²

I riksdagsvalet sommaren 1939 stödde AKS ännu de AKS:are som ställde upp som kandidater inom IKL:s valförbund. Men då valresultatet nu blev

Vilho Helanen, Museiverket.

ännu sämre än 1936 och då det under hösten blev allt mer uppenbart att Finland hotades av krig, började AKS under Helanens ledning distansera sig från IKL. Helanen befarade att den politiska splittringen skulle leda till stora svårigheter för landet och ansåg att samarbetet med IKL var ett stort problem för AKS och dess målsättningar. I syfte att ena folket grundades hösten 1939 på Helanens initiativ organisationen Maan Turva, som stödde sig på AKS. Under vinterkriget propagerade Maan Turva på många olika sätt för endräkt.³

Kriget påverkade kraftigt människors sinnen, och en långtgående enighet mellan olika grupper i samhället växte fram. En av dem som upplevde denna politiska ”väckelse” särskilt starkt var Vilho

² Heikki Eskelinen, *”Me tabdoimme suureksi Suomen maan”. Akateemisen Karjala-Seuran historia I. Tausta, organisaatio, aatteet ja asema yhteiskunnassa 1922–1939* (Helsinki 2004), s. 326–336, 344; Kullervo Leinonen, ’AKS politiikan koulussa 1930-luvulla’, Heikki Roiko-Jokela & Heikki Seppänen (toim.), *Etelän tien kulkija – Vilho Helanen (1899–1952)* (Jyväskylä 1997), s. 131–147; Nygård, *Suomalainen äärioikeisto maailmansotien välillä*, s. 71–72; Risto Alapuro, *Akateeminen Karjala-Seura. Ylioppilasliike ja kansa 1920- ja 1930-luvulla*. Poliitiikan tutkimuksia nro 14 (Helsinki 1973), s. 141, 154–156.

³ T.ex. AKS rundbrev nr 27, 17.6.1939, s. 1–2; Helanens dagbok 15.12.1940, s. 3: ko D, Vilho Helanen. Akateemisen Karjala-Seuras arkiv (AKSA), Riksarkivet (RA); Lauri Haataja, ’Sotavaltion etulinjaan’, Heikki Roiko-Jokela & Heikki Seppänen (toim.), *Etelän tien kulkija – Vilho Helanen (1899–1952)* (Jyväskylä 1997), s. 160–162; Leinonen, ’AKS politiikan koulussa 1930-luvulla’, s. 146–147; Jfr Uola, *Sinimusta veljeskunta*, s. 387–388; Ang. Maan Turva se Tomi Mertanen, ’Maan Turva – henkisen maanpuolustuksen voimatkijä’, HAik 103 (2005:4), s. 466–482.

Helanen. Han skötte olika uppdrag under kriget och blev besviken på den politik de etablerade partierna bedrev och på deras partiprogram. Han tycket att det var uppenbart att man inte kunde se krigsvinterns segerrika anda som en seger för någon speciell politisk ideologi, än mindre som resultatet av en sådan. Krigets ”värde” bestod i att det lade en riktig och hållbar grund för framtiden, nämligen solidariteten mellan folkets olika lager, en ovillkorlig beredskap att samarbeta och en medvetenhet om det gemensamma ansvaret för fosterlandets öde.

Helanen ansåg att AKS under de nya förhållanden som kriget skapat borde dra sig ur den dagspolitiska kampen. I stället borde sällskapet för egen del sträva till att släta över tidigare motsättningar och närma sig sina tidigare motståndare, arbetarorganisationerna. Man sökte också en försoning mellan finsk- och svenskspråkiga studenter, och personer som tidigare skrivit ut sig ur AKS av inrikespolitiska skäl välkomnades tillbaka i dess led. Kursvändningen underlättades av att den allmänna opinionen strax innan och under kriget hade blivit mer positiv till AKS, vilket erbjöd medlemmarna möjligheter att verka också utanför AKS i det egna programmets anda.⁴

Helanens och AKS politiska kursändring följdes även av ett slutligt avståndstagande från IKL. Helanen såg det nu som sin huvuduppgift att bevara och utveckla vinterkrigsandan. I förhållande till denna uppgift hade IKL förlorat sin betydelse: som Helanen såg det begick IKL ett misstag då man valde att kämpa mot socialdemokraterna och fackföreningsrörelsen. Han såg också IKL:s kritik av partisystemet som ett stort minus; partiet hade under årens lopp skällt så mycket på de andra partierna att det inte var värt att fortsätta med verksamheten. Dessutom hade IKL:s politiska mål redan uppnåtts i vinterkriget: folket hade ju enats.

Helanens negativa inställning påverkades också av att IKL efter kriget var fullkomligt verksamhetsförlamat. Förutom de hårda fredsvillkoren var det framför allt det faktum att Tyskland tycktes ha övergivit Finland som drev rörelsens folk till förtvivlan. Som en följd av IKL:s handlingsförlamning antog och hoppades Helanen att rörelsen mycket snart skulle upphöra med sin

⁴ Helanens dagbok 27.12.1940, s. 34–35: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; Vilho Helanen, ”Ei sanoin, vaan teoin”, *AKS:n tie 1940. Akateemisen Karjala-Seuran vuosikirja IV* (Helsinki 1940), s. 10; Akateemisen Karjala-Seuras årsberättelse 1940 (Helsinki 1941), s. 15; Eskelinen, ”*Me tahdoimme suureksi Suomen maan*”, s. 351–352; Hattaja, ’*Sotavaltion etulinjaan*’, s. 171; Nygård, *Suomalainen äärioikeisto maailmansotien välillä*, s. 96; Vilho Helanen, ’*Tulevaisuus*’, *Suomen Heimo* nr 3–4/1940, s. 23–24.

verksamhet. AKS avståndstagande från IKL tedde sig oväntat skarpt, men i själva verket hade det ända från samarbetets början funnits klara principiella skillnader mellan de två rörelserna. Det som intresserade AKS i IKL:s program var enbart de frågor som AKS för egen del ansåg viktiga, såsom vissa religiösa grundvärderingar, nationens enande, en starkt finsknationalistisk anda, försvarspolitiken och motståndet mot kommunismen.⁵ Vinterkriget erbjöd AKS en chans att äntligen befria sig från IKL, som blivit en black om foten för sällskapet. Helanen ämnade inte försitta den chansen.

Skisser till ett nytt parti

Eftersom de existerande partierna enligt Helanen under vinterkriget hade bevisat att de inte fungerade, började han planera ett nytt parti som skulle stöda sig på den endräkt som vuxit fram under kriget. Idén hade fötts ur de brev Helanen under kriget fått från AKS-medlemmar vid fronten, vilka uttryckte sin önskan att i framtiden ”samarbeta med arbetare och bönder.” Helanen tyckte sig därför inte ha något annat val än att arbeta för endräktens bevarande, och han tänkte sig att detta kunde uppnås genom att skapa en ”enhetlig revanschistisk rörelse” bestående av unga och sunt tänkande krafter ur olika samhällsgrupper. De skulle vara fria från gamla ideologiska och personliga fördomar och ha förmåga att bygga ett starkt och stort Finland. Helanen planerade också, kanske något överraskande, att det nya partiet skulle uppta IKL, som möjligen stod i beråd att lägga ner sin verksamhet, och Framstegspartiet.⁶

Att inkorporera IKL och Framstegspartiet i samma parti var en intressant idé, eftersom de två partierna under hela 1930-talet varit som hund och katt. Under decenniets sista år kunde man dock se en tydlig förändring i partiernas inställning till varandra. Detta förklaras av många olika faktorer. Hösten 1939 hade varit en traumatisk tid för den finländska extremhögern

⁵ Helanens dagbok. 27.12.1940, s. 25–35 samt 20.1.1941, s. 66: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; Mikä on AKS? (Helsinki 1941), s. 7; Eskelinen, ”*Me tahdoimme suureksi Suomen maan*”, s. 233–242, 328–329, 334; Leinonen, ’AKS politiikan koulussa 1930-luvulla’, s. 146; Nygård, *Suomalainen äärioikeisto maailmansotien välillä*, s. 99, 101–103; Uola, *Sinimusta veljeskunta*, s. 35–45, 401–405, 409–410; Helanen, ”Tulevaisuus”, s. 23–24.

⁶ Helanens dagbok 27.12.1940, s. 34–35: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; Helanens brev till kretsmedlemmarna 16.11.1940: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/ TeO/ AKS. AKSA, RA; Alapuro, *Akateeminen Karjala-Seura*, s. 159; Helanen, ”Ei sanoin, vaan teoin”, s. 9, 11.

p.g.a. förlusten i sommarens riksdagsval. Idealiseringen av Tyskland inom IKL fick dessutom ett hårt slag när Tyskland ingick non-agressionspakt med Sovjetunionen, särskilt som det visade sig att Tyskland hade lämnat Finland på Sovjets nåder. IKL fick sig ytterligare en ordentlig törn när socialdemokraternas negativa inställning till skyddskåreerna i slutet av 1930-talet tydligt förändrades: att arbetarrörelsen började förespråka ett nationellt försvar raserade mycket av grunden för IKL:s tidigare motstånd mot arbetarrörelsen och hela demokratin.

I slutet på 1930-talet var också Framstegspartiet nära att lida politiskt skeppsbrott. I riksdagsvalet sommaren 1939 hade partiet bara fått sex platser i riksdagen och mindre än 5 % av rösterna. Partiet hade förlorat understöd på alla håll. Det var bakgrunden till att de två tidigare till varandra så avogt inställda rörelserna hösten 1939 fann varandra och inledde förhandlingar om att slå samman sina verksamheter. Det oväntade närmandet kan inte förklaras enbart med ett ömsesidigt behov av nyprofilering då väljarunderstödet minskat. I den nya situationen upplevde man partifältets splittring som ett hot mot landets självständighet och enhet, och då IKL tydligt började lösa på banden till den utländska fascismen var ett hinder för ett närmande till Framstegspartiet undanröjt. Att båda partierna var borgerliga men saknade uttalad klassbas skapade dessutom en naturlig grund för ett närmande. Det var särskilt viktigt för båda partierna att markera en skillnad i förhållande till Samlingspartiet som de uppfattade som ett konservativt parti som drev den ägande klassens intressen.⁷

Men en viktigare orsak till Framstegspartiets samarbetsvilja än utvecklingen inom IKL var AKS nyorientering och förändringen inom studentkåren. Att studenter deltog i befästningsarbetena på Karelska näset sommaren 1939 bidrog till att upplösa gamla motsättningar. Sociala reformer betonades mer än tidigare också i AKS linjedragningar, och språkstriden som splittrat studentkåren lugnade sig så småningom. De AKS-aktiva företrädde samma försonliga linje också inom IKL, där deras talesman var R. G. (Rauno Gustaf) Kallia som valts in i riksdagen 1939. Framstegspartiets samarbetsförslag riktade sig särskilt just till AKS:arna inom IKL.

⁷ Hannu Soikkanen, 'Vasemmisto ja suojeluskunnat', Risto Alapuro (toim.), *Raja railona. Näkökulmia suojeluskuntiin* (Helsinki 1998), s. 75–78; Jukka Nevakivi, *Linnasta linnaan. Eero A. Wuoren (1900–1966) poliittinen elämäkerta* (Helsinki 1992), s. 127; Erkki Tuomioja, *Sakari Tuomioja. Suomalainen sovittelija* (Helsinki 1986), s. 78; Uola, *Sinimusta veljeskunta*, s. 383–400. Uola nämner inte alls i sin studie partiernas planer att gå ihop.

De första kontakterna mellan Framstegspartiet och IKL knöts i november 1939, då Finlands ställning hotades. Vinterkriget avbröt förhandlingarna för en tid, och de återupptogs först i mars 1940. IKL:s oförtäckta kampanj i riksdagen mot Moskvafreden fick dock Framstegspartiet att dra sig ur vidare samarbete.⁸

Tidigare utrikesministern Eljas Erkko hade en central roll vid partiernas närmande. Vid vinterkrigets början hade Erkko utsetts till Finlands sändebud i Stockholm. Under kriget erbjöds Helanen i egenskap av verksamhetsledare för Maan Turva en möjlighet att diskutera med Erkko i Stockholm om hur man efter kriget skulle kunna bibehålla den nationella endräkt som vuxit fram. Framstegspartiets starke man delade Helanens uppfattningar på många punkter och satt honom i kontakt med andra medlemmar av partiet och med en del representanter för agrarförbundet. Erkkos positiva inställning innebar också att företaget hade *Helsingin Sanomats* stöd.⁹

Förhandlingar om grundandet av ett nytt parti inleddes i månadsskiftet mars-april 1940 under Helanens ledning. IKL uteblev som protest mot Helanens kursändring, och när också försöken att sammanföra Framstegspartiet och IKL slutligt havererat var det närmast krafter inom Framstegspartiet och AKS som gick vidare med försöken att bilda en ny politisk gruppering. Arbetet tog fart då AKS styrelse i april sammankallade ”ledande män ur den unga generationen och mellangenerationen, tillhöriga olika nationella partier och språkgrupper” till förhandlingar om åtgärder för att bevara den nationella enhet som kriget skapat, men som efter att fredsavtalet ingåtts nu höll på att falla sönder. Den 30 maj ordnades en konferens med omkring 30 representanter för olika grupper, bl.a. Agrarförbundet, som AKS styrelse bjudit in. De närvarande stödde ett bevarande av den nationella enheten, men inga konkreta åtgärder vidtogs. Man beslöt dock att försätta förhandlingarna. Av partierna deltog Framstegspartiet ivrigast i förhandlingarna.¹⁰

Det s.k. ”välfärdsutskott” som tillkommit på AKS-mötet diskuterade

⁸ AKS årsberättelse 1940, s. 15, 25; Haataja, 'Sotavaltion etulinjaan', s. 153–156; Tuomioja, *Sakari Tuomioja*, s. 78–79; Uola, *Sinimusta veljeskunta*, s. 397–398; Helanen, 'Tulevaisuus', s. 23–24; *Suomen Heimo* nr 5/1940, s. 39–40.

⁹ Helanens brev till kretsmedlemmarna 16.11.1940: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/ TeO/ AKS. AKSA, RA; Tuomioja, *Sakari Tuomioja*, s. 79–80; Uola, *Sinimusta veljeskunta*, s. 407.

¹⁰ Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. L. A. Puntilas arkiv (LAPA), RA; AKS årsberättelse 1940, s. 25–26; Tuomioja, *Sakari Tuomioja*, s. 80.

projektet upprepade gånger under sommaren. Det stora samförstånd som framträtt under diskussionerna blev den slutliga impulsen till grundandet av ett nytt parti. Partiet skulle ”bygga på den krigstida endrårkten och partiprogrammet skulle starkt framhäva dels en omutlig enhetsanda och försvarsvilja, dels samhälleliga och politiska reformer”. Under sommarens möten blev det klart att det centrala i projektet var att förena Framstegspartiets och AKS krafter, medan de andra grupperingarna fick nöja sig med biroller. Denna utveckling underlättades av att Helanen hade vunnit AKS styrelse för projektet. Han trodde fortfarande på att en stor del av IKL:s medlemmar skulle gå med i det nya partiet. Man hade dock inte tagit direkt kontakt med IKL; det ansågs onödigt p.g.a. rörelsens handlingsförklaring. Det var tänkt att det nya partiet också skulle närma sig socialdemokraterna, vilket efter vinterkriget inte längre förorsakade AKS några större problem.

Representanter för Framstegspartiet och AKS samlades sammanlagt fem gånger fram till medlet av juli för att diskutera projektet. Vid förhandlingarna företrädde AKS bl.a av Helanen, Kallia, Armi Hallsten-Kallia, Yrjö Vuorjoki och Reino Castrén, Framstegspartiet av Eero Mantere, Sakari Tuomioja och Lauri Levämäki. Som grund för programdiskussionerna tog man Framstegspartiets gamla partiprogram, som man avsåg att komplettera med ett ”radikalt reformprogram”. Förhandlingarna avslutades med att man tillsatte en fyramannakomité med uppgift att utarbeta det nya partiprogrammet. I praktiken blev det Helanens och Manteres uppgift att skriva programmet och planera verksamheten.¹¹

Parterna, Framstegspartiet och AKS, hade dock delvis olika målsättningar. AKS ville bevara den nationella enhet som vuxit fram under kriget, medan det primära för Framstegspartiet var att finna en ny grund för partiet som skulle göra det mer attraktivt för den unga generationen. De olika utgångspunkterna färgade parternas inställning till företaget och fick dem att uppfatta sin egen roll som mer central än den i själva verket var.¹² Trots att Framstegspartiet närliggande personer visade initiativförmåga förblev Helanen från

¹¹ Protokollsutdrag från AKS förhandlingsmöte i september 1940: ko Salmiala1, Bruno Salmiala. Suomen 1920–1940-luvun historian säätien arkisto (SHSA), RA; Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA; Helanens brev 1.8.1940: ko Kallia2, AKS:n asiakirjoja. SHSA, RA; AKS årsberättelse 1940, s. 25–26; Tuomioja, Sakari Tuomioja, s. 81–83; Beträffande AKS strävan att ena folket, jfr t.ex. Eskelinen, ”*Me tahdoimme suureksi Suomen maan*”, s. 242–243.

¹² Tuomioja, Sakari Tuomioja, s. 83.

början till slut företagets egentliga initiativtagare och primus motor. Därför var det inte heller överraskande att slutresultatet blev ett helt annat än man föreställt sig inom Framstegspartiet.

Helanen fick dock problem med IKL, som under sommaren 1940 hade återupptagit sin verksamhet. Vid en konferens i Helsingfors lade IKL upp nya riktlinjer för sin verksamhet, varvid bl.a. folkets enhet betonades. Det var framför allt Reino Ala-Kulju, Anna-Liisa Heikinheimo och Lauri Hyppönen som svarade för nyorganiseringen av IKL. Att IKL aktiverade sig på nytt väckte hatiska känslor särskilt hos Helanen, som uttalat sitt skarpa ogillande av IKL. Fram till sommaren hade han ansett det självklart att IKL skulle lägga ned sin verksamhet och gå med i det planerade nya partiet, särskilt som några representanter för IKL deltagit i planeringsarbetet. Å andra sidan hade Helanens uttalanden och det faktum att AKS dragit tillbaka sitt stöd gett upphov till hatiska utbrott inom IKL, vars medlemmar ansåg att de var bäst skickade att förena folket bakom sitt nya program.¹³

Som ett motdrag till Helanens verksamhet sökte IKL kontakt med de små finländska nationalsocialistiska extremrörelserna och med socialdemokraterna (SDP), men de diskussioner som fördes ledde inte till några konkreta resultat på någotdera hållet. IKL:s representanter lät sig knappast nedslås av detta, då syftet med trevarna framför allt var att visa att rörelsen igen var politiskt aktiv.¹⁴ IKL var medvetet ute efter att skada Helanens partiföretag. Det hela höll på att förvandlas till en uppgörelse mellan IKL och Helanens AKS.

Partiprogrammet och kontakter med andra grupper

Under sommaren kom ansvaret för att skissera partiprogrammet allt mer att vila på Helanen ensam. Arbetet möjliggjordes av att han tagit tjänstledigt från försäkringsbolaget Salama där han arbetade. Vid samma tid erbjöd AKS ledning honom posten som verksamhetsledare för sällskapet, och Helanen tackade ja. Han var särskilt entusiastisk över att nu kunna koncentrera sig helt och hållet på att organisera det nya partiet, som han tänkte sig skulle bli ”AKS medborgarrörelse”. Målet stod klart: han ämnade ”med hjälp av AKS göra det nya partiet stort på sex månader!”¹⁵

¹³ Protokollsutdrag från AKS förhandlingmöte i september: ko Salmiala1, Bruno Salmiala. SHSA, RA; U o l a, *Sinimusta veljeskunta*, s. 401–405, 409–410.

¹⁴ Mera ingående E k b e r g, *Führerns trogna följeslagare*, s. 221; N i i n i s t ö, *Paavo Susi-täival 1896–1993*, s. 178–179; U o l a, *Sinimusta veljeskunta*, s. 412–414.

¹⁵ Helanens dagbok 15.12.1940, s. 6, 7: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA.

I augusti var Helanen klar med det första utkastet till partiprogram. Som namn för partiet tänkte han sig "Nuorsuomalainen puolue". Den centrala utgångspunkten för programskissen var begreppet "folkhelheten" ("kansakokonaisuus"): denna skulle ställas framom individen. Också språkstriden var ett avslutat kapitel: alla personer med finländsk nationalkänsla och nationalanda godkändes som fullvärdiga finländare oavsett modersmål.

Det mest iögonenfallande draget i utkastet var ändå kravet på en förändring av Finlands statskick. Även om Helanen ansåg att en republik var det statskick som passande det finländska samhället bäst, menade han att man inte fick ställa några hinder i vägen för en ändring och vidareutveckling av författningen om det verkade finnas ett verkligt behov av det. Efter vinterkriget föreföll det också vara så, menade han, att man "i namn av en sund demokrati" borde ge medborgarna större möjligheter än hittills att delta i maktutövningen. Som medel för att uppnå detta föreslog Helanen bl.a. att presidenten skulle väljas i direkta val och att folkomröstningar skulle tas i bruk då man fattade viktiga beslut. Vidare skulle en fjärdedel av riksdagen väljas i förväg genom bildningsanstalterna samt arbetsgivarnas och arbetstagarnas ekonomiska intresseorganisationer: det handlade alltså om att införa partiell korporatism. Maktförhållandet mellan presidenten och riksdagen borde därtill enligt Helanen korrigeras till presidentens fördel, och man borde avstå från parlamentarismen.

I sin programskiss krävde Helanen också att man borde införa försvarsplikt för alla 16–60-åringar. Enligt samma princip var varje arbetsför medborgare skyldig att arbeta och staten å sin sida skyldig att i sista hand se till att det fanns arbete för alla. I utrikespolitiken borde man enligt Helanen se enbart till Finlands fördel och undvika att binda sig för starkt vid något enskilt annat land. Han ansåg också att det privata näringslivet borde underkastas statlig kontroll och ledning. I detta syfte skulle man grunda ett centralverk med stora befogenheter, som bl.a. skulle styra exporten och importen. Helanen förespråkade religionsfrihet men ansåg att en levande kristendom och ett sedligt kristet liv borde ges den erkänsla de förtjänade i egenskap av stats- och samhällsstärkande faktorer.¹⁶

¹⁶ Nuorsuomalaisen puolueen ohjelmaluonnos: ko Kallia2, AKS:n asiakirjoja. SHSA, RA; Se även J u s s i S a u k k o n e n, *Vastuun sukupolvi*. (Helsinki 1973), s. 141–142; K u s t a a V i l k u n a, *Sananvalvontaa. Sensuuri 1939–1944* (Helsinki 1962), s. 31–32; Temat *kansakokonaisuus* (folkhelhet) hade Helanen lyft fram i sina tal redan i början av 1930-talet. Han såg en enig medborgarvilja som en nödvändig förutsättning för att landet skulle nå framgång. Jfr t.ex. A l a p u r o, *Akateeminen Karjala-Seura*, s. 144–152.

Helanen hade sammanställt programskissen genom att från olika håll plocka ihop de idéer han ansåg bäst. Syftet var att skapa ett partiprogram som kunde förena landets politiska grupperingar på bred front, från vänstern till extremhöger, och därför var det i praktiken nödvändigt att det i programmet fanns något för var och en. Följden av detta var i sin tur att slutresultatet oundvikligen blev mycket oredigt och konstgjort. Det kan karakteriseras som ett utkast till program för ett demokratisk parti med små inslag av stats- och nationalsocialism samt fascism. Det representerar ingen av dessa riktningar i ren form.

Helanen skickade utkastet till sina bekanta för kommentarer. Responserna var inte uppmuntrande. Heikki Vartia meddelade Helanen att han inte stödde tanken på ett nytt parti och inte ville att AKS skulle dras med i företaget. Namnet ”ungfinländarna” ansåg Vartia dåligt; han tyckte att det gav alltför mycket associationer till framstegspartier och centergrupperingar, vilka han i den rådande situationen ansåg företräda en ”dålig politisk inriktning”. Vartia trodde överhuvudtaget inte att ett nytt parti skulle öka enigheten i landet, snarare tvärtom. Han menade att man i stället för att tänka på ett nytt parti borde effektivisera AKS egen verksamhet.¹⁷

Ett ännu beskär utlåtande fick Helanen av R. G. Kallia, som i ett skede själv hade varit med om att planera det nya partiets verksamhet men gjort en helomvändning när IKL i juli hade startat sin verksamhet på nytt. I sitt utlåtande motsatte han sig grundandet av ett nytt parti eftersom folket enligt honom var utlett på partier. Grundandet av ett nytt parti blev aktuellt först då världskriget var över och hoten mot Finland försvunnit. Kallia ansåg det inte heller klokt att liera sig med Framstegspartiet som i hans tycke företrädde fel politisk inriktning.

Själva programmet ville Kallia enligt egen utsago inte desto mera fundera över, eftersom han inte stödde grundandet av ett nytt parti, men han var ändå villig att säga några ord om det. Han ansåg att programmet i princip var bra, och om det hade varit fråga om något slags ”framtida idealprogram, så hade det kunnat utgöra underlag för en bred diskussion”. Men nu saknades det underlaget, eftersom det i själva verket bara handlade om ”att rädda Framstegspartiet från skeppsbrott med hjälp av AKS-renegater”. Kallia menade att programskissen närmast representerade statsocialism, medan han själv snarare förespråkade en till finländska förhållanden anpassad nationalsocialism. Kallia

¹⁷ Helanens brev 1.8.1940: ko Kallia2, AKS:n asiakirjoja. SHSA, RA; Heikki Vartias brev till Vilho Helanen 27.8.1940: ko Kallia2, AKS:n asiakirjoja. SHSA, RA.

kommenterade också mycket detaljerat vissa av målsättningarna som nämndes i programskissen, och ansåg att de ställvis var mycket vaga och oinitierade.

Trots sin kritik tyckte Kallia att programmets grundidé var mycket bra, det var bara inte rätt tidpunkt att grunda ett nytt parti:

men eftersom jag anser att partigrundandet som du satt igång med kommer vid en psykologiskt sett mycket olycklig tidpunkt, vid en tid då vårt folk inte vill höra något om partier, ber jag dig innerligt att lämna AKS helt utanför företaget och om möjligt skjuta på hela saken till en senare tidpunkt. Du har ju också själv särskilt under senare tid starkt varit av den åsikten att AKS bör hålla sig utanför partipolitiken. [...] Var konsekvent och sköt framledes saken så att AKS inte har något med den att göra, om du nu inte helt vill avstå från den. Det skulle säkert vara det allra bästa för AKS.¹⁸

Som om han haft en föraning om vad som komma skulle varnade Kallia alltså direkt Helanen för att knyta AKS till det nya partiet. Helanen brydde sig dock inte om varningen utan gick vidare med sitt företag. Den kommande höstens händelser visade vad Kallia egentligen hade menat med sina ord.

Då Helanen omarbetade programmet beaktade han särskilt Kallias utlåtande: han utökade och preciserade programpunkterna, men grundtanken förblev oförändrad. Efter att Helanen fått huvudansvaret för att förbereda det nya partiets grundande kom programmet att bli betydligt djävare och bredare än man hade tänkt sig inom Framstegspartiet. Helanens primära stödgrupp hade hela tiden varit AKS, vars ledning han regelbundet informerade om förberedelserna. En omarbetad version av Helanens programutkast behandlades vid ett gemensamt möte för styrelsen, delegationen, krets- och avdelningscheferna i AKS 1.9.1940. Åsikterna om det nya partiet gick i sär: medan Helanen och Castrén ansåg att ett parti behövdes motsatte sig t.ex. Ala-Kulju bestämt planerna. Han ansåg att det vore bättre om AKS drev programmet i eget namn, och hans åsikt fick brett stöd vid mötet.

AKS ledning tog nu för första gången officiellt ställning till sin ordförandes nya projekt. Trots några avvikande åsikter ansåg de närvarande att programskissen var lyckad och avspeglade AKS:arnas åsikter. Mötet beslöt dock att

¹⁸ R. G. Kallias brev till Vilho Helanen 23.8.1940: ko Kallia2, AKS:n asiakirjoja. SHSA, RA. *"Mutta kun katson, että aloittamasi puuha uuden puolueen perustamisesta on tullut psykologisesti erittäin onnettomalla hetkellä vireille, aikana, jolloin kansamme ei halua puolueista mitään tietää, pyydän hartaasti, että jätät AKS:n kokonaan syrjään koko hankeesta ja jos mahdollista, siirrä sen kokonaisuudessaan toiseen aikaan. Olethan itsekin, varsinkin viime aikoina, voimakkaasti edustanut sitä kantaa, että AKS:n on pysyttävä ulkopuolella puoluepolitiikan [...] Ole johdonmukainen ja hoida tämä asia, ellet enää sitä kokonaan jätä tästä puoleen niin, että AKS:llä ei ole mitään sen kanssa tekemistä. Se olisi varmasti kaikkein onnellisinta AKS:n kannalta."*

AKS som organisation inte skulle delta i partipolitiskt arbete eller partistrider i någon form. Man enades icke desto mindre om att sällskapets slutliga hållning skulle slås fast först efter det att Helanen gjort ett försök att bredda basen för förhandlingarna om det nya partiet. Man beslöt också att presentera ärendet för föreningens kretsar innan det slutliga avgörandet fattades, så att medlemmarna kunde göra partiplanerna kända och samtidigt ta reda på vilket mottagande ett nytt parti kunde vänta sig på landsbygden.¹⁹

Då han presenterade partiprojektet för mötesdeltagarna föreslog Helanen två olika namn, ”Uuskansallinen puolue” och ”Valtiollis-sosiaalinen uudistuspuolue”; kommentarerna han fått på den första programskissen hade alltså lämnat sina spår också på denna punkt. En viktigare förändring var dock att målet inte längre var ett nytt parti utan ett slags politisk förening. Helanen förklarade att det fanns ”såväl utrikes- som inrikespolitiska skäl” till att han givit upp tanken på ett parti. Han sade också att ”den överallt märkbara ledan vid partipolitik kunde påverka också det nya partiet och göra det svårt för det att komma igång”. Dessutom skulle nästa riksväl infalla först 1942, så det fanns ännu gott om tid att grunda ett parti. Man fortsatte nu planera verksamheten på föreningsbasis och lät tiden utvisa om det hela skulle resultera i ett parti eller inte.

Även om Helanen inte medgav det på mötet var det förmodligen Kallias kommentarer som låg bakom beslutet att ge upp partitanken. Samtidigt försökte han antagligen klara sig undan de åtgärder Kallia hotade att vidta mot AKS. Eftersom syftet nu var att grunda en förening skulle ju AKS i princip inte delta i partipolitiken. Det viktigaste var ändå att Helanen vid mötet hade fått AKS enhälliga stöd för ett projekt som helt uppenbart hade förvandlats till hans privata företag. Situationen verkade också lovande, eftersom såväl *Helsingin Sanomat*, *Suomen Kuvalehti* som *Ylioppilaslehti* hade lovat stöda företaget. *Uusi Suomis* stöd hoppades Helanen snart kunna vinna.²⁰

Utgångspunkten var alltså att man skulle grunda en förening, och Helanen ansåg att verksamheten borde inriktas både på programarbete och pro-

¹⁹ Protokollsutdrag från AKS förhandlingsmöte i september 1940: ko Salmiala1, Bruno Salmiala. SHSA, RA; Helanens brev till kretscheferna 9.9.1940: ko Kallia2, AKS:n asiakirjoja. SHSA, RA; AKS årsberättelse 1940, s. 20; Matti Klinge, *Isenäisen Suomen ylioppilaaat. Ylioppilaskunnan historia 1917–1960*. Osa 4 (Helsinki 1978), s. 211.

²⁰ Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA; Uuskansallinen Puolueen tai Valtiollis-sosiaalisen uudistuspuolueen periaateohjelma luonnos: ko Kallia2, AKS:n asiakirjoja. SHSA, RA; H a t a j a, ’Sotavaltion etulinjaan’, s. 166; Uola, *Sinimusta veljeskunta*, s. 405–406.

paganda. Man måste gå ut i offentligheten med föreningens samhälls- och befolkningspolitiska riktlinjer och få ett brett stöd för dem. Det var viktigt att snabbt få igång föreningen och förankra den runtom i hela landet, särskilt med beaktande av Finlands prekära situation och kommunisternas landsförrädiska mullvadsarbete som antagit oroväckande proportioner. Föreningen måste med hjälp av tidningar, politiska möten och annat propagandaarbete bana väg för ett nytt politiskt och samhälleligt tänkande. Helanen beslöt att informera AKS-kretsarna så fort styrelsen hade formulerat sitt slutliga ställningstagande till den nya planen, varefter frågan skulle tas upp på kretsmötena. För att bevara den krigstida endräkten och fördomsfria reformandan inom den nya föreningen beslöt man att till det konstituerande mötet kalla enbart ”representanter för den yngre och för mellangenerationen och inte bjuda in någon av de gamla partiledarna”. Tanken var att föreningen skulle ombilda sig till parti inför nästa riksväl, men om situationen plötsligt tillspetsades måste man vara beredd på att skapa ”ett riksparti tillsammans med vissa existerande och påtänkta organisationer med bas i alldeles andra medborgarkretsar”.²¹

En av Helanens centrala målsättningar hade hela tiden varit att få till stånd ett samarbete med socialdemokraterna i vinterkrigets anda. Det föreföll möjligt bl.a. för att också vänstern efter vinterkriget ville närma sig andra grupper. Den för Helanens syften viktigaste grupperingen inom socialdemokraterna var föreningen Raivaajat som grundades i slutet av augusti 1940. Det var mest unga socialdemokrater som deltog i föreningens verksamhet, alltså just sådana personer som Helanen sökte. Bland andra Kalle Lehmus, Yrjö Kilpeläinen, Jorma Tuominen, Väinö Leskinen, Kullervo Kulmala och Jussi Ahokas hörde till föreningen, som liksom namnet säger hade tagit som sin uppgift att röja mark på arbetarrörelsens högerflank, så att där inte skulle finnas hinder för ett samarbete med det borgerliga Finland.²²

²¹ Helanens brev till kretscheferna 9.9.1940: ko Kallia2, AKS:n asiakirjoja. SHSA, RA; Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA. I det här skedet tänkte man sig ”Nuoren Suomen liitto” eller ”Valtakunnan Piiri” som namn på den nya grupperingen.

²² Prot. 28.8.1940 och 29.8.1940: ko 1. Raivaajat ry:n arkisto (RaA), Työväen Arkisto (TA); Kertomus Raivaajien toiminnasta v:lta 1940: ko 1. RaA, TA; *Mikä on AKS?* (1941), s. 7; *Raivaajat kutsuu sinua* (Helsinki 1940); Jfr även *N e v a k i v i, Linnasta linnaan*, s. 147; Helanen och AKS hade redan på 1920-talet föreslagit samarbete för socialdemokraterna, men förgäves. Under sällskapets hårdaste IKL-period försämrades relationen till socialdemokraterna kraftigt, men den förbättrades igen under perioden strax innan och efter vinterkriget. *E s k e l i n e n, ”Me tahdoimme suureksi Suomen maan”*, s. 241–246, 349.

Det väsentligaste i Raivaajats verksamhet var den ideologiska inriktning som föreningen företrädde. I föreningens första deklaration hette det att det var viktigt för hela folket att arbetarrörelsen intog en fördomsfri hållning också gentemot det nationella förnyelsearbete som de tyska och italienska folken var inbegripna i. Man borde fördomsfritt börja bygga upp kontakterna till de s.k. statsledda folken.²³

Raivaajats målsättningar stämde alltså väl överens med Helanens, och man försökte också från båda hållen upprätta samarbete. Helanen förhandlade med Raivaajats ordförande Kalle Lehmus om att vid behov förena AKS och Raivaajats krafter. Ett omedelbart samarbete försvarades dock av de många hinder och fördomar som stack upp på olika håll, och av de två gruppernas olika uppgifter och metoder. Helanen och Lehmus kom därför till den slutsatsen att det inte var meningsfullt att genast försöka skapa en enda rörelse, utan att verksamheterna skulle samordnas när möjlighet för detta förelåg.

För att övervinna gamla fördomar var det viktigt att få med också landets svenskspråkiga befolkning i den nya föreningens verksamhet. Det uppstod en idé om tre ”kraftcentra”: Helanens förening skulle verka i ”det s.k. borgerliga finska Finland, Raivaajat bland arbetarna och ’runebergianerna’ bland de svenskspråkiga”. ”Runebergianerna” var en svenskspråkig grupp som stod i beråd att grunda en egen organisation. Också de framhävde den finländska folkgemenskapen, och de bedrev ingen språkpolitik. Dessa tre kraftcentra skulle om det uppstod en kris ”förenas till ett riksparti och ge sitt stöd åt partiet eller andra regeringsmedlemmar eller de höga militärer som i en sådan situation axlar ansvaret för landet.”²⁴

Efter att alla dessa kontakter etablerats verkade den nya föreningens bas mycket bred: AKS och Framstegspartiet hade lovat stöda företaget, liksom mindre grupperingar inom IKL, Samlingspartiet, Agrarförbundet och socialdemokraterna samt bland de svenskspråkiga och grupper utanför partipolitiken. Det var dags att grunda den nya föreningen.

²³ ”Raivaajat” kutsuu sinua, s. 1–2; Marjaana Valkonen, *Yhdessä elämä turvallisiksi. Suomen ammattiyhdistysten keskusliitto 1930–1947* (Helsinki 1987), s. 295; Alapuro, *Akateeminen Karjala-Seura*, s. 160; Beträffande Raivaajats verksamhet se Hannu Soikkanen, *Kohti kansanvaltaa 2. 1937–1944* (Helsinki 1987), s. 199–203.

²⁴ Helanens dagbok 15.12.1940, s. 2.12.1940 och 27.12.1940, s. 34–35; ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; Prot. 7.11.1940: ko 1. RaA, TA; Helanens brev till kretsmedlemmarna 16.11.1940: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/ TeO/ AKS. AKSA, RA.

Föreningen Nouseva Suomi grundas

Helanens stora dag grydde äntligen den 25 september 1940. Då samlades särskilt inbjudna personer i Tavastländska nationens hus i Helsingfors till den nya föreningens första konstituerande möte. Mötet hade sammankallats av Helanen och som ordförande satt Eero Mantere. Det var bara ett fåtal av de inbjudna som vägrade infinna sig.

För de närvarande motiverade Helanen ännu en gång grundandet av den nya föreningen med att man inom alla medborgargrupper och över hela landet insåg att om Finlands folk ville klara sig genom den storm som drog över världen så behövdes det en ny samlande kraft som framträdde under nya deviser. Den enda räddningen var att finländarna lärde sig tänka och handla som ett enat folk: man kunde ta lärdom av vad andra folk erfarit och uppnått, men dessa lärdomar måste man så att säga ”tänka på nytt på finska och ställa på egen finländsk grund”. Det var äntligen tid att gå från ord till handling.²⁵

Helanen hade för mötet förberett föreningens första deklaration i många exemplar. Med undantag för namnet på föreningen var texten identisk i alla exemplar: mötets uppgift blev att ta ställning till vilket namn den nya föreningen skulle bära. På förslag fanns Nuori Suomi ry, Nuoren Suomen Liitto ry, Valtakunnan piiri ry, Valtakunnan liitto ry samt Nouseva Suomi ry. I omröstningen som följde fick de två sistnämnda förslagen det största stödet, och i den slutliga omröstningen fick Nouseva Suomi flest röster.²⁶ Projektet hade äntligen fått ett namn.

Deklarationstexten var ett slags sammandrag av Helanens programskiss. Föreningens utgångspunkt förklarades vara det medborgarsamförstånd som fötts under vinterkriget: ”Den ödesgemenskap och det ömsesidiga förtroende som under krigets verdermödor förenade alla medborgare och var vår inre styrka, förpliktar oss obetingat att förverkliga samhällelig rättvisa.” Den grund föreningen stod på innefattade enligt deklarationen också en obändig

²⁵ Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA; *Helsingin Sanomat* 5.10.1940, ”Kansalaistoiminta yhteisten tunnusten merkeissä”; *Uusi Suomi* 5.10.1940, ”Valtakunnallinen yhdistys ’Nouseva Suomi’ perustettu”.

²⁶ Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA; Se föreslagna deklarationer: ko Kallia2, AKS:n asiakirjoja. SHSA, RA; Också Statspolisen (Valpo) noterade att föreningen grundats. Inom Valpo klassificerades Nouseva Suomi som en ”skum nationalsocialistisk organisation”. Ilm. n. 2468, 1.10.1940: ko 516, Epämääräisiä kansallissosialistisia järjestöjä. Etsivän Keskuspoliisin – Valtiollisen poliisin I arkisto (EK–Valpo I), RA.

frihetsvilja, den finländska nationalkänslan samt den av förfäderna ärvda kristna tron, faktorer som i århundraden hade gett stöd åt Finlands folk. Nationens intresse var, hette det, viktigare än individens fördel. Vidare intygade man att det bara var som självständig stat Finland kunde ta sin plats bland andra kulturfolk, varför landets självständighet måste befästas med alla medel. Till övriga delar följde deklarationen troget Helanens programskiss.²⁷

Även om bara 62 personer deltog i mötet undertecknades deklarationen av totalt 91 personer. Deklarationen hade alltså godkänts redan före mötesdagen. Bland undertecknarna fanns nästan hela partifältet representerat: där fanns medlemmar i IKL, Samlingspartiet, Framstegspartiet, Agrarförbundet samt politiskt obundna personer – men däremot inte en enda socialdemokrat. Av undertecknarna hade ungefär 40 en bakgrund i AKS. På det hela taget var undertecknarna ett mycket representativt tvärsnitt av den yngre, finskspråkiga, borgerliga intelligentsian. Också näringslivet var mycket väl representerat.²⁸

En tillfällig direktion med 17 medlemmar tillsattes och fick i uppgift att planera Nouseva Suomis verksamhet och skriva det egentliga programmet. Föreningens ordinarie ledning och styrelse utsågs vid ett andra konstituerande möte den 10 november. Till ordförande valdes Helanen och till vice ordföranden Eero Mantere, agronom Paavo A. Viding och professor Arvo Ylinen.

²⁷ Nouseva Suomis deklaration 25.9.1940: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/TeO/AKS. AKSA, RA.

²⁸ AKS:are var bland andra Reino Ala-Kulju, Reino Castrén, Vilho Helanen, R. G. Kallia, Olavi Lähtenmäki, Jussi Saukkonen, Sakari Vapaasalo och Yrjö Vuorjoki, och tidigare AKS:are bl.a. Lauri Posti, L. A. Punttila och Kustaa Vilkkuna. IKL och rörelsen närtstående kretsar företräddes förutom av Ala-Kulju, Kallia och Vapaasalo, också av Erkki Ervamaa, Jaakko Virkkunen, Anna-Liisa Heikinheimo och Martti Kantele. Framstegsårtister var Sulo Heiniö, Eero Mantere, Yrjö Niiniluoto, Eero Rydman samt Sakari Tuomioja, agrarförbundare bl.a. Johannes Virolainen och Paavo A. Viding. Av övriga personer som senare blev kända namn kan nämnas bl.a. Lauri Hakulinen, Yrjö Kivimaa, Veli Merikoski och I.O. Nurmela. Nouseva Suomis deklaration 25.9.1940: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/TeO/AKS. AKSA, RA; Ilm. n. 2468, 1.10.1940: ko 516, Epämääräisiä kansallissosialistisia järjestöjä. EK–Valpo I, RA. Föreningen hade genast fr.o.m. grundandet verksamhet på 21 orter, bl.a. i Helsingfors, Joensuu, Jyväskylä, Kuopio, Seinäjoki, Tammerfors, Åbo och Vasa. Föreningen hade allt som allt 182 stiftande medlemmar, vilka alla hade akademisk utbildning. Bland dessa fanns lärare, magistrar, läkare, professorer, doktorer och präster. Majoriteten hörde till AKS. Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA.

De hade alla suttit med i den tillfälliga direktionen, vars övriga medlemmar bildade föreningens styrelse, i vilken de ledande personerna inom 1920-talets AKS var en dominerande kraft. Kassör för föreningen blev ekonom Jonne Jahnukainen och sekreterare inspektör Eljas Haataja.²⁹

Efter det första konstituerande mötet sände Helanen den 30 september ett cirkulärbrev till AKS medlemmar. Dess syfte var att övertala så många som möjligt av dem att understöda den nya föreningen. I brevet försvarade han AKS centrala roll i projektets olika skeden med att inställningen till sällskapet och dess medlemmar nu var en helt annan än den varit ännu ett år tidigare. Han hoppades att välviljan skulle komma till uttryck också på andra och mer synliga sätt än i privata förbindelser. Helanen menade att "[...] det väsentliga är att helt få slut på blockaden mot AKS som för dess medlemmar har omöjliggjort så gott som allt deltagande i skötseln av offentliga angelägenheter". Det var, fortsatte han, till skada för nationen att den mest aktiva och välutbildade delen av den unga generationen ständigt stöttes bort och hölls i skymundan.³⁰

Särskilt hoppades Helanen att medlemmarna i AKS skulle gå vidare på den väg av nationellt enande som vinterkriget stakat ut:

Vårt sällskap har under de senaste månaderna tagit initiativ till samarbete och sträckt ut en broderlig hand också till dem som tidigare var våra bittra fiender. Vi menar på fullaste allvar att det nu är tid att dra streck över allt det som hände innan den 30 november i fjol, ty vi inser att det bara är under denna förutsättning som ett enat folk kan fås att arbeta för fosterlandets räddning [...]

Vi har, och måste ha, råd att medge att vi under åren av inbördes strid kom att slänga ur oss många fördömande ord mot dem som såg sakerna annorlunda, ord som borde ha fått förbli osagda. Med en känsla av befrielse ser vi nu att vi som bröder kan lita på nästan alla våra jämnåriga som stod på andra sidan om de gamla barriaderna. Detta broderskap är ingen skör känsla för oss, utan den bör vara en eld som driver oss att arbeta på ett stort, gemensamt bygge. [...] Vi vill att det mellan arbetar- och bondeungdomen och den unga bildade klassen uppstår en obruten gemensam arbetsfront för att bygga ett Finland som är starkt inåt och utåt, och där man förverkligat samhällelig rättvisa genom tillräckligt djupgående reformer.³¹

²⁹ Helanens brev till kretsmedlemmarna 16.11.1940: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/ TeO/ AKS. AKSA, RA; *Nouseva Suomi* nr 1/1940, s. 1–2; Jfr även K l i n g e, *Isenäisen Suomen ylioppilaat*, s. 211; A l a p u r o, *Akateeminen Karjala-Seura*, s. 159.

³⁰ AKS rundbrev nr 28, 30.9.1940, s. 1–3.

³¹ *Suomen Heimo* nr 14/1940, s. 147. ”*Seuramme on viime kuukausina ollut yhteistoimintaa luotaessa aloitteentekijä ja ojentanut veljenkäden entisille katkerillekin vastustajille. Me tarkoitamme täyttää totta sillä, että ristit on vedettävä kaiken sen yli, mitä tapahtui ennen viime vuoden*

AKS styrelse sammanträdde den 22 oktober för att ta slutlig ställning till Nouseva Suomi. Styrelsen beslöt enhälligt att ge Helanen fullmakt att använda AKS hela organisation för att ge den nya föreningens verksamhet en ”god start”. Samtidigt framhävde man särskilt att detta inte innebar att sällskapet styrelse skulle ha förpliktat varje medlem att gå med i den nya politiska föreningen eller propagera för den – tvärtom. Sällskapets ledning hade en gång tidigare ”intagit en annan ståndpunkt i ett motsvarande fall och beordrat alla medlemmarna att delta i den politiska kampen till godo för en viss politisk gruppering, och denna order satte sällskapets inre enhet på så hårt prov att man svårligen skulle göra om samma misstag”.

Sällskapets ledning ansåg alltså att stödet för den nya föreningen inte fick leda till inre stridigheter, och söndringsarbete i sådan riktning tilläts inte. Var och en fick för egen del fundera på sin politiska inriktning, ”men det är ett brott mot den broderliga andan i sällskapet om någon i ord eller handling förrirar sig att attackera Nouseva Suomi och därmed de bröder som gått med i föreningen”. Det var fullständigt frivilligt för sällskapets medlemmar att ansluta sig till föreningen. När Helanen i ett medlemsbrev förklarade ledningens åtgärder påminde han också om att då man i tiden samarbetade med IKL ställde inte t.ex. sällskapets samlingspartistiska medlemmar till med ”kalabalik”, utan förblev lojala mot sällskapets ledning. Han hoppades nu på samma återhållsamhet från IKL-medlemmarna, som från första början hade misstyckt till grundandet av Nouseva Suomi, och vilkas tongångar hade hårdnat märkbart efter att föreningens verksamhet kommit igång.

Styrelsens beslut innebar att man i sällskapets rundbrev samt på krets- och avdelningsmöten kunde sprida information om Nouseva Suomi och dess strävanden och att Helanen kunde ägna sin tid till att få igång den ny föreningens verksamhet. Sällskapets styrelse ansåg det ”motiverat att gå så här

marraskuun 30 p:ää, koska näemme, että vain tällä edellytyksellä saadaan isänmaan pelastusta palvelemaan riittävän yhtenäinen kansa. [...]

Meillä on ja täytyy olla varaa myöntää, että menneinä sisäisen taistelun vuosina tulimme singletonneeksi toisin asioita arvostelleisiin monta tuomionsanaa, jotka olisivat saaneet jäädä sanomatta. Vapautunein mielin me näemme nyt, että voimme veljinä luottaa miltei jokaiseen ikätoverimme vanhojen barrikaadien takana. Tämä veljeys ei meille ole mikään bauras tunnelma, vaan sen tulee olla yhteiseen suureen rakennustyöhön ajava polte. [...] Ja me tahdomme, että työläis- ja talonpoikaisnuorison sekä nuoren sivistyneistön kesken syntyy särötön yhteinen työrintama sen Suomen rakentamiseksi, joka on sisään- ja ulospäin voimakas ja jossa yhteiskunnallinen oikeudenmukaisuus on toteutettu riittävän hyvälle käyviin uudistuksiin.”

långt eftersom initiativet till Nouseva Suomi kommit från ledande AKS:are och eftersom man genom föreningen kan vinna gehör för sällskapets idéer i vidare kretsar än tidigare, och i framtiden få folkets breda lager att ställa sig bakom vårt program”.³² Sällskapets starke ledare hade av de sina fått just ett sådant beslut som han hade önskat.

Nouseva Suomis relationer till de politiska partierna

Deklarationen som undertecknades vid det konstituerande mötet i september skickades till alla landets tidningar. Den publicerades i de flesta av dem den 5 oktober. Mottagandet var i huvudsak positivt. Bland annat *Ilkka* och många obundna tidningar förhöll sig positiva till Nouseva Suomi. Även *Ylioppilaslehti* förklarade sig stöda föreningen; tidningens chefredaktör Sakari Vapaasalo deltog ju också aktivt i föreningens verksamhet. Föreningens grundande väckte uppmärksamhet också utomlands, ”särskilt i de skandinaviska länderna och i Tyskland: i dessa länder publicerade tidningarna nyheten om föreningens grundande på rätt synlig plats”.³³

På vänsterhåll var mottagandet mer reserverat. Exempelvis i *Suomen Sosialidemokraatti* och i *Kansan Lehti* stämplades företaget närmast som ett försök att ersätta IKL och Framstegspartiet med en ny politisk gruppering. Tidningarna frågade sig i undrande ton hur landets borgerskap slutligen skulle förhålla sig till detta. Det mest intressanta med bedömningarna var just att tidningarna såg det hela som enbart högerens försök att skapa en bred gemensam front i landet. Deklarationen hade ju inte heller undertecknats av en enda socialdemokrat eller ”svensk”. *Kansan Lehti* avfärdade också undertecknarna som till stor del ”IKL:s AKS-fascister, så som Helanen”.³⁴ Med andra ord hade allmänheten fått en felaktig bild av Helanens intentioner. På alla håll tog man inte hans förändrade inställning till arbetarklassen på allvar, och man visste ingenting om hans samarbete bakom kulisserna med socialdemokratiska och svenskspråkiga grupperingar. Därmed stämplades den

³² Helanens brev till kretsmedlemmarna 16.11.1940: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/ TeO/ AKS. AKSA, RA; AKS årsberättelse 1940, s. 25–26.

³³ Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA; Bland tidningarna t.ex. *Uusi Suomi* 5.10.1940, ”Valtakunnallinen yhdistys ’Nouseva Suomi’ perustettu”; O l a, *Sinimusta veljeskunta*, s. 407; A n t h o n y F. U p t o n, *Välirauha* (Helsinki 1965), s. 224.

³⁴ *Suomen Sosialidemokraatti* 6.10.1940, ”Uusi puolue”; *Suomen Sosialidemokraatti* 9.10.1940, ”Muut lehdet”; U p t o n, *Välirauha*, s. 224.

nygrundade föreningen på vänsterhåll närmast som extremhöger, vilket den inte avsåg att vara och i verkligheten inte heller var.

Det mest förbehållslösa mottagandet fick föreningen av naturliga skäl i Framstegspartiets tidningar, även om själva partiet aldrig tog ställning till organisationens grundande eller verksamhet. Särskilt *Helsingin Sanomat* gav föreningen mycket positiv publicitet och önskade den på ledarplats framgång.³⁵ Det här var inget stort under, då tidningens ägare Erkkko och chefredaktör Niiniluoto s.a.s. talade i egen sak.

Även om det bland undertecknarna också fanns medlemmar av Agrarförbundet och Samlingspartiet intog partierna en avvisande hållning till föreningen. Inom Agrarförbundet var man mest misstänksam till grundaren själv, alltså Helanen, vars ”omvändelse” man inte utan vidare ville svälja. Också den hänvisning till en möjlig författningsändring som funnits i programförklaringen väckte misstankar. Samlingspartiets ledning vägrade likaså samarbeta och motsatte sig en ”samhällelig förnyelserörelse” av Nouseva Suomis typ: enligt partiet behövdes ingen sådan.³⁶

Intressantast var relationen mellan Nouseva Suomi och IKL. Konflikten som uppstod mellan organisationerna var nära att splittra också AKS. IKL:s ledning hade känt en ständigt växande motvilja mot Helanen ända sedan dennes skrivelser efter vinterkriget, då han trädde fram som motståndare till landets politiska partier och bl.a. i *Suomen Heimosen* spalter vände sig särskilt mot IKL:s tidigare verksamhet. När IKL under sommaren startade sin verksamhet på nytt, fördjupades konflikten med Helanen ytterligare. För Helanen var IKL:s handlande obegripligt: ”Det har varit en hjärtskärande besvikelse för mig att IKL inte insett att tiden gått det förbi, detta IKL i vars led jag i åtta år kämpat i förlitan på partiets uppriktiga vilja att utan hänsyn till egen fördel eller ära utöva ett renande och helande inflytande på det politiska livet.”³⁷

³⁵ Tuomi oja, *Sakari Tuomioja*, s. 86; *Helsingin Sanomat* 5.10.1940, ”Nouseva Suomi”, ”Kansalaistoiminta yhteisten tunnusten merkeissä”; *Helsingin Sanomat* 5.11.1940, ”Nouseva Suomi”.

³⁶ Helanens brev till kretsmedlemmarna 16.11.1940: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/ TeO/ AKS. AKSA, RA; Ilkka Herlin, *Kivijalasta harjabirteen. Kustaa Vilkunan yhteiskunnallinen ajattelu ja toiminta* (Helsinki 1993), s. 139; Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*, s. 227; Alapuro, *Akateeminen Karjala-Seura*, s. 159; Vilkuna, *Sananvalvontaa*, s. 31–32.

³⁷ Helanens dagbok 27.12.1940, s. 25–35 samt 20.1.1941, s. 66: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; Helanen, ”Tulevaisuus”, s. 23–24.

Efter ett hetskt meningsutbyte uppstod så småningom ett oförsonligt gräl mellan parterna, som också tog sig konkreta uttryck.

Det var således inget under att IKL ställde sig absolut negativt till Nouseva Suomi. Som skäl angav man dock inte personkonflikter utan det att IKL:s ledning ansåg Helanens förening vara ”centerborgerlig”, varvid man särskilt påpekade att Helanen själv tidigare hade förringat den politiska betydelsen hos nämnda inriktning. Aversionen mot ”centerborgerlighet” hade sina rötter i splittringen inom AKS år 1932, då en stor grupp agrarförbundare skrev ut sig ur föreningen. Sedan den tiden var ”centern” ett rött skynke för många inom AKS, men särskilt bland IKL:s medlemmar. Nu tolkade man det så att Helanen var beredd att sluta förbund med kretsar som han själv tidigare föraktat. Detta ”kappvändande” var för mycket för IKL:s ledning.³⁸

Sitt offentliga ogillande framförde IKL i *Ajan Suunta*. Tidningen förklarade att extremhögern erbjöd den enda grund på vilken folket kunde enas. Tillsammans med Framstegspartiet var detta inte möjligt: redan partiets inställning till judar och frimurare var nog för att avslöja dess verkliga inriktning. Tidningen ansåg det också obegripligt att de kretsar som nu ville ha förändringar i författningen och det ekonomiska livet tidigare i många år hade kämpat blint mot just de länder i vilka man redan genomfört dylika reformer (tidningen anspelade härvid på Framstegspartiets skräck för Tyskland och Italien). Nouseva Suomi stämplades som ”ett företag som kommer att misslyckas”; att uppnå någon verklig förändring med hjälp av de krafter som stod bakom föreningen var, menade man, omöjligt.³⁹

Kritiken mot Framstegspartiet var särskilt intressant med tanke på att IKL:s ledning bara ett år tidigare hade förhandlat om att gå samman med just denna ”centerborgerliga” gruppering. När vinterkriget satte punkt för diskussionerna om samarbete, förvandlades Framstegspartiet igen i IKL:s uttalanden till en politisk inriktning som inte hade någon framtid. Tvisten om Helanens samarbete med Framstegspartiet var inte heller den verkliga grunden till grälet mellan honom och IKL. Den springande punkten var att IKL:s ledning såg Helanens arbete med att grunda ett nytt parti eller en ny rörelse som ett öppet försök att splittra IKL. Inom IKL ansåg man inte alls att allt som kunde göras hade gjorts, och man såg därför kravet på att

³⁸ H a a t a j a, ’Sotavalton etulinjaan’, s. 167; L e i n o n e n, ’AKS politiikan koulussa 1930-luvulla’, s. 133; U o l a, *Sininusta veljeskunta*, s. 406–407.

³⁹ Ajan Suunta 9.10.1940, ”Turha yritys”; T u o m i o j a, *Sakari Tuomioja*, s. 86; U o l a, *Sininusta veljeskunta*, s. 341.

lägga ned verksamheten som fullständigt ofattbart. Tvärtemot vad Helanen påstod hade vinterkriget just visat, påstod man, att det behövdes en rörelse av IKL:s typ för att ena folket: det kunde inga ”futtiga” politiska inriktningar åstadkomma. Det handlade i mångt och mycket om åsiktsskillnader. IKL:s ledning upprördes särskilt av att Helanen höll på att starta ett nytt parti trots att han själv hörde till IKL. Med beaktande av Helanens framträdande roll då IKL:s program skrevs var de gamla partikamraterna rädda att få en politisk konkurrent och slöt sina led mot avfällingen. Några utmanare behövde man inte. Och viktigast av allt: i IKL såg man med oblidiga ögon på att man till följd av Helanens verksamhet förlorade stödet från AKS. I sitt medlemsbrev hade ju Helanen i tydliga ordalag förklarat att AKS skulle lämna politiken.

Inom IKL stämplade man utan vidare Nouseva Suomi som ett försök från Helanens sida att stärka sin egen ställning och tillskansa sig mer makt, och man påstod att han medvetet strävat till att bli ordförande för den nya föreningen. Sanningen var dock en annan: Helanen föreslog professor Rolf Nevanlinna som ordförande, och då denne avböjde erbjöd Helanen Heikki Reenpää som ordförandekandidat. Efter att ha fått ett nej också här var Helanen beredd att acceptera också Mantere eller Rydman som ordförande, och först efter påtryckningar från AKS:arna gick han med på att själv bli ordförande. I sin dagbok konstaterade han att han ansåg det betydligt ärofullare att sitta i ledningen för AKS än för Nouseva Suomi.⁴⁰

Det som gör ordförandevallet intressant är att Helanen var ovillig att ge posten åt en framstegspartist, vilket kunde undvikas genom att han själv till sist ställde upp som ordförande. Valet skapade problem inom Nouseva Suomi. Helanen såg kampen om ordförandeskapet mellan honom själv och Rydman som en ”omstörtning inom föreningen”. Att de Framstegspartiet närstående blivit utmanövrerade i föreningen kunde man se bl.a. av det faktum att inte ett ord om Nouseva Suomi nämndes vid partiets kongress i november 1940, även om partiet haft en framträdande roll då föreningen grundades.⁴¹ Schismen i samband med ordförandevallet berodde framför allt på att Helanen efter sommaren i praktiken helt hade tagit hand om planeringen av verksamheten, och han hade i stor utsträckning stött sig på AKS.

⁴⁰ Helanens dagbok 27.12.1940, s. 29: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; *Ajan Suunta* 9.10.1940, ”Turha yritys”.

⁴¹ Helanens dagbok. 15.12.1940, s. 3: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; *Tuomioja, Sakari Tuomioja*, s. 88.

Det rådde en tydlig "AKS-anda" inom den nya föreningen, och man kan också se Nouseva Suomi som ett av Helanens försök att ge AKS idéer bättre genomslag. IKL utnyttjade naturligtvis Helanens ordförandeskap som en propagandatrumf.

IKL-medlemmar som gick med i Nouseva Suomi var ett kapitel för sig. Föreningens första deklaration undertecknades bl.a. av Reino Ala-Kulju och riksdagsman R. G. Kallia. Ett par dagar efter det konstituerande mötet strök Kallia dock över sitt namn. Som skäl angav han att Nouseva Suomi erbjöd en alltför långsam väg till förändring, men han kom sig inte för att nämna någon snabbare väg heller. Kallia följdes i snabb takt av sin syster, magister Armi Hallsten-Kallia, samt Ala-Kulju. Den sistnämnde ångrade djupt att han någonsin undertecknat deklarationen, men han försvarade sig med att han då han gjorde det ännu inte varit medveten om att Helanen "sålt sin själ till djävulen". Eftersom också andra AKS-medlemmar var med trodde Ala-Kulju enligt egen utsago först att saken var "hederlig", men den bittra sanningen gick senare upp för honom. Helanen tog utträdena tungt och skrev i sin dagbok att oenigheterna kring Nouseva Suomi hade gjort att "mina forna vapenbröder gärna skulle hänga mig".⁴² I och med att IKL:arna utträdde ur föreningen drog AKS bort också det sista av sitt stöd till IKL, och Helanen blev den mest hatade mannen inom IKL.

IKL satte alla käppar man kunde få tag på i hjulen på Nouseva Suomi. Man spred bl.a. ut olika rykten, t.ex. ett enligt vilket Urho Kekkonen skulle ha deltagit i grundandet av Nouseva Suomi. Kekkonen var *persona non grata* både i IKL och AKS. Han ansågs ha splittrat AKS, och inom IKL var hans namn ännu mer ökänt eftersom han som inrikesminister vid 1930-talets slut upprepade gånger försökt få rörelsen förbjuden, dock utan att lyckas med det.⁴³ Om nu alltså Kekkonen var aktiv i kulisserna också i Nouseva

⁴² Ilm. n. 3681, 20.12.1940 (lyhennysote): Henkilömappi HM 4521a (Vilho Helanen). EK-Valpo I, RA; Helanens dagbok 15.12.1940, s. 3 samt 27.12.1940, s. 30–31; ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; K l i n g e, *Itsenäisen Suomen ylioppilaat*, s. 211–212; Uola, *Sinimusta veljeskunta*, s. 517, not 7.

⁴³ Relationen mellan AKS och Kekkonen hade varit inflammerad sedan Mäntsäläupporets efterspel, då Kekkonen hade lett oppositionen som ville att AKS skulle hålla distans till ytterhögern. När det blev klart att oppositionens linje skulle förlora, skrev en stor grupp "centermedlemmar" med Kekkonen i spetsen ut sig ur sällskapet. Se t.ex. Eskelinen, *"Me tahdoimme suuiksi Suomen maan"*, s. 301–330; om försöken att få IKL förbjudet, jfr närmare Uola, *Sinimusta veljeskunta*, s. 339–374.

Suomi, kunde Helanen glömma alla tankar på att någonsin få med IKL i samarbetet.

Även om Nouseva Suomis policy var att inte på något offentligt sätt kommentera den kritik som riktades mot föreningen, var Helanen tvungen att förklara föreningens relation till Kekkonen inom AKS. I ett medlemsbrev betonade han på nytt att hela företaget hade fått sin början som en reaktion på de brev han personligen fått av AKS-bröder under kriget, i vilka de uttryckte en önskan om att AKS aldrig mer skulle ledas in i den isolering som man före kriget råkat in i, och att det samarbete med bönder och arbetare som uppstått under kriget skulle bevaras. Idén till det som sedan blev Nouseva Suomi hade Helanen enligt egen utsago fått under ett besök i Stockholm i mars 1940, då han hörde om de hårda fredsvillkoren. I det sammanhanget hade han varit i kontakt med Erkkö, och tillsammans hade de senare utvecklat saken vidare. Helanen underströk dock att den centrala aktören hela tiden hade varit han själv, och att Kekkonen inte haft någonting med saken att göra. Då man började organisera Nouseva Suomi i praktiken utgick man, fortsatte Helanen, från att man inte skulle ta med ”några gamla män, utan att föreningen skulle grundas av mellangenerationen, och att ledningen skulle förbli i deras händer. Tanken var också att ingen som suttit i landets regering, och därmed haft tillfälle att bevisa sin duglighet eller oduglighet, skulle tas med.”⁴⁴

Helanen betecknade det som en ”djävulsk och skamlös lögn” av IKL att dra in Kekkonen i det hela, en lögn som man spritt ut i akt och mening att torpedera hela företaget. Helanen var road av en del av de rykten som IKL:s ledare spred ut, och skulle bara ha skrattat åt dem om de och alla de andra anklagelserna inte hade skapat oordning i AKS-leden. Det egentliga syftet med IKL:s svartmålningskampanj var uttryckligen att väcka misstro mot Helanens företag inom AKS. IKL:arna irriterades särskilt av att Helanen trots motståndet från Kallia och de andra IKL-ledarna hade fått AKS att ta upp föreningsfrågan till behandling och därtill fått sällskapets fulla stöd för sin verksamhet. Som för att understryka den slutliga brytningen karakteriserades Nouseva Suomi vid AKS möte i september som ”ett stort steg framåt från den punkt där IKL stannade”.⁴⁵ Sådana uttalanden eldade naturligtvis upp sinnena ytterligare inom IKL-ledningen.

⁴⁴ Helanens brev till kretsmedlemmarna 16.11.1940: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/ TeO/ AKS. AKSA, RA.

⁴⁵ Uola, *Sinimusta veljeskunta*, s. 406–407; Alapuro, *Akateeminen Karjala-Seura*, s. 159.

De IKL:are som utträtt ur Nouseva Suomi började så småningom med Kallia i spetsen att så split inom AKS. Enligt Helanen hade Kallia efter sitt utträde ”genom brev och personliga besök sått misstankar mot NS på landsbygden. Hans syster har å sin sida som ordförande för ANKS [Akateeminen Naisten Karjala-Seura] fått kvinnorna att vända sig emot oss”. Många andra AKS:are och IKL:are hade på samma sätt ”i månader rasat på olika håll i landet” mot Helanen.⁴⁶ Den slutliga kulminationen på attackerna låg dock ännu i framtiden.

Den första egentliga sammandrabbningen mellan Helanen och Kallia skedde i november, då AKS Helsingforskets höll möte. Kallia vände sig i hetska ordalag mot Nouseva Suomi och anklagade sin forna kamrat för att vilseleda AKS. En upprörd Helanen krävde omedelbart en omröstning om sin ställning. Resultatet var mycket intressant: alla närvarande röstade för ordförande – även Kallia. Ett slags höjdpunkt i ”IKL:arnas” verksamhet nåddes vid ett gemensamt möte för delegationen, styrelsen, krets- och avdelningscheferna inom AKS den 7 december. Efter att punkterna på föredragningslistan behandlats krävde IKL:s riksdagsman Yrjö Saarinen att sällskapets ledande män borde förbjudas att inneha ”ledande ställningar i andra politiska organisationer”. Heikki Peltola, en annan IKL-man, stödde Saarinen. Helanen meddelade omedelbart skriftligen att han ämnade avgå från sällskapets ledning, kallade Ossi Kivelä att leda ordet och lämnade mötet. En stormig diskussion följde, och Helanens ställning avgjordes genom röstning. Slutresultatet var att Helanen ombads fortsätta i sällskapets ledning. Fem mötesdelegerater hade röstat emot. Samtidigt bekräftades AKS positiva inställning till Nouseva Suomi än en gång.⁴⁷

Föreningen hade redan fått ett starkt stöd av sällskapets medlemmar runt om i landet, och Helanens ställning som ordförande hade under lång tid varit ohotad, trots några missnöjesyttringar här och där. Kampen om AKS relation till Nouseva Suomi stannade på det ”officiella” planet vid detta, även om IKL fortsatte med sitt förtal i pressen; Helanen var tvungen att försvara sig mot IKL:s beskyllningar ännu i maj 1941. I sitt rundbrev konstaterade han dock att AKS trots försöken att splittra sällskapet nu var ”mer sammansvetsat inåt och starkare utåt än någonsin tidigare”.⁴⁸

⁴⁶ Helanens dagbok 27.12.1940, s. 30–31: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA.

⁴⁷ Helanens dagbok 27.12.1940, s. 31–33: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA.

⁴⁸ AKS rundbrev nr 29, 27.5.1941, s. 1.

IKL:arna hade motiverat sina utfall genom att hänvisa till Helanens egen åsikt att AKS borde lösgöra sig från dagspolitiken. När Helanen nu själv använde sällskapet för att driva sina egna politiska mål, blev det för mycket för IKL. Men eftersom AKS styrelse redan i september hade givit sitt stöd åt Helanens företag, finns det fog för att påstå att IKL:s verksamhet enbart syftade till att med vilka medel som helst förhindra att det uppstod ett konkurrerande parti, och Helanens uttalanden gav bara ett formellt rättfärdigande av åtgärderna. Trots en hetsig konfrontation ledde grälet dock inte till att IKL:s medlemmar officiellt lämnade AKS.

Utöver kampen inom AKS försökte IKL också från andra håll splittra den front som Helanen samlat ihop. Rörelsen sökte nämligen själv inleda samarbete med samma kretsar som man anklagade Nouseva Suomi för att söka stöd hos. Sålunda skickade t.ex. Savon Mustapaidat, som lidit av medlemsflykt, i november 1940 ett brev till Kalle Lehmus i vilket man föreslog samarbete mellan svartskjortorna och Raivaajat. Samarbetet skulle i så fall ske utanför partierna, och utgångspunkten måste vara principen om ett Storfinland. Därtill framhöll svartskjortorna att man borde odla en nationell självständighetsanda fri från yttre inflytande, och dryfta programfrågor i ljus av vad som gagnade folkgemenskapen. I slutet av brevet påpekades att svartskjortorna i fall av ett jakande svar var övertygade om möjligheten av ett uppriktigt och framgångsrikt samarbete och att de trodde att ”samarbetet mellan oss som tidigare varit värsta fiender under gemensamma deviser skulle vara ägnat att skapa de förutsättningar på vilkas grund detta folk kan samlas i samarbete för att skapa sig en stor och lycklig framtid”.⁴⁹ Längre än till denna kontakt kom man dock inte i frågan.

Brevet var icke desto mindre ett tecken på att man igen ämnade väcka till liv också svartskjortorna, vilkas verksamhet legat nere sedan före vinterkriget. Så skedde också. På vårvintern 1941 startade organisationens tidigare ledargarde Reino Ala-Kulju, Anna-Liisa Heikinheimo och redaktör Lauri Hyppönen verksamheten på nytt, och krävde att organisationen skulle anslutas till IKL. Helanen motsatte sig detta. Han ansåg att organisationen borde anslutas till AKS i form av en ”personalunion”, eftersom den fungerat i nära samarbete med sällskapet redan på 1930-talet, och både svartskjortornas och de ”blåsvartas” centralledning till stor del hade bestått av AKS:are.

⁴⁹ Kirje Kalle Lehmukselle 3.11.1940: ko 1. RaA, TA; Se även U o l a, *Sinimusta veljeskunta*, s. 517–518, not 12.

Dessutom hade de blåsvarta anammat många av AKS verksamhetsformer, t.ex. edgången och delar av skolningsprogrammet. Kampen mellan Helanen och IKL om de unga var reell, eftersom det var rörelsens yngsta generation som fann det lättast att gå över till Nouseva Suomi. Detta visade sig efter fortsättningskriget däri att många f.d. blåsvarta och svartskjortor fann ett nytt politiskt hem i Framstegspartiet: Nouseva Suomi hade fungerat som en bro mellan IKL och centern. Särskilt ledarna för de blåsvarta och svartskjortorna såg i Nouseva Suomis idéer ett alternativ värt att stöda. Därför fick man inte heller någonsin på allvar igång svartskjortornas verksamhet på nytt. Det som till slut räddade IKL var partiets parlamentariska representation: den åtta man starka riksdagsgruppen tryggade under det ”långa parlamentet” en kontinuitet som t.ex. Nouseva Suomi saknade.⁵⁰

Kontakterna till Raivaajat

Nouseva Suomis närmaste samarbetspartner blev sist och slutligen den socialdemokratiska föreningen Raivaajat. Den första mer officiella, om än indirekta, kontakten mellan föreningarna knöts i november, när en delegation från Raivaajat bevistade Pohjois-Pohjalainen osakunta (Norra Österbottens nations) möte den 11 november. Sakari Vapaasalo som talade vid detta tillfälle ansåg mötet vara historiskt, eftersom nationen inte besökts av arbetare på 20 år. Han hoppades att samarbetet mellan studenter och arbetare skulle fortsätta efter denna öppning.

⁵⁰ IKL var klart intelligentsians och medelklassens, de utbildade samhällsklassernas parti. Detta ser man tydligast i det faktum att de partier som förlorade mest på IKL:s framgång i riksdagsvalet var Samlingspartiet och Framstegspartiet. IKL:arna var till sin sociala bakgrund en helt annorlunda grupp än t.ex. Lapporörelsens sympatisatörer, av vilka största delen var jordbrukare, medan bara en mindre del hörde till intelligentsian. IKL:s medlemmar stod alltså till sin sociala bakgrund mycket nära framstegspartisterna, vilket senare gjorde det lätt för dem att gå över till det partiet. Denna sociala närhet förklarar förmodligen till en del också projektet att förena IKL och Framstegspartiet 1939–1940. Ny g å r d, *Suomalainen äärioikeisto maailmansotien välillä*, s. 79–82, 99–100; U o l a, *Sinimusta veljeskunta*, s. 139–149, 408–412. Som ett motdrag från IKL:s sida mot Nouseva Suomi kan man också se det projekt som rörelsen satte igång 1941 och som syftade till att samla ihop medlemmar ur alla landets viktigaste partier och ur de extrema högerörelserna. Projektet förverkligades faktiskt i början av 1942 när Suomen Valtakunnan Liitto (SVL) grundades. Men någon entydig framgång för IKL blev inte heller det projektet, eftersom organisationen inte accepterades som medlem i SVL. T.ex. VP. KD n. 8114/44–47, 26.9.1947: Ko 67, IX: D2, Kansallissosialistit ry. Valpo II, RA; E k b e r g, *Führerns trogna följeslagare*, s. 227.

Detsamma önskade också Raivaajats ordförande, SDP:s organisationssekreterare Kalle Lehmus, som i sitt tal gav en översikt över arbetarrörelsens målsättningar och kampmedel. Till sist diskuterade han samarbetsmöjligheterna och fann dem goda. Samma sak intygade också Raivaajats övriga talare, redaktörerna Jussi Ahokas och Eino Vuokko, magister Yrjö Kilpeläinen och domaren Kullervo Kulmala. Från nationens sida stöddes tanken på samarbete av ingen mindre än Helanen själv. Stämningen upplevdes ömsesidigt som förtroendeingivande, och man var enig om att de fosterländskt och nationellt tänkande kretsarna i landet borde stöda varandra.⁵¹

Ytterligare bevis på de vänskapliga relationerna mellan föreningarna fick man redan i slutet på samma månad, då Kullervo Kulmala och Kalle Lehmus besökte AKS brödraafton den 28 november och redogjorde för den egna föreningens verksamhet. Kulmala som talade först såg händelsen som mycket speciell: ännu några år tidigare hade knappast någon trott att något dylikt var möjligt.

I sitt egentliga tal redogjorde Kulmala ingående för Raivaajats principer. Utgångspunkten för föreningens verksamhet var att uppnå ett nationellt, fritt och självständigt Finland. Man stödde sig på demokratiprincipen och verkade enligt socialdemokratiska paroller, men var beredd att samarbeta med alla medborgargrupper som strävade till samma mål. Målsättningen var att bevara en demokratisk statsordning, men det betydde inte nödvändigtvis att bevara *status quo*, utan man måste beakta den allmänna utvecklingen och det tryck mot – eller de möjligheter till – reformer den förde med sig. Därför förespråkade Raivaajat en korporativ riksdag och rösträtt för experter på olika områden då riksdagen behandlade frågor som rörde respektive område. Samtidigt borde man enligt Kulmala utöka samarbetet med de länder som visat uppskattning för det finländska systemet – detta var en klar anspelning på Tyskland och Italien.

Den andra huvudpunkten i Raivaajats program var kravet på samhällslik rättvisa och på kamp mot landets inre och yttre fiender. Beträffande de sistnämnda innebar detta att både den materiella och andliga försvarsberedskapen skulle höjas genom ett kraftfullt och frivilligt försvarsarbete. Kampen mot inre fiender betydde i praktiken kamp mot kommunismen. Man måste enligt Kulmala se till att en nationell samhällsanda växte sig starkare i

⁵¹ Prot. 7.11.1940: ko 1. RaA, TA; *Suomen Sosialidemokraatti* 13.11.1940, ”Työväestö ja ylioppilasnuorisio lähentyvät toisiaan”.

Finland, och sträva till nationell enighet. I sitt tal till AKS:arna underströk Kulmala särskilt att båda parterna måste vara beredda att möjligast smidigt anpassa sig till den nya ställning som Finland tilldelades i ett återfött Europa.⁵² Vid brödraaftonen förklarade sig båda föreningarna villiga att fortsätta samarbetet också i framtiden.

Detta underlättades av att Raivaajats program långt byggde på samma principer som Nouseva Suomis. Bland de socialdemokratiska partiavdelningarna stod Raivaajat också allra närmast den studerande ungdomen och studentorganisationerna. Sålunda skulle föreningen ha kunnat vara en strategisk tillgång för SDP: den gav socialdemokraterna en kontaktyta till de efter vinterkriget allt mer samhälleligt orienterade studentkretsarna. De äldre socialdemokraterna kände sig dock främmande för föreningen, som de uppfattade som en förespråkare för den nationella enhetspolitik som extremhögern och särskilt AKS fört fram. Också det öppna stödet för Hitlers Tyskland och Mussolinis Italien skapade problem i föreningens relationer till SDP:s gamla garde.⁵³

I oktober 1940 grundades i Tammerfors en socialdemokratisk förening vid namn Uurtajat, som var ett slags systerförening till Raivaajat. Om de gemensamma utgångspunkterna skvallrade bl.a. det faktum att Uurtajats programblad var en exakt kopia av Raivaajats. Men trots delade utgångspunkter var Uurtajats ideologi de facto inte lika radikal som Raivaajats. Ingendera organisationen hade särskilt stor betydelse inom SDP, men det är anmärkningsvärt att partidelegationen inte på något sätt försökte svära sig fri från dem eller principerna bakom dem.⁵⁴

⁵² Den tredje målsättning som Kulmala tog upp var ägnad att skapa en viss förvirring bland hans åhörare: han konstaterade nämligen att det också ingick i Raivaajats program att utreda vilka möjligheter det fanns att socialisera den finländska industrin. Avsikten var dock inte att införa en socialistisk ekonomisk ordning i landet: existerande industrigrenar skulle få fortsätta verka som tidigare, men inom nya eller ännu outvecklade branscher kunde man däremot pröva på socialisering. Kullervo Kulmalas tal under AKS brödraafton 28.11.1940: ko 1. RaA, TA; AKS årsberättelse 1940, s. 21; Valkonen, *Yhdessä elämä turvalliseksi*, s. 295; Jfr även *"Raivaajat" kutsuu sinua*, s. 1–2.

⁵³ Prot. 7.10.1940: ko 1. RaA, TA; Nevakivi, s. 146.

⁵⁴ Kertomus Uurtajien toiminnasta v:lta 1940: ko 4. Uurtajat ry:n arkisto (UA), TA; Ariel Rimon kirje 16.3.1973: ko 1. UA, TA; Se *"Raivaajat" kutsuu sinua* samt *"Uurtajat" kutsuu sinua* (Helsinki 1940); Erkkö Tuomioja, *K.H. Wiik. Puoluesihteeri ja oppositiosialisti. Osa 2. Elämäkerta 1918–1946* (Helsinki 1982), s. 279–280.

Efter den inledande fasen av intensiv växelverkan stannade Nouseva Suomis och Raivaajats samarbete vid en avvaktande hållning. Sist och slutligen var ingendera parten redo för ett nära förbund, utan man avsåg att förena krafterna först om situationen så krävde. I så fall skulle också de svenskspråkiga ”runebergianerna” ha kommit med. Men något tillfälle för ett närmare samarbete mellan parterna erbjöds aldrig.

Nouseva Suomis politiska verksamhet

Föreningens verksamhet startades med hjälp av donationer. Pengar fanns det gott om: man fick genast till att börja med ihop nära 160 000 mark i donationer. Medlemsavgiften var 1 mark per 1 000 mark i årsinkomst, men det var bara ett minimibelopp, och man hoppades att medlemmarna ”i allmänhet skulle förbinda sig till i vart fall något större avgifter”. Under det första verksamhetsåret fick man in hälften av medlemsavgifterna.⁵⁵

Vid det andra konstituerande mötet den 11 november grundades elva sektioner inom föreningen: försvarssektionen (ledd av magister A. Tunkelo); sektionen för förvaltningsreformer och författningsfrågor (professor Tapio Tarjanne); ekonomisektionen (ekonomie kandidat I. O. Nurmela); industri-sektionen (ingenjör Heikki Herlin); lantbrukssektionen (agronom Pellervo Huita); samhällspolitik och arbetarfrågor (doktor Reino Castrén); befolkningspolitiska sektionen (doktor Elsa Haavio); folkhälsosektionen (överläkare Martti Kaila); högre kultur (professor Rafael Koskimies); publikationssektionen (chefredaktör Yrjö Niiniluoto); samt skolväsendet och folkbildning, d.v.s. folkupplysningssektionen (ingen utnämnd ordförande). I egenskap av experter på olika områden deltog således en skara mycket namnkunniga personer i Nouseva Suomis verksamhet.⁵⁶

Föreningens egentliga verksamhet hade två olika tyngdpunkter. Sektionerna inledde med att göra upp program för sina respektive områden baserade på det nya politiska och samhälleliga tänkandet. Tanken var att delprogrammen senare skulle förenas till ett brett principprogram. Samtidigt

⁵⁵ Donationer erhöles till ett värde av 141 000 mark i pengar och ungefär 18 500 mark i varor. Efter att man täckt den nödvändiga verksamhetens finansieringsbehov fanns det ungefär 115 000 mark kvar. Kirje: Arvoisa Nousevan Suomen perustajajäsen, 16.11.1940: ko AKS11. AKSA, Helsingfors universitetsbibliotek (HUB); Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA.

⁵⁶ Brev: Arvoisa Nousevan Suomen perustajajäsen, 16.11.1940: ko AKS11. AKSA, HUB; Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA.

började man propagera för den nya föreningen i offentligheten. Avsikten var att utveckla en landsomfattande organisation och samla möjligast breda folklager kring programmet. Organisationsarbetet inleddes genom att man utsåg kontaktpersoner på landsbygden med uppgift att på sina respektive orter samla ”tongivande” personer ur olika samhällsgrupper kring Nouseva Suomis paroller. Medlem i föreningen kunde varje 18 år fyllda finländare bli, på rekommendation av en medlem. När grunden hade lagts var avsikten att grunda lokalföreningar som skulle starta sin verksamhet i februari–mars 1941. Föreningens huvudsakliga verksamhet skulle omfatta tidningsskrivrier, utdelandet av flygblad och anordnandet av politiska möten.⁵⁷

Man började propagera offentligt för Nouseva Suomi vid ett antal politiska möten i början av december 1940. Problemet var att det slutliga programmet då var långt ifrån klart: sektionerna var ännu i färd med att planera sina respektive programpunkter. Således behandlades föreningens linje bara på ett mycket allmänt plan t.ex. vid det första politiska mötet i Helsingfors den 8 december. Talarna koncentrerade sig på att understryka vikten av nationell enhet och på att befästa samförståndet.⁵⁸

Sektionerna hade inlett sitt arbete genast efter att de tillsatts i november, men det fanns stora skillnader mellan dem i aktivitet. Helanen var missnöjd med hur arbetet framskred inom många sektioner, och i ett brev i december meddelade han sektionernas ordförande, vice ordförande och sekreterare att de måste skrida till verket effektivt och utan dröjsmål. De skulle först avge ett allmänt hållet förslag om program till föreningens styrelse och därefter tillsätta mindre kommittéer eller motsvarande för att utarbeta idén vidare, med hänsyn till aktuella frågor. Sektionerna uppmanades också hålla ständig kontakt med landsortsmedlemmarna genom att skicka ut information om de frågor som behandlats på sektionensmötena. Alla måste ges tillfälle att säga sitt om frågorna, och i medlemsbulletinen uppmanade Helanen varje medlem att aktivt delta i sektionernas arbete. För att underlätta detta tillsändes alla varje vecka ett meddelande med plats och tidpunkt för sektionernas kommande möten. Man hoppades att landsortsmedlemmarna skulle delta i sektionsarbetet brevlades.⁵⁹

⁵⁷ Helanens brev till kretsmedlemmarna 16.11.1940: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/ TeO/ AKS. AKSA, RA; *Nouseva Suomi* nr 1/1940, s. 1–2.

⁵⁸ Beträffande talen vid mötet se t.ex. *Nouseva Suomi. Mitä se on? Mihin se pyrkii?* (Helsinki 1940) samt *Nouseva Suomi* nr 1/1941; *V i l k u n a, Sananvalvontaa*, s. 32–33.

⁵⁹ Brev till arbetssektionernas ordf., vice ordf. och sekr. 10.12.1940: ko AKS11. AKSA, HUB; *Nouseva Suomis* meddelande till medlemmarna nr 1, 19.12.1940: ko AKS11. AKSA, HUB.

Den enda sektion för vars arbete Helanen uttryckte sin uppskattning var sektionen för förvaltningsreformer och författningsfrågor, som sammanträdde ”glädjande ofta”. Också Helanen själv deltog i dess möten och tyckte att diskussionerna som fördes där var intressanta och livliga.⁶⁰ Det är dock skäl att nämna att alla sektioner nog arbetade med sina respektive programpunkter, men då alla inblandade också hade ett förvärvsarbete att sköta, blev det ofta inte tillräckligt med tid över för sektionsarbetet.

Efter att den offentliga verksamheten kommit igång effektiverades också medlemsvärvningen. När Helanen planerade verksamheten under sommaren hade han lovat göra Nouseva Suomi stort på sex månader, men så hade inte skett. Avsaknaden av ett färdigt program kan ha varit en orsak till att medlemsvärvningen gick trögt. En annan orsak var att föreningen i offentligheten hade stämplats som extremhöger. Och kampen med IKL förbättrade inte heller situationen. En och en halv månad efter föreningens grundande konstaterade Helanen i ett AKS-medlemsbrev att IKL:s vägran att samarbeta och den svartmålningskampanj organisationen inlett hade gjort folket förvirrat och fått dem att ta avstånd från Nouseva Suomi. Han såg dock fram emot en ”massanstormning” när man väl fick klarhet i begreppen. Men i slutet av december var Helanen tvungen att än en gång vidgå sin besvikelse i dagboken: ”Nu har fyra månader av sex gått och av storheten har inget syns till. Jag förstår nu själv att vägen är mycket längre än jag trodde, och kanske är den utan slut. Orsaken till besvikelsen är också klar. Man kan formulera den med tre bokstäver: IKL.”⁶¹

Men även om situationen var svår såg Helanen den inte som hopplös. Kring trettondagen 1941 hade man planerat att hålla en konferens utanför Helsingfors i vilken representanter för AKS, Nouseva Suomi, Vapenbrödrarförbundet, Raivaajat och de svenskspråkiga ”runebergianerna” skulle delta. Tanken var att intensifiera samarbetet grupperna emellan och t.o.m. diskutera ett gemensamt program. Konferensen skulle ursprungligen ha hållits redan i december 1940, men inställdes då p.g.a. tidsbrist, och till Helanens besvikelse inställdes konferensen en andra gång.⁶² Den ordnades sist och slutligen aldrig. Någon säkerhet om orsakerna till detta ger källorna

⁶⁰ Helanens dagbok 14.1.1941, s. 59: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA.

⁶¹ Helanens brev till kretsmedlemmarna 16.11.1940: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/ TeO/ AKS. AKSA, RA; Helanens dagbok 27.12.1940, s. 25, 33: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA.

⁶² Helanens dagbok 27.12.1940, s. 35: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA.

inte, men de olika parterna hänvisade ständigt till att de hade fullt upp med sina egna brådskande angelägenheter. Det var uppenbart att ingen annan än Helanen egentligen var särskilt hågad att intensifiera samarbetet.

En bidragande orsak till Helanens pessimism beträffande Nouseva Suomi var att han kring årsskiftet 1940–1941 var mentalt ur balans. Ryktena som IKL spred ut och den korta striden om ledarskapet i AKS hade sårat honom djupt. Då han träffade Eljas Erkkö nyårsdagen 1941 tillstod han att han övervägde att lämna ledningen för AKS och helt flytta över till Nouseva Suomi. Men eftersom föreningens verksamhet trots allt var obetydlig, verkade inte heller det vara en vettig lösning. Framför allt tyngdes Helanen av bekymmer rörande familjens försörjning, då ersättningen han fått från försäkringsbolaget Salama var förbrukad och hans nuvarande uppdrag inte alls gav ekonomisk avkastning av den storleksordning han hoppats. Helanen bad därför Erkkö anställa honom vid *Helsingin Sanomat*. Erkkö förhöll sig mycket positivt och lovade ge sitt svar inom kort.⁶³

I början av 1941 blev Nouseva Suomis mötesverksamhet för en kort tid livligare. Den 10 januari anordnades en medlemskväll på Hotelli Helsinki. L. A. Puntila gav en inrikespolitisk lägesrapport och E. J. Korpela funderade kring hur hållbar livsmedelssituationen i landet var. Kring 50 medlemmar deltog. ”En rätt så lyckad kväll” konstaterade Helanen i sin dagbok.⁶⁴

Ett par dagar senare anordnades ännu ett allmänt politiskt möte. Bland talarna fanns Reino Castrén, Sakari Vapaasalo och ekonomie kandidat R. Teerisuo. Man puffade för mötet medelst en ny medlemsvärningsmetod: föreningens sekreterare skickade åt alla i Helsingfors bosatta medlemmar tre biljetter till tillställningen, vilka de uppmanades sälja till personer som intresserade sig för föreningen. Styrelsen förpliktade medlemmarna att se till att tillställningen blev en publikframgång och att också själv närvara. Den nya metoden gav tydligen något slags resultat, för Helanen betecknade tillställningen som lyckad; t.o.m. ”Sasu Punanen [Yrjö Räisänen som hörde till SDP:s s.k. ”sexlingar”] hedrade oss med sin närvaro”. Innehållet i talen rörde sig dock på ett allmänt plan och talarna upprepede fortfarande samma

⁶³ Helanens dagbok 1.1.1941, s. 38: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA.

⁶⁴ Nouseva Suomis medlemsbrev 8.1.1941: ko 446. LAPA, RA; Helanens dagbok 11.1.1941, s. 47–48: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; Puntila skrev många tal i föreningens namn. Han hörde också till styrelsen. Yrjö Blomstedt, *L. A. Puntila. Mies ja miehen merkitys* (Helsinki 1999), s. 48–49.

budskap: det centrala var folkgemenskapen, och åsiktsmotsättningar som tidigare funnits utgjorde inget hinder för föreningens verksamhet.⁶⁵

De små framgångarna till trots växlade Helanens humör kraftigt. Mestadels var han dock pessimistisk. Efter nämnda tillställning skrev han i dagboken att han hade försökt nå klarhet om huruvida han borde stanna kvar i ledningen för AKS eller begränsa sig bara till Nouseva Suomi, eller kanske avstå från båda posterna. Någon inre klarhet hade han dock ännu inte uppnått: ”Ibland känns det som om jag spelat slut mitt spel och som om jag överhuvudtaget inte längre behövs någonstans eller för någonting. M[antere] försöker nog hålla andra tankar vid liv i mig, men han har ett hårt jobb med det, för allt liksom rinner mig ur händerna och inget blir kvar.”⁶⁶ Kritiken som framfördes av IKL och *Ajan Suunta* gjorde Helanen betryckt. Och Nouseva Suomi infriade inte heller hans förväntningar. Medlemstalet hade i medlet av januari ökat till över ”400 – inte mer. Det visar att takten inte är snabb nog. Vi får se vad min brevappell till 900 kretsmedlemmar i AKS ger för resultat.”⁶⁷ Resultatet blev klen, och medlemstalet förblev lågt.

Trots allt trodde Helanen hårdnackat på en ljusare framtid. I ett brev till Jouko Järviö i januari 1941 försäkrade han fortfarande att det fanns en klar beställning för föreningen och att den sist och slutligen var det bästa alternativet för Finland. Helanen trodde att det ännu fanns möjligheter till samarbete mellan olika medborgargrupper, även om de försvagades i takt med att vinterkriget blev mer avlägset. Ännu var det inte ens säkert om Nouseva Suomi skulle förbli bara en politisk förening eller om det skulle bli ett parti. Det fick tiden utvisa. Men det var ändå meningen att verksamheten skulle effektivieras och utvidgas ytterligare. Med hänvisning till samtalet med Erkki skrev Helanen gåtfullt till Järviö att ”diskussioner pågår om att öka vårt inflytande vid ’Helsingin Sanomat’.” På motsvarande sätt hade Raivaajat för sin del meddelat att deras verksamhet skulle bli livligare. Men Nouseva Suomis inflytande vid *Helsingin Sanomat* ökade inte, eftersom diskussionerna som fördes i januari om att Helanen skulle anställas av tidningen beklagligtvis rann ut i sanden.⁶⁸

⁶⁵ Helanens dagbok 12.1.1941, s. 48: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; Nouseva Suomis medlemsbrev 8.1.1941: ko 446. LAPA, RA; Om talen t.ex. *Nouseva Suomi* nr 1/1941.

⁶⁶ Helanens dagbok 12.1.1941, s. 50: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA.

⁶⁷ Helanens dagbok 14.1.1941, s. 57–58: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA.

⁶⁸ Helanens brev till Jouko Järviö 13.1.1941: ko I, JKI 29.10.–8.11.1936/Jouko Järviö/TeO/ AKS. AKSA, RA; Se Helanens dagbok januari 1941: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA.

Helanen led av depression, och i slutet av januari reste han på en några veckors ”nervsemester” till Tyskland. Redan före resan fick han goda nyheter från Berlin av kulturambassadören Yrjö von Grönhagen, som meddelade att tyskarna värderade Helanen och Nouseva Suomi högt. Men Helanen hade sina misstankar: ”Måne det beror på att *Berliner Börsenzeitung* nyligen skrev att Rangell [Finlands nye statsminister] är med i Nouseva Suomi och att NS kommer att spela en framträdande roll i vårt samhällsbygge?”⁶⁹

Helanen var onödigt pessimistisk beträffande tyskarnas uttalanden: redan då han i september 1940 besökte Tyskland tillsammans med Kallia, Castrén och Erkki Virta hade tyskarna enligt statspolisens uppgifter förhållit sig positivt till Helanens verksamhet. Tyskarna trodde att syftet med projektet Nouseva Suomi var att anpassa Finland till det ”Nya Europa” och att föreningen med tysk hjälp skulle kunna väcka den gamla drömmen om Storfinland till liv på nytt.⁷⁰ Det är dock svårt att säga vad Helanen ansåg om tyskarnas uppfattning. Det är nämligen känt att han trots vissa extrema högeråsikter på många punkter motsatte sig de tyska nazisternas tänkesätt och åtgärder. Och även om tyskarna uppfattade Helanens företag som klart i linje med deras intressen, var ju syftet med den nya föreningen uttryckligen att hålla Finland fritt från allianser med utlandet och att stärka landets inre enhet. Det tyska stödet begränsade sig i vilket fall som helst till positiva skrivelser i tidningspressen.

Som framgår av de tyska uttalandena ovan hade Nouseva Suomi något överraskande i slutet av 1940 också tvingats delta i det dagspolitiska livet. Händelseförloppet tog sin början med president Kallios avgång och valet av Risto Ryti till president. Då Ryti tvingades lämna uppdraget som statsminister började man bilda en ny regering. En kandidat för statsministerposten var Eero Rydman som hörde till Nouseva Suomi. Helanen var inte alls övertygad om hans förmåga. ”Eero Rydman – hm, han är förstås styrelsemedlem i NS.” Kampen om örförändskapet i föreningen hade gjort Helanen misstänksam mot Rydman. Hur som helst föll Rydman snart ur bilden och Jukka Rangell, medlem av direktionen för Finlands Bank, lyftes fram som möjlig kandidat. Helanen var betydligt mer entusiastisk över honom: ”Rangell skulle ju vara

⁶⁹ Helanens dagbok 14.1.1941, s. 58; ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; J u k k a T a r k k a, *Kansallinen kolkuttaja. L. A Puntilan yhteiskunnallinen elämäntyö* (Helsinki 2004), s. 50–51.

⁷⁰ AKS rundbrev nr 28, 30.9.1940, s. 8; Herlin, *Kivijalasta harjahirteen*, s. 139; Klinge, *Isenäisen Suomen ylioppilaat*, s. 211–212.

en bra karl, honom känner jag ju väl. En av Nouseva Suomis män skulle alltså trots allt bli statsminister! En ung icke-parlamentariker – det skulle förvisso vara något nytt.”⁷¹

Helanens dröm gick i uppfyllelse när Ryti utnämnde Rangells regering den 3 januari 1941. En annan av Nouseva Suomis män, Rytis sekreterare L. A. Puntila, hade ett visst inflytande på valet av Rangell: det var han som först föreslog Rangell för Ryti. Rangell valdes inte till statsminister som Nouseva Suomis kandidat utan därför att han hade nära förbindelser till Framstegspartiet, var ekonomiskt kunnig och utrikespolitiskt neutral. Ändå gav valet föreningen en fjäder i hatten; åtminstone tycks det ha imponerat på tyskarna.

Tysklandsresan i januari var en framgång för Helanen, och det fanns ingen orsak till den pessimism han förfallit till före resan. Han blev mycket väl behandlad, och efter sin återkomst grep han sig igen energiskt an arbetet med att förbättra Nouseva Suomis ställning. Entusiasmen resulterade i tre politiska möten i februari, i Helsingfors, Tammerfors och Högfors.⁷²

Men det spreds nog också propaganda mot Nouseva Suomi i Tyskland. Det var naturligtvis IKL som stod bakom detta. Bruno A. Salmiala som besökte Tyskland på våren 1941 hade sagt till ambassadör Kivimäki att Nouseva Suomi inte hade någon framgång, eftersom Erkko huserade i kulisserna. I ett brev till skolstyrelsens överdirektör Oskari Mantere frågade Kivimäki om Salmialas påstående höll streck. Saken intresserade Kivimäki eftersom han hörde till Framstegspartiet. Från andra håll hade han enligt egen utsago inte hört något liknande, men han fruktade att Salmiala ”gjorde vad han kunde för att svartmåla föreningen”.⁷³

Programmen blir klara – föreningen förlorar sin betydelse

Den första genomgången av Nouseva Suomis verksamhet skedde vid årsmötet den 12 mars 1941. Medlemsantalet konstaterades vara 580, vilket inte alls motsvarade förväntningarna. Det förekom verksamhet i varie-

⁷¹ Helanens dagbok 19.12.1940, s. 12–13; 23.12.1940, s. 23; 3.1.1941, s. 39: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; H a n n u S o i k k a n e n, *Kohti kansanvaltaa 2*, s. 115–117.

⁷² Nouseva Suomis medlemsbrev ko 446. LAPA, RA; Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA; Helanens tal vid Nouseva Suomis tillställning i Högfors 27.2.1941: ko coll. 290.11. Vilho Helanen arkisto (VHA), HUB.

⁷³ Ambassadör Kivimäkis brev till Oskari Mantereelle 18.4.1941: ko 3. Oskari Mantereens arkisto (OMA), RA.

rande grad på allt som allt 96 orter, t.o.m. långt uppe i norr i Rovaniemi. Mätt i absolut antal medlemmar var de aktivaste orterna Helsingfors (288), Högfors (55) ja Tammerfors (31). På ungefär hälften av de 96 orterna fanns det endast en medlem. Mycket intressant är den stora andelen medlemmar, både i relativa och absoluta tal, på den lilla och traditionellt arbetardominerade orten Högfors. Det förklaras av att en mycket aktiv kommunistisk grupp verkade på orten under fredsperioden mellan vinter- och fortsättningskriget, varför Nouseva Suomi i Högfors hade kommit att framstå som en tydlig motkraft mot extremvänsterns verksamhet.⁷⁴ Helanen hade räknat med att man skulle uppnå en liknande aktivitetsgrad i hela landet.

Många av föreningens medlemmar hade gjort sitt bästa för att värva nya medlemmar, men en stor del hade också varit passiva. Föreningens ledning hoppades på större aktivitet från allas sida, ty ”Nouseva Suomis målsättning – att få olika medborgargrupper att verka tillsammans för en bättre och säkrare framtid för vårt folk – erkänner man överallt i vårt land vara den rätta. Man måste bara gå från ord till handling”.⁷⁵ Detta uttalande visar att sällskapets ledning antingen led av en genuin brist på omdöme eller också hyste ett stort förtroende för den egna tankevärldens allmakt. Vad Helanen beträffar var det tydligt att han inte ämnade ge upp innan han var tvungen till det, så nära om hjärtat låg honom Nouseva Suomi. I verkligheten kunde man redan skönja tecken på att Finlands närmande till Tyskland inte föll alla i smaken och att folket inte längre var lika enigt som genast efter kriget. Nouseva Suomis tid började redan vara ute: man hade försuttit chansen som för ett ögonblick öppnats. Sålunda var t.ex. inte ett enda av sektionernas programförslag helt färdigt i mars. Längst komna var de befolkningspolitiska och samhällspolitiska sektionerna, vilkas arbete var nästan färdigt.

Fram till mars hade föreningens styrelse sammanträtt tolv gånger för att behandla programarbetet och den övriga verksamheten. Principen hade blivit att medlemmarna fritt fick delta i andra partiets verksamhet eftersom Nouseva Suomi var en förening. Därtill hade man publicerat en egen tidning, *Nouseva Suomi*, som utkommit med tre nummer. Texterna utgjordes

⁷⁴ Nouseva Suomis meddel. till medlemmarna nr 2, 5.3.1941: ko AKS11. AKSA, HUB; Om kommunisternas verksamhet i Högfors under fredsperioden 1940–1941, se t.ex. intervju med Freedy Kekäläinen 26.2.1963, s. 11–12: ko 21. LAPA, RA.

⁷⁵ Nouseva Suomis verksamhetsberättelse 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA; Tiedoituksia jäsenille nr 2, 5.3.1941: ko 446. LAPA, RA.

i huvudsak av talen som hållits vid de politiska mötena, även om det också ingick artiklar skrivna av experter på olika områden.⁷⁶

Trots den svaga starten lades föreningens verksamhet ingalunda ner vid årsmötet. Under våren ordnade både sektionerna och styrelsen egna politiska möten, klubb- och andra tillställningar. Det hölls också tal i Nouseva Suomis namn vid tillfällen ordnade av andra organisationer, t.ex. Vapaa Huolto.⁷⁷ Ju längre våren led blev det dock allt tydligare att Finlands förändrade utrikespolitiska ställning var till men för verksamheten. En diskussion om situationen i det ”Nya Europa” hade kommit igång i Finland. Ingen trodde egentligen längre att neutralitet var möjligt, och man krävde allmänt att Finland skulle gå med i kriget på tysk sida.

Nouseva Suomi försökte för egen del dra nytta av situationen. I detta syfte ordnade man i maj 1941 flera politiska möten på olika håll i landet. Det viktigaste av dem hölls den 8 maj i mellersta Österbotten. Talare var Helanen själv samt Kustaa Vilkuna som på våren valts in i styrelsen. I sitt tal understök Vilkuna i enlighet med föreningens principer Finlands oberoende i förhållande till både Sovjetunionen och Tyskland. Vilkunas budskap var att det inte fanns ett uns av välvilja eller vänskap i stormakternas överenskommelser. Om en stormakt ansåg sig ha skäl att ”rädda” ett land ur ett annats grepp, berodde det inte på ”några sentimentala eller vänskapliga ord eller på gamla goda tider, utan enbart på andra faktorer, av vilka de viktigaste är t.ex. koppar, nickel, vattenkraft, barrskog, o.s.v.” I maj spred sig redan allehanda rykten om en uppgörelse mellan Tyskland och Sovjetunionen, och om Finlands möjliga ställning i det sammanhanget. Vilkuna talade för neutralitet: ”Annat än neutrala kan vi inte vara och annat får vi inte vara. Vad vi behöver nu är ett erfaret, omdömesgillt sinne och behärskat beteende [...] Därför måste vi sköta våra relationer till alla våra grannar och till de krigförande staterna finkänsligt och korrekt.”⁷⁸ Budskapet i Vilkunas tal stödde sig på Nouseva Suomis principer, men det fick inte nämnvärt stöd i offentligheten.

⁷⁶ Bland dessa skribenter kan nämnas doktor Elsa Enäjärvi-Haavio, ingenjörerna Arvo Airola, H.S. Harki och Heikki H. Herlin samt överläkare Paavo Heiniö. Nousevan Suomen toimintakertomus 10.11.1940–12.3.1941: ko 446. LAPA, RA; *Nouseva Suomi* nr 2/1941; Tuomioja, *Sakari Tuomioja*, s. 87; Vilkuna, *Sananvalvontaa*, s. 32–33; Tal om olika ämnesområden hållna av föreningens medlemmar finns t.ex. i mapp 446. LAPA, RA.

⁷⁷ T.ex. Katsaus Teollisuusjaoston kevään 1941 työkauteen, 6.6.1941: ko 446. LAPA, RA.

⁷⁸ Herlin, *Kivijalasta harjahirteen*, s. 140; Vilkuna, *Sananvalvontaa*, s. 32–33.

Trots att det gick brant nedåt för föreningen blev verksamheten ännu för en kort tid livligare när sektionernas programförslag äntligen började bli färdiga i maj–juni 1941.⁷⁹ Förslagen grundade sig långt på Helanens programskiss från föregående sommar, även om de var mer detaljerade. Samhällspolitiska sektionens utgångspunkt var nationens helhetsintresse i alla situationer. Individernas inbördes relationer grundade sig på en ödesgemenskap, vilken i sin tur var en följd av att man delade nationalitet och lydde under traditionens lagbundna utveckling. Sålunda var, hävdade man, varje individ ansvarig för fosterlandets öde, och av detta följde vidare att t.ex. arbete för envar var ”en välsignelse och inte en börda”.

Sektionen för förvaltningsreformer och författningsfrågor ansåg för sin del att man bl.a. borde införa direkta presidentval och rådgivande folkomröstningar, samt stärka presidentens ställning. Den förordade också en förkortning av riksdagens sessionsperioder så att riksdagen bara skulle stifta civil-, brotts- och processrättsliga lagar samt besluta om inskränkningar i medborgarnas grundrättigheter, och när det gällde statsangelägenheter behandla bara de stora principfrågorna; därtill skulle riksdagen sköta statens medelanskaffning och fungera som ett slags förmedlare mellan folket och regeringen i de fall där man inte kunde appellera direkt till folket.

Ekonomisektionen rekommenderade ett slags blandekonomi som ekonomiskt system, där privat ägande och företagsamhet fortsättningsvis existerade, men där staten tog över ansvaret för största delen av landets ekonomi. Detta innebar bl.a. reglering av priser, produktion och konsumtion. Därtill föreslog sektionerna att befolkningsmängden kraftigt skulle ökas, vilket skulle garantera tillräcklig tillgång på arbetskraft samt ge underlag för ett ordentligt försvar.⁸⁰

Det slutliga programmets delvis motstridiga målsättningar leder till frågan om vad slags ideologi Nouseva Suomi egentligen representerade. Först och främst måste det sägas att det inte, i motsats till vad man ofta låtit förstå, handlade om en nationalsocialistisk eller fascistisk ideologi, utan snarare om ett slags kodifiering av många olika idéer som man hade försökt integrera.

⁷⁹ Sektionernas arbete gav till slut något slags resultat, för t.ex. industrisektionen meddelade i juni 1941 att man uppnått samförstånd med Finlands Metallarbetares Fackförbund och Suomen Teknikkojen Seura, och att förbunden grundat en samarbetskommitté. Katsaus Teollisuusjaoston kevään 1941 työkauteen, 6.6.1941: ko 446. LAPA, RA.

⁸⁰ Programutkast utarbetade av sektionerna finns t.ex. i L. A. Puntilas arkiv ko 446, RA; Risto Rytis arkiv ko 23, RA samt AKS arkiv ko AKS11. AKSA, HUB.

Som Kallia redan sommaren 1940 hade påpekat för Helanen närmade sig programmet på många punkter statssocialism. Helanen hade tagit intryck av denna ideologi redan i början på 1920-talet då han hörde till den av doktor Yrjö (Ruuth) Ruutu grundade statssocialistiska studentföreningen Vasama. I det sammanhanget fick Helanen bl.a. i uppgift att skriva en populär introduktion till föreningens program. I början av 1920-talet anammade också det då nygrundade AKS "ruutuska" tankegångar. Det socialiseringsprogram som Vasama förespråkade grundade sig på två utgångspunkter. För det första handlade makt inte enbart om rösträtt utan också om att skapa de ekonomiska förutsättningarna för att använda makt genom att produktionen stegvis förstatligades och reglerades genom producenternas självstyre. För det andra strävade man till att skapa en stark finländsk nationalstat, vilket var möjligt bara genom att skapa ett möjligast handgripligt, för folket gemensamt intresse. Det stora nationella kapitalet måste genom statens förmedling fås att gagna det allmänna bästa snarare än enskilda personers eller samhällsklassers privata intressen. Ruutu uppfattade statssocialismen först och främst som en nödvändig förutsättning för ett nationellt enande. Och att ena folket var också målet för AKS verksamhet.

Betonandet av folkgemenskapen hade statssocialismen förvisso gemensamt med fascismen och nationalsocialismen. Men metoderna var olika. Den primära utgångspunkten i Ruutus statssocialismen var nationen, medan fascismen och nationalsocialismen betonade nationalstaten. Ruutu, liksom senare Nouseva Suomi, ansåg också att människor som talade olika språk kunde höra till samma nation.⁸¹

I sektionernas programutkast hade insisterandet på folkets enhet dragits ner på detaljplanet, vilket gjorde att det hela rent av började påminna om tyska förebilder. Det är uppenbart att det inte var en hållbar grund för ett politiskt parti att motivera allt man gjorde med folkets enhet; personer från alltför många olika politiska grupperingar deltog för att det skulle kunna lyckas. På sätt och vis gjorde sig Helanen och hans förening skyldiga till den skötesynd som Yrjö Ruutu på 1920-talet hade varnat sina elever – också Helanen – för: man enar inte folket genom att ständigt upprepa "Låt oss vara

⁸¹ T.e.x. L.e.i.n.o.n.e.n, 'AKS politiikan koulussa 1930-luvulla', s. 125; T.i.m.o. A.n.d.e.r.s.s.o.n, *Isänmaallisuudesta – äärioikeistoon* (Huhmari 1995), s. 62–69; T.i.m.o. S.o.i.k.k.a.n.e.n, *Yrjö Ruutu – Näkijä ja tekijä* (Helsinki 1991), s. 184–186, 195–196, 237–266; M.a.t.t.i. K.l.i.n.g.e., *Vihan veljistä valtiososialismin. Yhteiskunnallisia ja kansallisia näkemyksiä 1910- ja 1920-luvuilta* (Helsinki 1983), s. 135–140.

eniga” utan genom att utveckla samhället i en riktning som får oenighetens djupaste orsaker att försvinna, och genom att effektivare verka för allmän välfärd.⁸² Nouseva Suomi gjorde ingenting konkret för att bevara eller förändra den rådande situationen, utan nöjde sig, eller tvingades nöja sig, med att ständigt upprepa samma gamla visa om enighet.

Ur försvarssynpunkt var Nouseva Suomis program en blandning av stats- och nationalsocialism. Båda ideologierna betonade försvarets betydelse, även om den ruutuska versionen inte satte militarismen främst. Helanen var inne på samma linje, men å andra sidan närmade han sig fascismen och nationalsocialismen då han i sitt utkast och i det slutliga programmet framhävde det väsentliga sambandet mellan arbetsplikten och försvaret. I denna riktning pekade bl.a. tanken om en arbetstjänst som utsträckts utöver försvarets direkta behov. Tanken om en försvarsmässig arbetsplikt blev också en del av AKS program under perioden mellan vinter- och fortsättningskriget, och sällskapet gav ut tidningen *Lapiojääkäri* som ägnades denna tematik. Att höja försvarsandan var också ett av sällskapets centrala målsättningar.⁸³

I strävan att försvaga eller rent av avskaffa parlamentarismen och stärka ledarens (presidentens) ställning var det lätt att närma sig fascistiska och nationalsocialistiska tongångar. Förvisso fanns det också i statssocialismen tankar i samma riktning, men t.ex. den delvis korporativa riksdag som Helanen förespråkade hade tagit tydliga intryck av de italienska fascisterna. I Finland drevs idén av IKL. Å andra sidan innehöll denna punkt i föreningens program i viss mån även tankegångar hämtade från andra partier, bl.a. vad gällde förhållandet mellan regering, riksdag och president. Kravet på oberoende för den egna nationen kombinerat med ett begränsat internationellt samarbete låg klart i linje med statssocialismen.

Den programpunkt som behandlade det ekonomiska livet var likaså ett hopkok av element från många olika tanketraditioner. Väsentligt för statssocialismen var betonande av statens centrala roll i ekonomin. Dess utgångspunkt var en total socialisering av ekonomin. Detta motsatte sig Nouseva Suomi, och i det avseendet närmade sig dess program åter nationalsocialismen, om än inte i alldeles ren form. Man kan säga att denna del av programmet

⁸² Klinge, *Vihan veljistä valtiosotalismiin*, s. 142.

⁸³ Om arbetstjänsten för AKS del, se t.ex. texterna i *AKS:n tie 1940. Akateemisen Karjala-Seuran vuosikirja IV* (Helsinki 1940), s. 121–155; *Suomen Heimo* nr 15–16/1940, s. 168–170; samt *Lapiojääkäri* 1940; om försvaret t.ex. *AKS. Päämäärät ja toiminta* (Helsinki 1933), s. 9–10.

långt var Helanens egen tillämpning av olika ideologier. I andra programpunkter fanns det däremot tydligare spår av de inhemska politiska partiernas principer. Helanen skapade sitt eget program med modell av dem, och hans programutkast utgjorde grunden också för sektionernas arbete. Därtill bar programmet tydliga spår av de målsättningar som AKS och IKL arbetade för. AKS hade ju t.ex. från början av sin verksamhet drivit ett nationalistiskt program: målet var att ena och upplysa folket för att uppnå en stark nationalstat. Och under slutet av 1930-talet uppstod inom sällskapet tanken på en nationell, frivillig arbetstjänst, även om den i praktiken ympades på den finska talkotraditionen; under krigsåren talade man om ”talko för Finland”. AKS program kan allmänt karakteriseras som ett ”nationellt allmänt program”.⁸⁴ Strävan i Nouseva Suomis program gick tydligt i samma riktning.

De högerextrema elementen i programutkasten är inget att förundra sig över, för Nouseva Suomis strävan var ju uttryckligen att artikulera en ideologi utgående från ett enighetstänkande och att organisera det politiskt. Dessutom hade tanken på föreningen fötts i en tid då totalitära ideologier och stormakter var förhärskande. Ur Nouseva Suomis perspektiv hade vinterkriget visat att Finlands politiska system inte fungerade. Därför var det inte så konstigt att en renodlad demokrati inte längre föreföll vara ett särskilt livskraftigt alternativ. Enighetstänkandet befrämjade i sig auktoritära synsätt och tog därför oundvikligen intryck av auktoritära statsideal.⁸⁵

Men det skulle icke desto mindre vara fel att stämpla Nouseva Suomi som en fascistisk rörelse. Som tidigare framgått härstammade föreningens tankevärld från en äldre nationalism som gick tillbaka till tiden före 1914, samt från statssocialismen i Yrjö Ruutus tappning. De allmänt högaktade intellektuella som grundade föreningen – Vilho Helanen, Eero Mantere, Reino Castrén – var nationalister, inte fascister. AKS utgjorde männens egentliga gemensamma bakgrund. Kanske karakteriseringen ”eviga studenter” beskriver dem bäst.

⁸⁴ Om skillnaderna mellan socialism, statssocialism och nationalsocialism, se närmare Andersson, *Isänmaallisuudesta – äärioikeistoon*, s. 62–69; Timo Soikkanen, *Yrjö Ruutu*, s. 206–211, 273–278, 281–286, 297–306; Klinge, *Vihan veljistä valtiososialismiin*, s. 148–151; för IKL:s del Uola, *Sinimusta veljeskunta*, s. 68; Om andra partiens program se Olavi Borg, *Suomen puolueet ja puolueohjelmat 1880–1964*. Poliitikan tutkimuksia 7 (Helsinki 1965), dokument 25–31; för AKS del t.ex. Eskelinen, *Me tahdoimme suureksi Suomen maan*, s. 230–265, 336.

⁸⁵ Tuomioja, *Sakari Tuomioja*, s. 87; Uola, *Sinimusta veljeskunta*, s. 407–408; Alapuro, *Akateeminen Karjala-Seura*, s. 159.

I början av sommaren 1941 satte ett slags krigsväntan sin prägel på Nouseva Suomis verksamhet. Kriget som var i antågande delade folkopinionen, och det fanns inte längre ett tillräckligt stöd för den enhetssträvan som föreningen representerade. Verksamheten försvarades också av det faktum att ordförande Helanen under våren hade fått arbete vid Statsrådets informationscentral som chef för propagandakommittén för statsobligationer.

När fortsättningskriget bröt ut försvarades Nouseva Suomis verksamhet ytterligare; i praktiken gjorde kriget slut på den. Det nya kriget visade att föreningens utgångspunkter och ideologi inte längre var aktuella. Efter krigsutbrottet kommenderades en del av föreningens styrelsemedlemmar i stats-tjänst; Helanen själv utsågs till chef för upplysningsavdelningen vid militärförvaltningen i Östkarelen. Yrjö Vuorjoki arbetade som militärtjänsteman vid samma avdelning. Vid sidan av sin militärtjänst arbetade Helanen fram till 1943 vid Statsrådets informationscentral, som på sommaren 1941 hade bytt namn till Statens informationsverk. Åren 1943–1944 arbetade han både vid militärförvaltningen i Östkarelen och som tillfällig kanslichef vid inrikesministeriet.⁸⁶ Det innebar att han helt enkelt inte hade någon tid över för Nouseva Suomis angelägenheter.

Efter krigsutbrottet förflyttades Helanens intresse från föreningen till uppdraget inom försvaret. Helanens personliga behov av att verka och påverka hade, vid sidan av önskan att bevara folkets enhet, från början varit ett motiv till att föreningen grundades. Detta framgår mycket klart av hans dagbok. Under vinterkriget hade Helanen arbetat som verksamhetsledare för föreningen Maan Turva, som organiserats av AKS. I dagboken konstaterar han att han då ”inte saknade arbete. Jag var lycklig. Och arbetet gick bra – tack vare att jag hade bra arbetskamrater. Först på sommaren återvände jag till Salama, till överksamheten”. Han ville själv lämna försäkringsbolaget, och vid samma tid föreslog några av AKS ledande män att han skulle bli verksamhetsledare för sällskapet. Helanen såg erbjudandet som en ”chans att rädda sig in i arbete”. Därefter kunde han helt och fullt ägna sig åt att planera Nouseva Suomi och sprida AKS idéer.⁸⁷

⁸⁶ Se Helanens dagbok sommaren 1941: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA; T a r k k a, *Kansallinen kolkuttaja*, s. 59–61; L a i n e, 'Itä-Karjalan sotilashallinnon valitusosaston päällikö', Heikki Roiko-Jokela & Heikki Seppänen (toim.), *Etelän tien kulkeja – Vilho Helanen* (Jyväskylä 1997), 183–184; M a t t i K u u s i, 'Puheenjohtajia, esikuvia', Matti Kuusi & Ville-Paavo Aitola (toim.), *Neljätuhatta veljestä, sataneljä elämäntarinaa. AKS:läinen elämäkerrasto* (Helsinki 1991), s. 28; A l a p u r o, *Akateeminen Karjala-Seura*, s. 160.

⁸⁷ Helanens dagbok 15.12.1940, s. 6, 7: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA.

Helanen, som var van vid att vara aktiv, ville vara omtyckt och få uppmärksamhet. Passivitet passade inte honom. Han kunde inte heller underställa sig andras kommando, han måste få organisera, leda, styra. Nouseva Suomi var just vad han behövde. Det nyss utkämpade kriget hade nämligen fått en otrevlig sanning att gå upp för honom:

Maan Turva – nej, det var inte nog som ett krigstida arbete ... Faktum kvarstår att det i Finland har utkämpats ett krig som jag befunnit mig rätt långt ifrån – precis som de gamla herrar jag föraktade år 1918. Det är ett sår som inte läker och ur vilket det sipprar osäkerhet och förstämning. Någoting har gått sönder som inte längre kan helas. Är det faktiskt så, kan det aldrig helas?⁸⁸

Genom att grunda Nouseva Suomi hade Helanen försökt att delvis kompensera den ”overksamhet” som han under vinterkriget gjort sig ”skyldig” till. Han ville slutgiltigt ena folket, göra det stort. Det skulle fullständigt ha gottgjort ”misstaget” från vinterkriget.

Under fortsättningskriget minskade detta behov av gottgörelse, men det försvann aldrig helt. Även om Helanen i Östskarelen fick ett tillfälle att göra just det som han under årtionden hade talat om – att skapa ett Storfinland och propagera för det – hade han inte helt glömt bort Nouseva Suomi. Ännu så sent som i oktober 1942 sände han från staben i Joensuu ett brev till L. A. Puntila i vilket han sade sig ha brevväxlat med Eero Mantere beträffande Nouseva Suomis framtid. Båda hade varit överens om att ”företaget inte borde lämnas vind för våg. När jag förr eller senare hamnar i Helsingfors, kunde jag ta itu också med det jobbet. Men var skall pengarna tas ifrån? Vår gamla kassa är uppäten helt och hållet. Och det lönar sig inte att köra igång föreningen om man utöver alla andra svårigheter får tampas med det faktum att man inte har pengar för verksamheten”.⁸⁹ Några medel för verksamheten fick man inte fram och föreningens verksamhet kom därför aldrig igång på nytt. Nouseva Suomi hade blivit ett slags tvångsföreställning för Helanen, som han nödvändigt ville förverkliga. Men tidens snabba frammarsch oinlettgjorde alla hans strävanden.

⁸⁸ Helanens dagbok 24.12.1940, s. 24: ko D, Vilho Helanen. AKSA, RA. ”*Maan Turva – ei, se ei ollut sota-ajan työksi kyllin... Tosiaksi jää, että Suomessa on ollut sota, josta olen ollut melko syrjässä – kuin v. 1918 halveksimani vanhat herrat ikään. Se on kuin haava, joka ei mene umpeen ja josta tihkuu epävarmuutta ja lamaannusta. Jotakin on mennyt rikki, joka ei ole enää eheyttävissä. Todellako, eikö milloinkaan?*”

⁸⁹ Helanens brev till Puntila 6.10.1942: ko 122. LAPA, RA.

Nouseva Suomi – ett mellanspel mellan krigen?

Nouseva Suomi var ett intressant försök att samla ideologiskt mycket olika grupper. Från första början var den bärande tanken strävan att bevara ”vinterkrigets anda”, d.v.s. att upprätthålla medborgarnas inbördes förtroende samt understryka enighetens betydelse för ett litet land. Målet var förvisso mycket vackert och eftersträvansvärt, men å andra sidan mycket idealistiskt, och under det knappa år föreningen verkade lyckades den trots sitt fina och ädla mål inte nå någon större popularitet.

Den kanske viktigaste orsaken till misslyckandet var att Nouseva Suomi, som startat som Framstegspartiets och AKS gemensamma projekt, mycket snart helt och hållet förvandlades till Vilho Helanens privata skapelse. En viktig bakgrundsorsak till närmandet mellan Framstegspartiet och AKS efter vinterkriget var högerens besvikelse på det tidigare så idealiserade Tyskland. Men under den korta fredsperioden blev relationerna till Tyskland igen varmare och redan hösten 1940 började man i borgerliga kretsar allt mer betrakta Tyskland som Finlands enda stöd mot påtryckningarna och hotet från Sovjetunionen. Efter att huvudansvaret för den nya föreningen sommaren 1940 hade axlats av Helanen blev AKS idéer allt mer dominerande och Framstegspartiet trängdes undan. Under hösten, då situationen ständigt förändrades, blev föreningens politiska orientering mer högerinriktad och tyskvänlig än vad många av Framstegspartiets representanter fann acceptabelt. Som Helanen själv sade var målet att göra den nya föreningen till ”AKS medborgarrörelse.” Under våren 1941 förstärktes den tyska inriktningen ytterligare i landet, och i spetsen för den gick åter en gång många av AKS ledande män. På grund av det sovjetiska hotet ansågs den tyska inriktningen i allmänhet vara helt i sin ordning, även om den också hade sina kritiker.

En annan beaktansvärd sak var IKL:s motstånd mot Nouseva Suomi. IKL:s verksamhet hade legat nere före kriget och Helanen räknade med att den endrökt som uppstått under vinterkriget skulle få rörelsen att upplösa sig så att säga efter ”fullgjort värv”. Den uppfattningen väckte indignation i IKL-ledningen, och det blev snart klart att rörelsen inte skulle läggas ner. Man började tvärtom under sommaren blåsa nytt liv i partiet, och dess verksamhet präglades under hösten 1940 och våren 1941 av samma kompromisslöshet som före kriget. Ur IKL:s synpunkt framstod Nouseva Suomi dock som ett beaktansvärt symptom: föreningens grundande visade att en del av IKL:s medlemmar var missnöjda med organisationens mål och metoder. Vinterkriget var

en brytningspunkt som hade fått också många IKL-man att se nya sidor i det finländska samhället.

Det som framför allt förstörde relationen mellan IKL och Helanen var AKS förändrade attityd till partipolitiken: då majoriteten av AKS med sin ordförande i spetsen gick över till att stöda Nouseva Suomi förlorade IKL stödet från AKS som partiet haft sedan 1932. Bevarandet av den nationella enigheten var en brännande aktuell fråga som gick före allt annat, och som resulterade i ett allvarligt gräl mellan Helanen/AKS och IKL. IKL:s medlemmar stod inför ett val mellan IKL och Nouseva Suomi. Därför försökte IKL ändra sin linje; man närmade sig socialdemokraterna och gjorde eftergifter i språkpolitiken och på andra punkter. Men trots detta uppnådde IKL inte det resultat man hoppats på utan förblev en marginell grupp i partipolitiken. Tvisten mellan IKL och Helanen skadade både IKL:s, AKS och Nouseva Suomis verksamhet.

Ett annat problem var de stora partiernas njugga inställning till Helanens projekt. Bara några enstaka representanter för de borgerliga partierna stödde Helanen. Förutom med Framstegspartiet lyckades han upprätta någon form av samarbete endast med föreningen Raivaajat på socialdemokraternas högerkant samt med de svenskspråkiga ”runebergianerna”. Samarbetet med dessa grupperingar visade i och för sig på en viss förnyelse: tonen i förhållande till arbetarklassen hade verkligen förändrats och den tidigare så upp-slitande språkfrågan hamnade nu helt i bakgrunden. Närmandet resulterade ändå inte i någonting konkret utöver ömsesidigt intresse och planer på framtida samarbete. Och t.ex. SDP:s ledning förhöll sig mycket misstänksamt till Nouseva Suomi trots samarbetsförsöken med Kalle Lehmus förening.

Som *Anthony Upton* (1965) har påpekat skulle uppkomsten av en rörelse av Nouseva Suomis typ i ett annat slags samhälle ha framkallat mot-rörelser från vänster. Under fredsperioden 1940–1941 var detta inte möjligt. Socialdemokraterna hade bundit sig vid den ”nationella enighetläran” och det var bara oppositionspressen inom partiet som tog avstånd från Nouseva Suomi. Det skulle ha varit mycket svårt att starta en offensiv mot föreningen utan att det hade sett ut som en indirekt attack mot landets regering och dess politik, och oppositionen inom SDP hade i praktiken inga verkliga möjligheter att göra något sådant.

Under den korta period Nouseva Suomi verkade fick föreningen ingen större politisk betydelse. Det är talande att man från början planerade att grunda ett nytt parti; när det inte tycktes finnas behov av ett parti grundade man i stället en förening, som det inte heller tycktes finnas något behov av.

En smula tillspetsat kan man säga att problemen personifierades i Helanen. Ingen av de övriga inblandade gav sig in i projektet med samma engagemang som han. Det som sporrade honom att arbeta vidare var framför allt det att föreningens och AKS målsättningar stämde så väl överens. Sålunda var det stundvis tydligt att Helanen såg en framgång för Nouseva Suomi som en framgång för AKS. Och eftersom AKS tveklöst betydde allt för Helanen, ansåg han sig tvungen att försvara också Nouseva Suomi till slutet. Helanen ville genom att grunda föreningen också gottgöra att han, som han tyckte, för egen del hade sumpat bort vinterkriget. Därför blev föreningen så viktig för honom personligen. Det var bara en människa som uppfattade detta motiv: R. G. Kallia. Helanen hade oturen att till slut få Kallia som sin hetskaste motståndare.⁹⁰ En sak som talar för att detta motiv faktiskt spelade in i Helanens handlande är att han inte längre hade tid med Nouseva Suomi då fortsättningskriget brutit ut och han fått tillräckligt med arbete: han kunde nu kompensera fiaskot i vinterkriget genom att delta i fortsättningskriget.

Fortsättningskrigets utbrott slog sista spiken i Nouseva Suomis kista: föreningens tid var förbi. Idén till föreningen hade uppstått i en exceptionell situation, under en tid då tilltron till att Finland skulle få stöd av Tyskland var som svagast och de sovjetiska påtryckningarna som starkast. Självhjälpen var i det läget inte bara den bästa utan den enda hjälpen. Men det världspolitiska läget förändrades och finländarna förhöll sig fr.o.m. hösten 1940 igen positivare till tyskarna; under våren 1941 förstärktes den tyskvänliga inriktningen ytterligare. Folket började splittras och ”vinterkrigets anda” kunde inte längre skyla över olikheterna i åsikter. Nouseva Suomis verksamhetsidé hade kommit till vägs ände. Det alternativ som förespråkats i programutkastet, att Finland skulle lita enbart på sig självt, var inte längre aktuellt.

Det är också skäl att notera att inte ens vinterkrigets endräkt var alldeles så fullständig som det ytligt sett verkade. Enigheten hade sanktionerats av en intolerant folkopinion och hade självfallet säkrats genom myndigheternas agerande. I offentligheten gavs den bild av situationen som man för tillfället hade behov av. Det som gör saken intressant är att Helanen själv i egenskap av verksamhetsledare för Maan Turva hade varit en av de centrala aktörerna då enhetspropagandan producerades och spreds. Kanske han delvis hade börjat tro på den propaganda han själv spred? Förvisso var ”vinterkrigets anda” ett verkligt fenomen som kunde iaktas och upplevas, men den var ändå inte så allomfat-

⁹⁰ R. G. Kallias brev till Vilho Helanen 23.8.1940: ko Kallia2, AKS:n asiakirjoja. SHSA, RA.

tande som man lät förstå. Man kan säga att Nouseva Suomi från första början stödde sig för mycket på en enighet som hade uppstått under exceptionella omständigheter, och som dessutom till en del byggde enbart på föreställningar. Det är klart att föreningen inte kunde bestå många år på den grunden.

Det är också tämligen oklart i vilken mån ”vinterkrigets anda” ens förenade alla dem som deltog i Nouseva Suomis verksamhet. Genast i början höll sig ju socialdemokraterna och de svenskspråkiga utanför, trots att projektet delvis gundade sig på att de skulle delta. Att man gjorde upp gemensamma planer för framtiden räckte inte, för i offentligheten noterades bara att nämnda grupperingar inte deltog i föreningens verksamhet. Det måste sägas att det sist och slutligen inte fanns någon beställning för Nouseva Suomi. Om en sådan hade funnits hade föreningen utan vidare fått ett större stöd från de politiska partierna. Men nu var den allmänna uppfattningen att partiväsendet fungerade och att det inte behövdes nya grupperingar.

Föreningen blev så kortlivad att man knappast kan säga något alls om dess inflytande. En viss betydelse hade den ändå, för även om föreningen snarast kan karakteriseras som ett mellanspel som återspeglade den inställning som efter vinterkriget var rådande inom AKS och mer allmänt inom den finskspråkiga intelligentsian, avspeglar den just som sådan sin tid. Under fortsättningskriget och speciellt i dess början var det många, särskilt bland de försvarets stamanställda och den akademiska ungdomen, som ville se ett Storfinland, och det var inom AKS som detta intresse för Storfinland främst odlades. Det var naturligt att idén om Storfinland och om finskbesläktade frändefolk, som under en tid levt i skymundan, var som starkast inom AKS under krigsåren. Östkarelen ”befrielse” uppfattades då som den viktigaste frågan i sällskapets program och verksamhet. I Östkarelen militärstab innehade just AKS:arna en central ställning.⁹¹

⁹¹ Det företag som Nouseva Suomi satt igång bar frukt efter kriget då Framstegspartiet fått interna problem. Oppositionen inom partiet utgjordes då närmast av personer som deltagit i Nouseva Suomis verksamhet. Vid årsskiftet 1947–1948 tog en grupp ”politiskt hemlösa” tjänstemän och akademiker kontakt med oppositionen. Också dessa personer hade varit med om att planera Nouseva Suomis verksamhet. Samarbetet avbröts visserligen, men gruppen som kontaktat oppositionen grundade 1949 ett parti under namnet Itsenäinen Keskiuokka (det s.k. IKL2). I februari 1951 grundades Suomen kansanpuolue (Finska folkpartiet) på IKL2:s nu breddade bas. I partiets första deklaration underströks, delvis i ordalag som man tagit över från Nouseva Suomi, vikten av en riksomfattande enhet och av att centergrupperingarna organiserade sig. Den andra falangen inom det nerlagda Framstegspartiet grundade i april 1951 Vapaa-mielisten liitto. Folkpartiet hade framgång i riksdagsvalet 1951: partiet fick 10 platser. Se närmare H a t a j a, ’Sotavaltion etulinjaan’, s. 165; Tu o m i o j a, *Sakari Tuomioja*, s. 147–167.

GRANSKNINGAR

Blygdkapslar och vita kragar

Madeleine Hurd, Tom Olsson, Lisa Öberg (red.), *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder*. Södertörn Studies in History 1, 263 s., ill., Carlsons, Stockholm 2005.

Den dynamiska Södertörns högskola har grundat en publikationsserie för historisk forskning. Den första publikationen handlar om hur identiteter byggs upp och presenteras genom klädsel. Ämnet har intresserat många forskargenerationer och i bokens litteraturförteckning hittar man både äldre och nyare klassiker. Georg Simmel, Norbert Elias, Erving Goffman, Michail Bachtin, Pierre Bourdieu, Peter Burke och Colin Campbell har alla öppnat nya sätt att förstå de betydelse som i den västerländska kulturen förknippas med att ställa fram saker och visa upp sig, vilket är vad identitetsarbete främst handlar om. Iklädd identitet närmar sig frågan via klädsel och kroppsspråk: ett identitetsarbete som riktar sig mot den publik vi omges av. Genom våra klädval berättar vi vem vi är, både för andra och för oss själva. Det handlar om att bygga upp en *habitus*, börjande med gester och hållning. Modet och kläderna som stilhistoriskt fenomen hålls avsiktligt i bakgrunden.

Iklädd identitet är en samlingsvolym som omfattar sju artiklar. Fördelarna och nackdelarna med detta nuförtiden så populära publikationssätt är allom bekanta, men jag vill ändå säga några ord om ämnet, eftersom vi här har ett gott exempel för handen. Av en samlingsvolym kan man inte förvänta sig samma helhetsvision och homogena framställningssätt som i en bok skriven av en enda författare. Berättelsen förblir oskriven och litteraturförteckningarna är irriterande nog utspridda efter varje enskild artikel. Å andra sidan erbjuds ett motiverat urval smakbitar med anknytning till ämnet. I *Iklädd identitet* är smakproven valda med eftertanke och de binds samman av en väl-skriven inledning. Artiklarna innehåller korshänvisningar, av vilket man kan sluta sig till att skrivprocessen åtminstone till en del har varit kollektiv. Även om ingen enhetlig narration framträder i artiklarna, spänner de tidsmässigt från tidigmodern tid till 1950-talet, och de håller sig mycket behändigt inom en och samma tolkningsram. Läsaren får intryck av en helhet som hålls samman av ett köns- eller genusperspektiv och av identitetsfrågan. Detta placerar klart boken i den samtida kulturhistoriska huvudströmmen, där 'representation' och 'diskurs' är centrala begrepp.

Det handlar om en historisk process i vilken man kan iakttä olik förändringar. Den ständigt pågående omdefinieringen av de inbördes relationerna mellan samhällsklasserna och könen via gester och klädedräkt berörs i samtliga artiklar. Makt brukas överallt och i varje stund. Kungar granskas både i relation till varandra och sina undersåtar, och förändringar i framställningen av manlighet ges stort utrymme. I *M a d e l e i n e H u r d s* artikel strider de strama raderna av SA-män, skjortklädda karlar, mot källborgare i löjligen kostymer. Särskilt givande är *T o m O l s s o n s* artikel, i vilken han diskuterar förändringen i sätten att framställa manlighet under det s.k. långa 1500-talet (1450–1650). Under denna tid underkastades mannen och mandomen den civilisationsprocess som Norbert Elias beskrivit, och de traditionella manliga dygderna, fysisk styrka i kamp och den med fortplantningen sammanhängande viriliteten, tvingades ge plats för mer komplicerade dygder som krävde större självkontroll. I det material Olsson analyserar, avbildningar av män, visar sig detta i att först försvinner blygdapseln och sedan också den om sin makt medvetne mannens pose, den på höften stödda handen (*akimbo*).

En intressant utveckling när det gäller identitet är draget i den moderna konsumtionskulturen att uppvisandet av ständs- och klassposition förloras i betydelse och ersätts av strävan att skapa en individuell och intagande personlighet. *E v a B l o m b e r g* diskuterar i sin artikel hur de tidiga filmstjärnorna gick i spetsen för denna utveckling. Filmstjärnornas relation till modet var betecknande för nutiden med dess snabba tempo, där man också med klädernas hjälp ville förmedla att individen förmår och har möjlighet att ständigt omforma sig och sin person. Denna möjlighet förknippades i den moderna populärkulturen framför allt med unga kvinnor och nya media. Tidigare hade betydande politiker och (manliga) makthavare varit hjältarna i offentligheten. När det gäller klädsel är sambandet mellan män och genom ett ståtligt mode uppvisad makt närmast ett tidigmodernt fenomen. När borgerskapet började sträva efter makt anammade man det asketiska ideal som gäller än i dag, och sprätthökarna förpassades från maktutövningens sfär till de onyttiga dandyernas och kvinnornas värld. Men som ett tecken markerar asketisk klädsel naturligtvis grupptillhörighet precis lika starkt som en iögonfallande klädsel. Och detta gäller i sin tur lika väl borgerskapets manliga makthavare som nya grupper som söker erkännande. Sjuksköterskorna, vars historia *L i s a Ö b e r g* forskat i, var helt uppenbart medvetna om hur man skulle skaffa den nya yrkesgruppen aktning genom självkontroll och osynliggörande av det egna (kvinnligen) könet.

Det är numera svårt att föreställa sig en bok av den här typen utan illustrationer, och alla artiklar har också illustrerats med omsorg: bilderna stöder och kompletterar texten. Samarbetet med Carlssons förlag har möjliggjort två färgbilagor, vilket utan vidare ger mervärde åt en bok som behandlar just det här ämnet. I skymningen är alla katter gråa, och därför är det viktigt att läsaren får tillfälle att stiga in i färgernas fascinerande värld. Färgen spelar

faktiskt stor roll. *Keckke Stadin* behandlar i sin artikel den stormakts-tida manliga maktutövningens manifestationer och fäster uppmärksamhet vid färgernas semiotik. Det lejongula kyller och den scharlakansröda rock som Gustav II Adolf bär på Matthäus Meria den äldres välkända porträtt från 1632 uppfattades av betraktarna som ett starkt tecken på kungens ställning som den lutherska trons förkämpe och härförare. När kungens kansler Axel Oxenstierna lät sig avporträtteras klädd i svart, valde han enligt Sandin den yrkeskunniga tjänstemannens färg, och visade samtidigt att han inte tävlade med kungen om ledarskapet eller i fråga om manlighet. På andra ställen i boken får läsaren inblick i den blå och vita färgens moraliska dimensioner i sjuksköterskeuniformen och i SA-männens bruna fosterjordsmytologi. Här i Finland kunde vi gott fundera över det fältgråas olika dimensioner.

Minna Sarantola-Weiss

En bokmals 200 år gamla samling

Bokvurm i Tammerfors. Lantmätare Gustaf Adolph Tuderus (1766–1817) bibliotek, red. Ilkka Mäkinen, Tampereen yliopiston Virtain kulttuurintutkimus-
aseman raportteja 34, 178 s. Tammerfors 2005.

Ju längre tillbaka vi rör oss i historien, desto oftare får enskilda bibliotek fungera som exempel på de möjligheter som dolde sig i ett samhälle vars kulturella liv från dagens horisont sett ter sig begränsat. Samlingarna berättar om ett bokintresse som lyfte sig över vardagens arbete och strävanden.

Den finska historieskrivningen utgör inget undantag: Magnus Björkens studie om herrgårdsbibliotekens franska samlingar (1929) står fortfarande som grund för beskrivningar av ståndskulturen i Finland. Det ges alltjämt ut nya publikationer om Monrepos-samlingen i Helsingfors universitetsbibliotek. Ingen som forskar i skriftlig kultur i dag kan förbise *Boken i Finland* (1996) redigerad av Henrik Grönroos och Ann-Charlotte Nyman. De har sammanställt alla anteckningar om böcker i bouppteckningar i finska städer 1656–1809.

Offentliga och privata samlingar, inventarieförteckningar, bouppteckningar och auktionsprotokoll erbjuder många exempel på ägandet och samlandet av tryckta texter. Att det är viktigt för bokhistoriker att studera bibliotekssamlingar beror dels på att den typen av källor producerats och sparats under en längre tid. Det finns också en brist på andra källor som skulle ge information om bokhistoriska sammanhang. Dessutom väcker långa bokkataloger förtjusning bland bokhistoriker. Då utbildning eller ett fungerande system för spridning av böcker inte var en självklarhet under 1800-talet, för att inte tala om tidigare århundraden, väcker den europeiska bildnings- och skönlitteratur som finns i finska boksamlingar respekt – eller cyniska leenden – för dåtida individers avvikande kulturella strävanden.

Hösten 1817 inträffade en aldrig tidigare skådad boklig händelse i Tammerfors, då den på orten bosatte lantmätaren Gustaf Adolph Tuderus (1766–1817) egendom utauktionerades och med den hans bibliotek omfattande över tvåtusen band. Lektorn i informationsvetenskap vid Tammerfors universitet, Ilkka Mäkinen har nu fördjupat sig i den bibliotekskatalog som uppgjordes i samband med Tuderus bouppteckning. Hans målsättning har varit att identifiera och analysera verken i detta provinsiella, men av europeisk högkultur präglade privatbibliotek.

Mäkinen har funnit en ovanlig bibliotekskatalog. För det första är dess upptecknande redan en osannolik händelse eftersom man under början av 1800-talet allt mer sällan antecknade enskilda tryckverk vid bouppteckningar. Dessutom är samlingen unik till både omfattning och kvalitet. Mäkinen jämför denna tjänstemans privatsamling med samlingar som tillhörde de dåtida läsesällskapen och med adelns och universitetsprofessorernas samlingar, både till omfattning och kvalitet.

Bouppteckningar och auktionsprotokoll som innehåller anteckningar om tryckalster är ofta anlitade, fascinerande, men också tröttsamma källor till det litterära livet. Under 1700-talet blev katalogerna allt längre, och deras antal ökade från år till år. Efter sekelskiftet blev uppteckningarna om enskilda verk allt mer diffusa. Katalogerna erbjuder ett rikligt och brett, men också anekdotiskt och osäkert, källmaterial. Då det gäller läsandet, spridningen eller ens innehavet av böcker finns det orsak att vara kritisk till dessa källor eftersom det ur katalogerna inte framgår annat än att vissa verk råkat vara i en viss persons ägo vid en viss tid. Om när och varför böckerna hamnade där och om de överhuvudtaget lästes, berättar de här källorna ingenting. Att vissa tryckalster varit tillgängliga på vissa platser vid vissa tidpunkter är dock intressant i sig och ger en inblick i det litterära livets möjligheter och begränsningar.

Mäkinens arbetsinsats är ansevärd; att identifiera över tusen tryckalster är ingen lätt uppgift ens i dessa tider av internet och öppna biblioteksdatabaser. Också efter att man plöjt igenom dem förblir i så gott som alla bouppteckningar, även i den som behandlas här, en stor del verk och mindre trycksaker oidentifierade. Enligt Mäkinen gäller det i detta fall en tredjedel av hela materialet. Forskarens inställning till kartläggningen av Tuderus katalog har varit sunt skeptisk. Han framlägger inga osäkra antaganden om samlingens funktion eller om Tuderus och Tammerfors litterära liv. Inte heller gör han omotiverade gissningar om böckernas titlar. I oklara fall ger han läsaren olika alternativ eller accepterar att ett verk förblir omöjligt att identifiera. Tyvärr finns inte försäljningspris eller köpare antecknade i katalogen, så verkens senare öden förblir okända.

Boken innehåller förutom själva katalogen en artikel som är tryckt både på svenska, finska och engelska, varav den på svenska är att rekommendera eftersom de andra versionerna saknar vissa stycken och meningar. Mäkinen guidar läsaren genom Tuderus bibliotek och framhäver det bokhistoriska greppets centrala insikter: enskilda värdefulla verk överskuggar inte hela samlingen och författare som är uppskattade i dag behövde inte nödvändigtvis vara sin tids mest populära.

Trots reservationerna avslöjar och förstärker Tuderus samling intressanta drag i bokkulturen från övergången från 1700- till 1800-talet. Grunden för en samling tillhörande en svenskspråkig läsare bosatt i Finland lades vid denna tid i Sverige. I katalogen finns endast ett tiotal böcker tryckta i Åbo eller Vasa och även (skön)litteraturen från den europeiska kontinenten bekantade man sig främst med genom svenska översättningar. Tuderus verkar ha varit en mycket modern litteraturvän på sin tid. Tidsmässigt ligger tyngdpunkten i hans samling på 1790-talet och 1800-talets början. Den religiösa litteraturen har tydligt hamnat på andra plats och även facklitteraturen spelar endast en biroll. Vid sidan om dylik nyttolitteratur som lästes upprepade gånger, finns det i Tuderus bibliotek betydligt mera förströelselitteratur som producerades och lästes i snabb takt.

Största delen av Tuderus samling består av skönlitteratur – drama, romaner och poesi – samt av reseskildringar och historiska och politiska skrifter. Lantmätaren själv drog ändå ingen tydlig gräns mellan fakta och fiktion. Kategoriseringen i bouppteckningen, som med största sannolikhet baserar sig på Tuderus egen ämnesbaserade katalogisering, placerar mycket skönlitteratur under rubriken historia. Skönlitteratur som klassificering och begrepp som vi känner det i dag höll ännu på att formas och historieskrivningen innefattade också framställningar i skönlitterär form. Skönlitteraturens genrer var också i snabb förändring. Tuderus hade bekantat sig med romanlitteraturen vars betydelse ökade under början av 1800-talet, men huvuddelen av hans skönlitterära samling bestod fortfarande av dramatik och poesi.

Bland skönlitteraturen finns flera författare som är kända än i dag, såsom Bellman, Lafontaine, Kotzebue. Av Voltaire finns förutom hans Karl XII-biografi även romaner och skådespel. Men Mäkinen påvisar att det är ”b-klassens” pjäsförfattare som tar hem den kvantitativa segern. Då man räknar antalet publikationer stiger svenska pjäsförfattare och översättare från senare delen av 1700-talet fram, som Carl Magnus Envallsson och Didric Gabriel Björn från Stockholm. Deras produktion verkar ha varit ett skrivande och översättande på löpande band.

Mäkinen knyter på ett förtjänstfullt sätt Tuderus bokkatalog till periodens bokkultur och dess utveckling, men trots det förblir hans undersökning något av ett udda fall. Det finns tillsviare relativt få motsvarande publikationer. De viktigaste exemplen är det redan nämnda verket av Henrik Grönroos och Ann-Charlotte Nyman samt A n n T o l k a s arbete om boksamlingarna tillhörande adeln i östra Finland. Om perioden som infaller efter Grönroos och Nymans kartläggning har man länge nöjt sig med att konstatera att det saknas tillräckligt med relevant källmaterial. Publiceringen av Tuderus samling är en intressant öppning till andra 1800-talssamlingar. Det skulle vara spännande att få jämföra den med andra samtida eller senare privatsamlingar, särskilt som Mäkinen antyder att det finns gott om liknande kataloger i finska arkiv. Att göra en sådan här kartläggning är dock mycket arbetsdrygt. I framtiden skulle det vara fördelaktigt om dylika kataloger och utredningar skulle publiceras i elektronisk form som databaser på cd-rom eller internet, så att man enkelt kunde sammanfoga katalogerna och göra olika slag av sökningar och statistiker.

Jyrki Hakapää

Utbildningens utveckling under lupp

Esbjörn Larsson, *Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning. Kungl. Krigsakademien mellan åren 1792 och 1866*. Studia Historica Upsalensia 220, 411 s., Uppsala 2005. Diss.

Det är en spännande utmaning att försöka beskriva kulturella och sociala strukturer och förändringar som är osynliga eller outtalade för de människor de berör. De vore oftast enklast att försöka spåra en målmedveten utveckling eller åtminstone att beskriva en huvudsaklig trend som förefaller rationell för forskaren som försöker redogöra för en bit avgränsad historia. Med historiens facit på hand är det lätt att tolka in saker i källmaterialet, saker som inte funnits där, eller att blåsa upp aspekter som varit fullständigt irrelevanta eller av underordnad betydelse då källan kommit till. Att pådyvla en kultur en teoretisk strukturanalys kan ändå vara mycket givande eftersom annars svårfångade relationer och strukturer blir synliga. Att man sedan förstår komplettera, illustrera och verifiera analysen med fallstudier och textexempel är inte bara en bra kombination, utan ett nödvändigt tillägg om man vill komma åt kulturella fenomen. Detta gäller i synnerhet statistiska metoder som lätt kan dölja, förvränga och helt tappa bort viktiga faktorer.

Esbjörn Larssons avhandling om Kungl. Krigsakademien, som tar sin början i en renlärig bourdieusk analys av skolans elever, lyckas väl med att visa att den tidigare forskningen kring institutionen är genomsvrad av vad författaren kallar *whiggism*, d.v.s. är färgad av en vilja att läsa in en målmedveten utveckling av den militära utbildningen till dess senare seriösa professionella form. Larsson visar i stället att Kungl. Krigsakademien långt in på 1800-talet i första hand fungerade som ett instrument för social reproduktion för en del av samhällets elit. Antaganden om att utbildningens utveckling nödvändigt skulle vara sammanlänkad med idéer om liberalism och demokrati kommer på skam. Tvärtom visar Larsson att det oftast var elevernas familjer som belönades eller stöddes genom antagningen till officersutbildningen och att undervisningen i krigskonst var sekundär långt in på 1800-talet. Han tillbakavisar den kritik som framförts mot förklaringsförmågan hos Pierre Bourdieus sociologiska metoder vid beskrivningen av historisk förändring. Och man måste ge honom rätt: i detta fall fungerar metoden väl som utgångspunkt. Ett annat resultat skulle väl snarast ha förvånat, då ämnet faller så nära Bourdieus egna undersökningar. Att eliter dessutom ofta är konservativa och motsträviga till förändring gör ju att det snarast är just kontinuitet och konservativa tendenser man behöver ta fram. Och visst syns ju förändringen mellan kohorterna från olika perioder, även om förklaringarna sedan av författaren hittas i annat material.

De ynglingar som avlade examen från skolan fick i praktiken en officerstitel vid det regemente de valde. Att sätta sin son på Karlberg fungerade alltså

mycket tydligt som ett medel att trygga den efterkommande generationens samhällsposition. Larsson visar dessutom att faderns förtjänster var viktiga vid antagningen; speciellt under de första åren var de av avgörande betydelse. Att det även inom kadettkåren fanns en hierarki som återspeglade samhället visas av att det fanns tydliga samband mellan studieprestationer, faderns rang och val av vapenslag. De mindre ”fina” genivapnen – som krävde mer arbete och begåvning – tenderade att locka ofrälse som ville och kunde meritiera sig med studieflit och intelligens.

En av skolans elever som kom att prägla dess verksamhet mycket var Johan Peter Lefrén, en professors son som gjorde en god karriär och verkade som kronprins Oscars adjutant och sedermera blev guvernör för Krigsakademien. Larsson presenterar många personer och situationer efter hand som avhandlingen framskrider, oftast för att underbygga sina hypoteser, men ibland som intressanta undantag. Han läser källorna med öppet sinne och har tolerans för historiens polyfoni utan att tappa helhetsbilden ur siktet.

Av nya kadetter krävdes att de kunde läsa och skriva, kände katekesen och behärskade de fyra räknesätten. Dessutom skulle de behärska grunderna i geografi, geometri, historia och gärna kunna någon franska. Att det gällde en utbildningsväg för samhällets elit understryks just av studier i franska och studieämnen som voltige, teckning och dans. I tredje klassen skulle kadetterna sedan välja mellan armén och flottan. Man läste en hel del matematik, geometri samt språk och i fjärde klassen även ämnen som krigslag och fortifikation. De praktiska militära övningarna utgjorde år 1806 endast 4 procent av undervisningstiden. En intressant aspekt på undervisningen är gymnastikens betydelse emedan ämnet undervisades från 1813 av Pehr Henrik Ling. Larsson visar att några av kadetterna också blev starkt influerade av Ling och att undervisningen kom att få en betydelse även utanför skolan.

Just matematiken utgjorde enligt Larsson den centrala delen av studierna och var viktig särskilt inom genivapnen. Språkundervisningens målsättning var i första hand läs- och i andra hand skrivkunskap; endast de s.k. elitkadetterna fick undervisning i att tala främmande språk. Författaren menar att man här kan notera en tydligt sjunkande ambitionsnivå med tidens gång. Den svenska eliten blev under åren kanske allt mer svensk och i allt högre grad isolerad. Den långa freden bidrog säkerligen till denna utveckling.

Själva kunskapsinnehållet var trots allt länge helt underordnat den fostrande funktionen. Därför var också de pedagogiska metoderna viktiga. Metoden och målsättningen var självverksamhet, som enligt engelska förebilder implementerades genom det av Lefrén utvecklade karlbergiska pedagogiska systemet, en utveckling av Bell-Lancastermetoden. Pojkarna skulle fostras till ansvar och plikt känsla genom att övervaka och undervisa varandra enligt ett system med primärer och korpraler som utsågs av lärarna bland kadetterna. Esbjörn Larsson visar med en mycket intressant analys av disciplinära åtgärder och pennialism hur man framför allt strävade efter att fostra pojkarna till lojala män. Våldet och maktutövningen var satta i system bland kadetterna

på ett sätt som, även av många elever själva i senare skildringar, uppfattades som fostrande och fungerande. Kadetterna utgjorde en rätt sammansvetsad grupp som var mån om sin heder och inte drog sig för att ta till nävarna för att försvara den i staden. De var även lojala mot varandra, vilket kunde göra det mycket svårt även för skolans ledning att utreda brott mot reglerna. Intressant är den förståelse ledningen i många fall visade för denna lojalitet. Pojkar, som inte pallade för trycket och den mycket hårdhänta behandling som de nya ”rukorna” utsattes för, var helt enkelt tvungna att lämna skolan, inte sällan både mobbade och slagna.

Larsson skönjer ändå en utveckling i Krigsakademiens verksamhet, men den tar enligt honom sin början först under 1830- och 1840-talen. Man införde en obligatorisk officersexamen år 1835, och det praktiska och militära innehållet utvecklades något under dessa decennier. En förskjutning från betoningen av uppfostran mot en fokusering på utbildning ägde rum. Men det var först på 1860-talet som kadettutbildningen på allvar blev en professionell utbildning i modern mening och en integrerad del av det svenska utbildningssystemet. I slutet av undersökningsperioden hade en förändring skett såväl i kadetternas rekrytering som karriärmöjligheter. Förändringen var ändå inte fundamental eftersom officerskarriären i huvudsak fortsättningsvis var ett alternativ för samhällets översta skikt.

Då det gäller diskussionen kring manlighetsfostran hänvisas till undersökningar av engelska *public schools* gjorda av John Tosh och Larsson finner här gemensamma drag. Vilket förhållandet till samhällets olika eliter var och vilka manlighetsideal som *de facto* uppbars av Krigsakademien kunde eventuellt ha nyanserats och diskuterats mera. Att adelsynglingar, ofrälse ståndspersoner och en växande medelklass hade olika ideal och utgångspunkter är givet och skall kanske inte överdramatiseras. Kadetternas manlighetsideal framstår i avhandlingen som rätt helgjutet och nästan som en allmän norm för alla eliter, något det knappast var. Frågan faller dock delvis utanför undersökningens problemställning, eftersom en mer ingående diskussion om detta skulle kräva analys av det omgivande samhällets olika manlighetsideal vid denna tid.

Genom ett bourdieuskt grepp öppnar Larsson för en ny läsning av Kungl. Krigsakademiens historia som en institution för social reproduktion. Han analyserar kadetternas bakgrund och karriärer. Men ännu viktigare och mer givande för förståelsen av denna institution och dess funktion blir analyserna av straff och belöningar, kadetternas konsumtion och habitus, kårandan och pennalismen samt undervisningens innehåll och utveckling. Själva framställningen är redigt och flytande skriven. Övergångarna mellan de olika kapitlen är genomtänkta och den logiska strukturen gör avhandlingen trevlig att läsa.

Jessica Parland-von Essen

Den religiösa litteraturens mångkampare

Tuija Laine & Anna Perälä, *Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiiana 1815–1866* [Henrik Renqvist som förläggare och bokhandlare 1815–1866], 278 s., Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 198, SKHS, Helsinki 2005.

Aktiv läskunnighet förutsätter att det finns något att läsa. Ur den finska läskunnighetens och bildningshistoriens perspektiv är Tuija Laines och Anna Peräläs *Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiiana 1815–1866* en viktig bok. På 1800-talet var det mesta som erbjöds de läshungliga på finska religiös litteratur, och Renqvist var bland de första som i stor skala publicerade och spred förmånlig finskspråkig litteratur avsedd för allmogen. Utöver detta publicerade han också på svenska.

Boken är uppbyggd så, att Laine presenterar Renqvists biografi och skriver om Renqvist som forskningsobjekt samt om hans bokförmedlingsnätverk, medan Perälä behandlar Renqvists publikationsverksamhet samt hans insats som psalmförfattare och -förläggare. I efterskriften presenterar professor Heikki A. Reenpää den Renqvist-litteratur som Otava gett ut.

Det har skrivits en del om Henrik Renqvists litterära verksamhet. Ilmari Salonens (Salomies) tvådelade Renqvist-biografi (1930–1931) granskar pastorns litterära verksamhet biografiskt med fokus på hans religiösa utveckling. Mauri Tervonens doktorsavhandling *Totenapitämisestä koettuun* (2004) diskuterar Renqvists skrifter med utgångspunkt i hans trosuppfattning. Osmo Tiililäs *Rukoilevaisten kirjoja* (1961) presenterar framför allt Renqvists egna verk. Esko Hartikainen doktorsavhandling *Heränneitä ja nukahtaneita* (2005) åter granskar Renqvists litterära verksamhet framför allt ur ett lokalt perspektiv, i den libelitska (Liperi) litterära kulturens kontext.

Det som gav gnistan till Laines och Peräläs bok var ett litet häfte hittat på dagarna för äldre litteratur i Vammala, som sedermera visade sig vara en Renqvist-publication. Forskarna har nämligen gjort ett detektivarbete då de spårat Renqvists skrifter i det spridda och ibland knapphändiga källmaterialet. Då de försökt skapa sig en bild av Renqvists verksamhet har det viktigaste arkivet varit Renqvists egen samling, i vars många brev man finner information om pastorns litterära verksamhet. Laine och Perälä har som första forskare använt sig av Renqvists anteckningsbok som finns i Otavas bibliotek och i vilken det finns information om bokhandeln och förlagsverksamheten 1825–1834. Själva publikationerna har varit den viktigaste källan för att fastställa författare, översättare och förläggare. De frågor som blivit obesvarade av trycksakerna har forskarna sökt svar på i domkapitelsprotokoll och i dokument om tryckningstillstånd. Också bibliografierna över tryckalster från 1800-talet har varit till stor hjälp.

Renqvist bedrev en mångsidig litterär verksamhet; han var skribent, översättare, redaktör, förläggare och bokhandlare. Renqvists egen skriftliga produktion omfattar 27 skrifter, och därtill översatte och redigerade han ungefär 60 verk. Ändå förblev många publikationsprojekt ofullbordade. Vid vissa översättningar hade pastorn medhjälpare, vars arbete han kontrollerade. Sin första publikation, översättningen *Yxi Sangen Merkillinen Historia*, gav Renqvist ut som 26-åring 1815. En särskilt produktiv period var tiden som predikant på Svartholms fästning, då pastorn gav ut tio egna skrifter, över tio översättningar och över trettio nytryck. Under vissa år stod Renqvist för en femtedel av all ny litteratur publicerad på finska. Som bekant hörde Renqvist till missions- och nykterhetslitteraturens banbrytare.

Med nytrycken inräknade nådde Renqvists succéverk upp till upplagor på tiotusentals exemplar. Försäljningen gick med andra ord bra: t.ex. 1830 sålde pastorn ungefär 8 500 exemplar av sina publikationer. Hans mest lukrativa publikation torde ha varit *Huutawan Ääni Korvesa*, en översättning av Petter Topps verk. Renqvist uppskattade att boken sålts i ungefär 12 000 exemplar under en treårsperiod. Men trots att vissa publikationer sålde bra och även om pastorn hade mecenater, kostade verksamheten mer än den tog in, så att Renqvist tvingades skuldsätta sig. En delförklaring till detta torde ha varit att han höll så låga priser.

Renqvist samarbetade med många tryckerier och förläggare. Hans publikationer trycktes under hans livstid i Åbo, Borgå, Helsingfors, Viborg, Kuopio, Uleåborg, Vasa och Sordavala. Han lät också boktryckarna konkurrera om priset och flyttade rättigheterna till sina verk mellan olika tryckerier. Laine och Perälä påpekar att det intressant nog åtminstone för den religiösa litteraturens del var kutym att ta nya upplagor utan officiellt tillstånd från domkapitlet. Texter publicerades också utan författarens vetskap, och dessutom plagierades Renqvists texter. Stridigheter mellan väckelseledarna påverkade också förlagspolitiken, och de företagsekonomiskt tänkande förläggarna var försiktiga med att ta alltför klar ställning i tvisterna. En intressant bakgrund till Renqvists publikationsverksamhet ger kapitlet om betingelserna för förlagsverksamheten i Finland på 1800-talet.

Renqvist fick hjälp från många håll. Kuopio-bokhandlaren Pietari Väänänen gav värdefullt stöd när det gällde att sprida uppbyggelselitteratur i Savolax och Karelen. Renqvists son Karl hjälpte å sin sida sin far att sprida litteratur i västra och sydvästra Finland. Också sonen Edvard gav sig in i förlagsverksamheten, och fadern hjälpte sonen genom att överföra rättigheter till sina verk på denne. I bokaffärer hade Renqvist kontakter också till Stockholm och S:t Petersburg, därifrån han också fick finansiellt stöd.

Laines och Peräläs bok lyfter för första gången på allvar fram Renqvists betydande insats som psalmförfattare och -förläggare. Enligt Peräläs utredningar omfattar Renqvists produktion 112 finskspråkiga och 63 svenskspråkiga psalmer och andliga sånger. Pastorn fogade andliga sånger, t.ex. Sions sånger, till många av sina verk. Hans psalmer spreds också i ett stort antal skillingtryck.

Särskilt intressant är kapitlet om det bokförmedlingsnätverk som Renqvist till stor del byggde upp medan han i egenskap av predikant på Svartholms fästning hade kasernförbud. År 1826 hade Renqvist 50 bokagenter ur flera olika sociala grupper, många av dem trosfränder. Bokhandeln var koncentrerad till städerna, men Renqvists agenter spred tryckalster också på landsbygden.

Laines och Peräläs bok är också ett digert uppslagsverk, med förtjänstfulla bibliografier och förteckningar över Renqvists egna skrifter, hans översättningar och förlagsprodukter. Det finns en skild förteckning över Renqvists egna psalmer samt psalmer han översatt och varit förläggare för. Därtill finns en förteckning över forskning och andra publikationer som behandlar Renqvist. Illustrationerna består till största delen av Renqvists tryckalster och utdrag ur intressanta dokument. Av en karta över de Renqvistska bokagenternas hemorter framgår att de fanns främst i östra Nyland, södra Tavastland, södra Savolax och Karelen. Boken innehåller också två tabeller, av vilka den senare sammanfattar Renqvists publikationsverksamhet i siffror.

Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiaana 1815–1866 innehåller bokhistorisk grundforskning som har krävt en stor arbetsinstats. Det jag saknade i boken var kanske ett bredare resonemang kring Renqvists betydelse som litterär aktör under sin tid; ansatser åt det hållet finns nog på sidorna 185–187. Boken bekräftar uppfattningen av Renqvist som en väckelseledare som trodde på litteraturens betydelse. Renqvist hade fått impulserna till sin egen väckelse från böcker, och tryckalstren var ett utmärkt sätt att leda en väckelserörelse, hålla kontakt med sympatisatörer runt om i landet och skaffa sig nya.

Esko Hartikainen

När offentligheten i Finland formades

Hannu Nieminen, *Kansa seisoi loitompana. Kansallisen julkisuuden rakentuminen Suomessa 1809–1917* [Folket stod vid sidan om. Den nationella offentlighetens uppkomst i Finland 1809–1917], 231 s., Vastapaino, Tampere 2006.

Förutsättningarna för den nationella offentlighetens uppkomst i Finland får en efterlängtdad behandling i Hannu Nieminions *Kansa seisoi loitompana. Kansallisen julkisuuden rakentuminen Suomessa 1809–1917*, en tid då offentlighet ur ett historiskt helhetsperspektiv inte tidigare egentligen har problematiserats inom forskningen i Finland. Nieminen, professor i kommunikationsvetenskap vid Åbo universitet, säger sig dock uttryckligen ha granskat offentligheten under autonomins tid ur samhällsvetarens perspektiv, inte historikerns eller kulturvetarens. Han gör trots allt en trovärdig tolkning av historien och man kan förmoda att översiktsverket kommer att fungera som en viktig utgångspunkt för fortsatt diskussion och forskning inom såväl kommunikations- som historieforskning.

Nieminions ambition är att studera under vilka historiska förutsättningar och förhållanden den finländska offentligheten och dess centrala institutioner vuxit fram samt hur en växelverkan mellan dessa tett sig. Samtidigt vill han ändå ta avstamp i dagens samhälle och fundera över den paradox som består i att klyftan mellan styrande och medborgare tycks öka i takt med att kanalerna för offentliga samtal blir allt fler. Som utgångspunkt antar han att grunddragen i 2000-talets offentlighet härstammar från medlet av 1800-talet. Nieminen bygger sin stora offentlighetsberättelse på allmänna historieverk författade de senaste tjugo åren, forskning som behandlar enskilda offentlighetsinstitutioner och även till en del på skönlitterära verk från sekelskiftet 1900, vilket i sig är ett välkommet inslag.

Boken är tredelad. I inledningen klargör Nieminen vad han avser med de för boken centrala begreppen *nationell* och *offentlighet* och i synnerhet kombinationen *nationell offentlighet*. Den självklara utgångspunkten är då Jürgen Habermas idealbild av den borgerliga offentligheten i dennes *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962). Den för alla fria och jämlika möjligheten att delta i offentlig diskussion var som bekant långt ifrån reell samtidigt och på samma sätt i hela Europa. I Finland bidrog bl.a. censuren och ämbetsmannakårens dominans till en avvikelse från denna idealbild. Nieminen vill i stället använda sig av ett mer realistiskt offentlighetsbegrepp och betraktar den moderna offentlighetens uppkomst i relation till den enskilda nationalstatens utveckling utgående från den viktiga roll offentlighetsinstitutionerna spelade då den nationella identiteten formades. I Finland var de åsikter som uttrycktes offentligt viktiga också för att visa på en åtskillnad mellan det ryska och det finska. De hade betydelse för den kulturella och

politiska integrationsprocessen. Med hjälp av offentlighetens institutioner skapades en betydelsevärld som förenade olika samhällsgruppers erfarenheter och upplevelser. Nieminen använder sig här av Charles Taylors teorier om att den moderna offentligheten var med och påverkade och definierade de nya förhållandena mellan människan och världen. I bokens inledning redogör Nieminen också för den nationella offentlighetens tre nivåer: vardagsoffentlighet, insideroffentlighet och medieförmedlade offentlighet. Benämningarna beskriver väl vad de olika nivåerna omfattar.

Bokens andra del behandlar själva referensramen för den nationella offentligheten under autonomins tid, d.v.s. förutsättningarna för denna överlag samt de enskilda institutionerna. Dels behandlas de politiska, sociala och ekonomiska aspekterna i landet, dels kyrkan och skolväsendet, inklusive läskunnighet och litterär offentlighet, samt tidningspressens utveckling och de olika organisationssträvandena. Nieminen bjuder här på en fungerande och lättillgänglig översikt, utan att den upplevs som alltför förenklad. Behållningen blir dessutom större av att resonemanget sammanfattas i återkommande konklusioner.

Av översikten framgår på olika sätt hur den breda allmänheten, folket, just "stod vid sidan om", ett uttryck Nieminen för övrig lånat från Eino Leinos *Tuomas Vitikka* (1906). Han påminner om att antalet röstberättigade i Finland i slutet av 1800-talet var färre, inte fler, än hundra år tidigare och om hur låg den procentuella andelen som tillhörde något av de fyra stånden faktiskt var. Den maktkamp som fördes stånden emellan berörde inte heller allmänheten i någon högre grad. Fram till mitten av 1800-talet levde landets olika samhällsgrupper i olika verkligheter och den nationella offentligheten bestod sålunda av många olika sorters offentligheter. Kyrkan hade, i synnerhet för dem som stod utanför ståndindelningen, en stor inverkan på vardagsoffentligheten. Den kyrkliga treståndsläran legitimerade denna påverkan och den hierarkiska offentlighet som fordrades. Detta förändrades först då finskhet rörelsen slog igenom på allvar under det sena 1800-talet. Ett försök till att upprätthålla treståndsläran var också den underliggande orsaken till kyrkans ointresse av att förbättra läsundervisning och införa folkskolor.

Att förutsättningarna för största delen av den finskspråkiga befolkningen och för de lägre samhällsklasserna förbättrades sent hade sin direkta inverkan på det som Habermas kallar den litterära offentligheten, d.v.s. den offentlighet där en skrivande och debatterande allmänhet aktivt deltog som reflekterande individer. Förekomsten av en sådan offentlighet var också synnerligen viktig för utvecklingen av en politisk offentlighet. Denna individualiseringsprocess startade i huvudsak hos dem som hade tillräckligt med bildning och som också hade offentlighetskanalerna i sin makt, nämligen de svenskspråkiga borgerliga grupperna. När de bildade finskspråkiga ståndspersonerna ökade i antal tog de modell av det svenskspråkiga borgerliga levnet och i detta ingick också en uppfattning om att folket, allmogem, skulle upplysas och bildas. Att den finskspråkiga litteraturen utvecklades sent berodde just delvis på att

det inte tidigare funnits behov av en finskspråkig nationell offentlighet. Här kunde Nieminen också ha tagit fasta på den språkliga kamp som ägde rum inom de olika kanalerna för offentligt umgänge och samtal.

Denna tendens att det finskspråkiga tog modell av det svenskspråkiga gällde också för landets tidningspress i fråga om konventioner och utseende. Men i fråga om uppdrag och mål fanns dock en påtaglig skillnad mellan de två språkgruppernas tidningar. Den svenskspråkiga pressen riktade sig från första början till en bildad läsekrets med gemensamma referensramar. Den strävade till en jämlik och öppen diskussion och hade överlag ambitionen att fungera som ett forum för det nationella. Sålunda deltog den aktivt i forrådet av innehållet i det gemensamma finska. Den finskspråkiga pressen talade för sin del snarare *till* sina läsare än *med* dem, mycket p.g.a. att den tidigare nämnda litterära offentligheten var så svag på finskt håll. Denna tendens ser Nieminen spår av ännu i dag – en intressant tanke som kanske kunde ha specificerats ytterligare.

Ett dagligt konsumtionsbehov av tidningspress uppstod bland de minst bemedlade i landet först en bra bit in på 1900-talet. Den offentlighet som erbjöds via det växande antalet föreningar och organisationer ersatte eller kompletterade därför många gånger pressens funktion. Nieminen granskar organisationskulturen utgående från hur olika samhällsgrupper samlades. Han lyfter fram många intressanta aspekter som visar hur betydelsefull denna offentlighetsform var såväl i individualiseringsprocessen som i forrådet av det gemensamma nationella. Som exempel kan nämnas väckelserörelserna som uttryck för både motstånd och självständighet, de allmännyttiga och för alla öppna nöjestillställningarna på landsbygden, ungdomsföreningarna och deras horisontella, självupplysande verksamhet och Frivilliga Brandkårens strävan att nå över klassgränserna, också till arbetarklassen. Som begränsande faktorer betecknas bl.a. de även på landsbygden ökade klasskillnaderna, gammalfennomanernas utdragna motstånd mot allmogens självständiga deltagande i finskhetsprojektet, släkt- och vänskapsnätverkens inflytande, arbetarklassens utanförskap i stadsförvaltningen och de överlag centralistiska tendenserna i det finländska medborgarsamhället.

I bokens avslutande del behandlas det tidiga 1900-talets förhållanden närmare och Nieminen knyter också an till det inledande resonemanget med konklusioner i något mer abstrakta termer. En del känns som upprepningar av det tidigare sagda, men i pedagogiskt syfte är det naturligtvis tacksamt. Han slår nu fast vad nationell offentlighet i detta sammanhang kan innebära: "[...] när majoriteten av folket – av de som permanent bor inom Finlands gränser – börjar se sig själv som en del av en nationell helhet, som finländare, och sålunda som medlemmar av och deltagare i den nationella offentligheten."¹

¹ Fri översättning. Citatet (s. 155) i original: "[...] *kun valtaosa kansasta – Suomen rajojen sisäpuolella pysyvistä asuvista – alkaa nähdä itsensä osana kansallista kokonaisuutta, suomalaisina, ja siten kansallisen julkisuuden jäseninä ja osanottajina.*"

Gällande de tre offentlighetsnivåerna hade en del förändringar inträffat vid slutet av 1800-talet. Människors förändrade förhållande till naturen, den omgivande samhällsstrukturen och dess institutioner samt till näromgivningen, inverkade på vardagsoffentligheten. Detsamma gällde den ökade betoningen av det individuella. Insideroffentligheten dominerades inte länge av enbart ämbetseliten, utan nya eliter inom politikens, ekonomins och kulturens område uppstod. I den mediestyrd offentligheten verkade institutioner som strävade till att informera och upplysa medborgarna och skapa en symbolisk gemenskap, men som också strävade till att integrera eller "omvända" det eller de som inte lämpade sig. På så vis skulle det gemensamma göras så starkt att det inte fanns någon orsak att ifrågasätta det.

Vid enkammarlandtdagens tillkomst 1906 var strukturerna för det som Nieminen kallar den nationella offentligheten så gott som uppbyggda, men då den politiska kampen mellan "de konstitutionella" och "undfallenhetsfennomanerna" intensifierades behövdes nya strategier. Det gemensamma nationella projektet hade börjat ge vika för mer partikulära intressen i.o.m. arbetarrörelsens frammarsch. De borgerliga grupperna miste efter hand sitt starka grepp om den nationella offentligheten. De nya offentlighetsarenor som uppkom under tiden fram till självständigheten politiserades i allt högre grad och insideroffentligheten förstärktes. Utvecklingen kulminerade till följd av händelserna kring inbördeskriget och resultatet blev att den nationella offentligheten delades i två, och från att tidigare ha varit förenande blev den nu uteslutande. Hur utvecklingen hamnat där den är i dag, vilket Nieminen också önskade fånga, förblir åtminstone för mig aningen oklart.

Summerande konstaterar Nieminen att det som den växande offentligheten under autonomins tid i Finland bidrog med var bl.a. nya krav på de styrande och på de olika nya verksamhetsområdena i samhället. Förslag, initiativ och beslut skulle förankras och redovisas hos en bredare allmänhet, t.o.m. på daglig basis. En ökad bildning bidrog också till ökade krav på frivillighet. Men pressens expanderande möjliggjordes också av att en ny, gemensam moralisk ordning växte fram. Läsarna kunde se sig som en del av en större helhet, en nation. Nieminen poängterar dock att när den bredare finskhetrörelsen tog fart och den nationella offentligheten likaså breddades, gällde diskussionen inte längre de allmänna villkoren för den nationella offentlighetens praktik, dess mål och dess legitimering. Dessa frågor var då redan avgjorda och grunden för offentligheten redan lagd.

Nieminen behandlar sitt ämne ledigt och träffsäkert, och med all sannolikhet blir *Kansa seisoi loitompana* en flitigt nyttjad kursbok vid universiteten. Det pedagogiska skrivsättet, som också går igen i betonande kursiveringar i texten, bidrar till det antagandet. Fokus ligger i en stor del av resonemanget, naturligt nog, på den fennomanska rörelsens och det undertryckta finska språkets betydelse för den nationella offentlighetens utveckling. Den ibland något kategoriska indelning av språk och människor kunde dock ha nyanserats en aning. Skribenten påpekar själv att en del offentlighetsinstitutioner

blivit obehandlade, så t.ex. olika typer av nätverk. Min uppfattning är att dessa nätverk proportionellt sett ändå behandlas rätt utförligt, vilket man inte kan säga om vare sig universitetet eller dess studentkorporationer. Man kan sålunda hoppas att Nieminens förtjänstfulla bok inspirerar till många fortsatta historiska offentlighetsstudier av honom själv eller andra, gärna också med mera källmaterial som utgångspunkt.

Malin Bredbacka-Grahn

I prövningens stund känner man en vän

Carl-Axel Gemzell, *Vänskap och politik. Aspekter på de engelsk-svenska relationerna under det andra världskriget*, 172 s., Historielärarnas Förening, Bromma 2005.

Spelar vänskapen någon roll i den internationella politiken? Ja, en stor roll, särskilt i krissituationer, påstår den erfarne Lundahistorikern Carl-Axel Gemzell i sin färska bok om de engelsk-svenska relationerna under andra världskriget.

I krissituationer måste man fatta snabba beslut, det är svårt att få tillförlitlig information, man har en bristfällig bild av situationen och lever i stor ovisshet om framtiden. Då situationen tillspetsas sätts de inbördes relationerna mellan beslutsfattarna på prov. De blir tvungna att kritiskt granska både tillförlitligheten hos den information de har och omdömet hos sina medarbetare. De försöker aktivt vilseleda motparten, och spänningarna ökar också i relationerna till tredje parter, eftersom dessa kan utnyttjas för att sprida falsk information. Då kriser drar ut på tiden slipas beslutsmaskineriet i bästa fall till en fungerande helhet, men spänningarna mellan aktörerna kan också utlösa en intern kris. På vad och på vem kan en beslutsfattare lita utöver sig själv och sitt eget omdöme? Hur kan man undvika att beslutsfattandet i krissituationer kollapsar i inre stridigheter och förlamande revirstrider? Hur ska man göra riktiga lägesbedömningar och fatta goda beslut?

Samhällsvetenskaperna och den historiska forskningen har redan länge intresserat sig för frågor kring olika aktörsnätverk, informella institutioner och verksamhetsformer som påverkar beslutsfattandet. Det handlar alltså om socialt kapital och, som Gemzell påpekar, om relationen mellan privat och offentligt överhuvudtaget. Beslutsfattarna rör sig inte i ett byråkratiskt tomrum, utan påverkas av sin egen bakgrund, sin världsbild och sina framtidsförväntningar, liksom av informella sociala relationer som inte följer byråkratin eller statsgränserna. Man måste ta aktörernas personliga preferenser, sympatier och antipatier på allvar och förhålla sig till dem med samma vetenskapliga intresse och stringens som till aktörernas förmodade rationalitet och konsekventa drivande av egna intressen.

Andra världskriget är fortfarande ett outsinligt ämne för historisk forskning och man tycks kunna tillämpa snart sagt vilken som helst forskningsmetod, inriktning eller frågeställning på det. Det totala kriget producerade en enorm mängd källmaterial av olika typer, som historikerna tillsvidare utnyttjat bara till en mycket liten del. Det bästa inom den nyare historiska forskningen om kriget är dels en syntetisk, narrativ typ av historieskrivning som förenar vanliga soldaters och befällets perspektiv på händelserna, dels den begrepps- likt mer ambitiösa forskning som tolkar krigstida erfarenheter, symboler och kulturella betydelse. Också världskrigets ekonomiska historieskrivning har gått framåt rejält och historieskrivningen om kriget, liksom den historiska kulturen mer allmänt, är numera betydande forskningsämnen i sig.

Krigets storstrategiska och utrikespolitiska nivå har däremot varit mer eller mindre immun mot påverkan från de nyaste forskningsinriktningarna. Metodologiskt och begreppslikt står den historiska forskningen kring andra världskrigets internationella relationer och militärstrategi fortfarande stadigt kvar i 1800-talet. Det finns förvisso goda skäl till att det är så. Skeendenas dramatik och storleksordning, de konkreta händelseförloppen och människoödena, och framför allt den blinda, besinningslösa förstörelse som de krigförande totalitära staterna iscensatte, rycker såväl skribenter som läsare med sig. Med tiden blir de enskilda skeendena dock suddigare i konturerna och börjar smälta in i varandra. Bortom de enskilda krigshändelserna och front- rörelserna framträder de yttersta frågorna kring mänsklighet och moral allt klarare. Av den anledningen är också finländarna ständigt på nytt tvungna att förklara både för sig själva och för andra varför nationen tvingades kämpa sida vid sida med ett monster mot ett annat och varför landets öde skiljde sig så mycket från de övriga nordiska ländernas. Historiepolitiskt hade det varit mycket lättare om Finland i likhet med Norge hade blivit ockuperat av tyskarna. Då skulle vi nu föra en finländsk Quisling-diskussion i stället för att debattera en besvärlig och mångdimensionell tes om ett separatkrig.

Men inte har svenskarna det lätt heller. Den svenska tragedin är att landet lyckades *undgå* krigets fasor. Det har gett upphov till ett trauma som påminner om den skuld känsla som den enda överlevande efter en flygolycka kan känna: Varför var jag den enda som överlevde, vad har jag gjort fel? Svenskarna har försökt bearbeta traumat främst genom att vända ut och in på landets relation till Tyskland. Men var låg egentligen svenskarnas sympatier under de dystra krigsåren? Med stöd i brittiskt arkivmaterial lägger Gemzell fram bevis på bevis för Sveriges grundläggande västorientering och västvänlighet. Han identifierar också en vänskap mellan centrala svenska och brittiska beslutsfattare som går mycket djupare än bara sympati. En särskilt framträdande plats intar trion som bildas av svenska utrikesministeriets statssekreterare Erik Boheman, bankiren Marcus Wallenberg jr och Storbritanniens sändebud i Stockholm Victor Mallet. Vänskapen och förtroendet mellan de tre männen tycks i många besvärliga skeden under kriget ha verkat som en stabiliserande kraft också i det mellanstatliga förhållandena. Tack vare dessa män fick båda

ländernas beslutsfattande något av den tillförlitlighet och förutsägbarhet som sannerligen behövdes i världskrigets krissituationer, och Sveriges balansgång i stormens öga blev lite lättare.

Det finns inget skäl att betvivla existensen av den dynamik som Gemzell beskriver mellan många svenska och vissa centrala brittiska beslutsfattare. Det är lätt att hitta liknande uppställningar både under förkrigstiden och kalla kriget. En annan sak är däremot vilken konkret betydelse dylika sociala relationer vid olika tidpunkter har haft. När det gäller den frågan är Gemzells bok på sin höjd en diskussionsöppning och försöker inte ens vara en uttömmande redogörelse. En sådan skulle kräva efterforskningar också i svenska primärkällor. Boken baserar sig dessvärre enbart på brittiskt arkivmaterial, ett val som inte tycks helt försvarbart, särskilt då Gemzell granskar svenskarnas lägesbedömningar och verksamhet. Av det brittiska materialet har författaren inte utnyttjat Special Operations Executives (SOE) material som blev tillgängligt för forskare i medlet av 1990-talet och som hade gjort det möjligt att behandla händelserna efter sommaren 1940, t.ex. den brittiska sabotage- och spionverksamheten i Skandinavien. Vänskapen och förtroendet på diplomatnivå ansträngdes också i Sverige då briterne förde sitt eget krig mot Tyskland på alla fronter och med alla tillgängliga medel.

Boken fokuserar på det s.k. låtsaskrigets (*phoney war*) tid, då de sociala nätverken och vänskapsbanden som Gemzell beskriver sattes på prov. Men man kan på många punkter ifrågasätta den konkreta betydelsen av dessa nivåer, särskilt vad gäller händelserna vid tiden för finska vinterkriget. Den brittiska politiken styrdes under denna tid av en säregen kombination av allmän förvirring, inre splittring, önsketänkande och krass realism. I princip skulle detta vara ett idealiskt fall för en systematisk nätverksanalys, för en granskning av olika aktörers lägesbedömningar och målsättningar samt av bakgrundsfaktorerna som påverkade beslutsfattandet. Att den dåvarande brittiska regeringen inte vågade skrida till särskilt målmedvetna åtgärder för att öppna en nordlig front i Skandinavien förrän det var för sent, förklaras uppenbarligen till stor del av personliga preferenser. Låtsaskrigets tid utgör i och för sig ett intressant kapitel i de oförverkligade planernas och ogjorda beslutens historia, och berättar mycket om de inblandade personerna, men ämnet kan knappast väcka verkligt intresse utöver kretsen av forskare och lekmän med ett specialintresse.

Winston Churchill hade känsloband över Atlanten som han fått i sig med modersmjölken och han delade den för tidens brittiska politiker typiska imperialistiska inställningen, men när det gällde Europa och Sovjetunionen spelade känsloskäl knappast någon roll för honom. Efter krigsutbrottet sökte han aktivt handlingsmöjligheter och försökte utmana Tyskland genom flottoperationer och ekonomisk krigsföring. För honom var små staters rättigheter helt underordnade andra krigsmål. Slutresultatet var krass realism paraderad med högstämd retorik. Churchills inflytande på de konkreta beslut som fattades före maj 1940 var dock begränsat och efter det gick utvecklingen i

en riktning som gjorde att världskrigets tyngdpunkter kom att ligga på helt andra håll än i Skandinavien.

Det intressantaste i Gemzells bok är den detaljerade beskrivningen av särskilt Churchills men också andra ledande brittiska strategers tänkande från hösten 1939 till våren 1940. Väsentligen handlar det om ett sammandrag av existerande litteratur, men Gemzell lyckas också genom egen arkivforskning kasta nytt ljus över enskilda frågor. De bärande idéerna i låtsaskrigets politik var att avbryta exporten av svensk järnmalm till Tyskland, att rubba den strategiska balansen i Östersjön genom flottoperationen Katarina (som dock aldrig genomfördes), samt den långsamt framväxande tanken på en allierad intervention i Nordnorge och Sverige. Enligt Gemzell aktualiserades frågan om den svenska järnmalmen först i december 1939 efter att Sovjet anfallit Finland, eftersom det först då fanns godtagbara skäl för en intervention och blev ens teoretiskt möjligt att få Norge och Sverige att acceptera de allierades planer. Händelseförloppet är som sådant välbekant och Gemzell utvecklar inte tematiken kring vänskap och sociala relationer särskilt långt i det här sammanhanget, trots att den annars är central i boken.

Gemzell är sedan tidigare bekant som författare till gedigna verk om Tysklands Skandinavien-politik och marina strategi. Den nu föreliggande boken är kompakt och med hänsyn till sin ringa längd ställvis mycket detaljerad, men den är till sina utgångspunkter ett intressant arbete om ett specialtema inom andra världskrigets internationella relationer. Helheten är ojämn. Redan rubriken anger att syftet är att lyfta fram en begränsad aspekt, glimtvis ge inblick i skeendena, och bokens betydelse ligger snarare i de följdfrågor den väcker än i de svar den ger. Händelserna och beslutsprocesserna som beskrivs i boken har tidigare behandlats i verk med klarare frågeställning och struktur, men vi har nog skäl att ta bokens grundfråga på allvar. Också utrikespolitiken styrs av människor och skiljer sig inte nödvändigtvis från övrig mänsklig verksamhet annat än genom sina konsekvenser.

Juhana Aunesluoma

De två Tyskland och de neutrala nordiska länderna

Alexander Muschik, *Die beiden deutschen Staaten und das neutrale Schweden. Eine Dreiecksbeziehung im Schatten der offenen Deutschlandfrage 1949–1972*, 298 s., Lit Verlag, Münster 2005 & Olivia Griese, *Auswärtige Kulturpolitik und Kalter Krieg. Die Konkurrenz von Bundesrepublik Deutschland und DDR in Finnland 1949–1973*, 296 s., Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2006.

Snart efter Berlinmurens fall, redan i början av 1990-talet, blev DDR:s enorma arkivkvarlätenskap tillgänglig för forskningen så gott som utan begränsningar, och forskarna krusade sannerligen inte då de kastade sig över godbiten. Under 1990-talet och början av 2000-talet har det publicerats en väldig mängd ny forskning om relationerna mellan det delade Tyskland, särskilt DDR, och andra länder.¹ Ur arkiven har man sökt fram mycket ny kunskap också om de nordiska ländernas politiska och kulturella relationer till de två tyska staterna. Ett intressant och helt nytt drag i forskningen kring Tyskland–Norden-frågan är att en betydande del, om inte rent av majoriteten, av forskarna på området är unga tyska historiker. För att klara av arbetet med källorna har de lärt sig finska och/eller svenska, och kan därtill läsa danska och norska.

De här recenserade verken är två unga tyska forskares färska doktorsavhandlingar. Alexander Muschik har doktorerat vid Erns-Moritz-Arndt universitetet i Greifswald, Olivia Griese vid Ludwig-Maximilian universitetet i München. Muschik reder ut Sveriges relationer till de båda tyska staterna 1949–1972, medan Grieses ämne är de tyska staternas kulturpolitiska konkurrens i Finland 1949–1973. Tidsavgränsningen förklaras av det avgörande som nåddes i Tysklandsfrågan 1972/73, då det internationella samfundet erkände att Tyskland var permanent delat i två suveräna stater. Det var man fast övertygad om då, vilket naturligtvis var det klokaste i den dåvarande världssituationen.

Både Muschik och Griese har valt att granska ett triangeldrama, där fokus är på ett givet nordiskt lands relationer till båda de tyska staterna, och dessas motsatta politiska strävanden och konkurrens i det givna landet. Det är betydligt fruktbarare som forskningsämne än den traditionella ”relationshistorien” mellan två stater. Det ska genast sägas att Förbundsrepubliken Tysklands politik i de nordiska länderna var betydligt moderatere och höll

¹ Se särskilt Ulrich Pfeil (Hrsg.), *Die DDR und der Westen. Transnationale Beziehungen 1949–1989* (Berlin, 2001). Samlingsvolymen innehåller artiklar om nästan tjugo olika länders relationer till DDR.

lägre profil än DDR:s, som med alla möjliga och omöjliga medel försökte få stöd för sina utrikespolitiska strävanden i de nordiska länderna. Också i Muschiks och Grieses böcker kommer skillnaden mellan de två tyska staternas förfaringsätt tydligt fram.

Förbundsrepubliken kunde, vissa belastningar från andra världskriget till trots, räkna med en institutionell kontinuitet som arvtagarstat till Tyskland: för de flesta nordbor representerade Västtyskland ändå ”det riktiga Tyskland”, som de nordiska länderna i århundraden haft ekonomiska och kulturella relationer till. De ekonomiska förbindelserna blev Förbundsrepublikens starkaste trumf i Norden: Västtyskland med sitt *Wirtschaftswunder* på 1950-talet blev en av såväl Finlands som Sveriges viktigaste handelspartners. DDR:s handelsutbyte med Finland och Sverige uppgick däremot inte ens till en tiondel av den västtyska handelns volym.

Även om också DDR:s legitimitet förstärktes i Norden från 1960-talet, ansåg man trots allt DDR i sista hand vara Kremels skapelse som existerade bara tack vare den sovjetiska ledningens vilja och stöd. När Finland och Sverige blev tyngdpunktsländer i DDR:s utrikespolitik på 1960-talet, tog kontaktorna till DDR många former. Särskilt Finlands relationer till det delade Tyskland utvecklades till ett verkligt triangeldrama, i vilket man inte alltid kunde vara helt säker på vilket Tyskland som var den ”hemliga älskarinnan”. Spänningen i Olivia Grieses bok bygger på detta. Just på finsk mark var den tyska kulturpolitiska konkurrensen som allra hetsigast. Detta av två orsaker: för det första innebar Finlands särställning mellan kalla krigets två block att båda tyska staterna behandlades som likvärdiga och var tvungna att tävla på lika villkor, och för det andra tycktes i Finland bredare medborgarkretsar än i något annat västligt land svälja DDR:s propagandabete.

Alexander Muschik granskar de båda tyska staternas och Sveriges politiska relationer i Tysklandsfrågans och kalla krigets helhetskontext. Muschiks grepp är mer teoretiskt och jämförande än Grieses, men båda arbetena grundar sig på utnyttjande av ett särdeles omfattande arkivmaterial som krävt mycket ”handarbete”. Mätt med den traditionella historiska forskningens kriterier är båda forskarnas prestationer metodiskt exemplariska. Förvisso kunde man alltid önska ett ännu bredare jämförande grepp, och man kunde gå utöver den traditionella, till nationalstaterna begränsade ”relationshistorien”. Men det är ett hårt krav, för det skulle förutsätta en parallell- och korsläsning av arkiven i många olika länder.

Utformningen av de olika nordiska ländernas Tysklandsrelationer påverkades avgörande av att de gjorde olika säkerhetspolitiska val efter kalla krigets utbrott. Danmark och Norge gick med i Nato som grundats 1949 och blev en del av västblocket. Då också Förbundsrepubliken Tyskland med stöd i Paris-fördragen 1952 allierades med väst och 1955 blev medlem av Nato, kunde danskarna och normännen bara konstatera att de befann sig i militärallians med tyskarna. Sverige fortsatte sin neutralitetspolitik, och på grund av kalla krigets polarisering var landets manöverutrymme också i

Tysklandsfrågan i princip större än de västallierade Danmarks och Norges eller Finlands, som befann sig i Sovjetunionens militära intressesfär. Men som känt lutade sig den svenska neutralitetspolitiken under kalla kriget starkt västerut och landets underrättelse- och militärmyndigheter hade i hemlighet ett mycket nära samarbete och informationsutbyte med sina amerikanska kollegor. Finlands neutralitet begränsades av fördraget om vänskap, samarbete och ömsesidigt bistånd (VSB-fördraget) som slutits mellan Finland och Sovjetunionen i april 1948. De militära artiklarna i fördraget, som uttryckligen handlade om att avvärja ett hot från Tyskland och dess allierade, band Finland till Sovjetunionen vid en möjlig militär konflikt. Finland, som hamnat mitt emellan kalla krigets två block var i själva verket det enda landet i världen som var tvunget att försöka hålla sig neutralt i förhållande till båda tyska staterna. Via VSB-fördraget påverkade kalla krigets kriser relationerna mellan Finland och Sovjetunionen. En allvarlig påminnelse om detta var nattofrost- och notkriserna som Finland genomgick i samband med Berlinkriserna 1958 och 1961.

För Danmark och Norge var det från första början en självklarhet att etablera diplomatiska förbindelser endast med Förbundsrepubliken. Sverige gjorde likadant 1952, efter att Förbundsrepubliken hade grundat sitt eget utrikesministerium *Auswärtiges Amt*. Alexander Muschik visar dock att Sveriges och Förbundsrepublikens relationer i början inte var helt problemfria. Östen Undén, som var svensk utrikesminister 1945–1962, hörde till det fåtal västliga politiker som inte utan vidare var beredda att svälja det västtyska kravet på ensamrepresentation för hela Tyskland (*Alleinvertretungsanspruch*) som formulerades av förbundskansler Konrad Adenauer med anledning av att DDR:s författning trädde i kraft.

Undén ansåg att Tysklands delande från början borde ha förhindrats och att man med östs och västs stöd borde ha försökt skapa ett enat, neutralt Tyskland. Som Muschik påpekar, påminde Undéns tankegång om de förslag som Stalin lade fram 1952 i sina två noter för att lösa Tysklandsfrågan. Särskilt intressant är det att Undén tydligt spelade solospel i sin Tysklandspolitik och tog initiativ utan att i förväg ha diskuterat med statsminister Tage Erlander eller sina andra regeringskolleger. Enligt Muschik ville Undén med sina initiativ stöda det västtyska broderpartiet SPD:s ordförande Kurt Schumacher, som anklagade Adenauer för att alltför lätt ha offrat Tysklands enhet och kastat sig i västalliansens armar.

DDR erkändes till en början bara av Sovjetunionen och dess allierade. Kort efter DDR:s grundande föreslog landets regering för både Sverige och Finland upprättande av fulla diplomatiska förbindelser. Man försökte t.o.m. öva påtryckning mot Finland för att få ett erkännande genom att förhåla undertecknandet av ett färdigförhandlat handelsavtal med flera månader. År 1970 hade bara 19 stater erkänt DDR, av dem 11 östblocksländer och de resterande 8 länder i tredje världen som var beroende av Sovjets ekonomiska och militära bistånd.

När Sovjetunionen erkände DDR som en suverän stat 1954 och knöt diplomatiska förbindelser med Förbundsrepubliken Tyskland 1955, uppstod en ny situation: vilket land som helst kunde om det så ville erkänna DDR. I Bonn blev man orolig. Av de nordiska länderna var Sverige och Finland riskfaktorer: Sverige p.g.a. utrikesminister Undéns möjliga solospel och Finland p.g.a. Sovjets sannolika påtryckningar. I västtysk press och diplomatikers kretsar förekom på våren 1954 ett seglivat rykte om att svenska regeringen stod i beråd att erkänna också DDR. En liknande våg av rykten utlöstes hösten 1955, då man i Bonn fruktade att Finland skulle tvingas erkänna DDR som gentjänst för att flottbasen på Porkkala återlämnats.

I december 1955 deklarerade tyska förbundsregeringen att den ansåg erkännandet av "det s.k. DDR" vara en ovänskaplig handling mot Förbundsrepubliken som man omedelbart skulle besvara genom att bryta de diplomatiska förbindelserna. Denna doktrin, som kallades Hallstein-doktrinen efter *Auswärtiges Amts* dåvarande statssekreterare Walter Hallstein, var en praktisk tillämpning av anspråket på ensamrepresentation. Förbundsrepubliken tillämpade konsekvent Hallstein-doktrinen ända till slutet av 1960-talet: således bröt Bonn omedelbart de diplomatiska förbindelserna till Titos Jugoslavien (1957) och Castros Kuba (1962), då dessa länder erkände DDR för att förbättra sina relationer till Sovjetunionen.

För de nordiska länderna var Hallstein-doktrinen ända till början av 1970-talet det sista hindret på vägen mot ett erkännande av DDR. Nato-länderna Danmark och Norge skulle säkert oavsett ha uppfyllt sina allierades önskemål, men också de neutrala Sverige och Finland gjorde likadant. Sålunda var det i själva verket Förbundsrepubliken som i sista hand bestämde takten i Nordens Tysklandsrelationer och slog fast de diplomatiska förbindelsernas nivå. I relation till Finland nöjde sig Bonn med att inte få fullt diplomatiskt erkännande, så länge Finland avhöll sig från att erkänna DDR.

Efter att de båda tyska staterna 1953 hade öppnat handelsrepresentationer i Helsingfors och Finland gjort det samma i Bonn och Östberlin, var Finland det enda landet i världen med jämbördiga relationer till de båda tyska staterna. Eftersom DDR:s handelsrepresentation i Helsingfors under nära två decennier var landets enda diplomatiska representation på generalkonsulsnivå i ett "kapitalistiskt främmande land", intresserade sig Östtysklands högsta stats- och partiledning från början för dess verksamhet, och representationen hade en särställning inom DDR:s utrikespolitiska apparat. I de flesta västländer hade Östtyskland ju ända till början av 1970-talet, då diplomatiska förbindelser till slut upprättades, bara en handelskammare, som inte hade någon som helst statlig status och än mindre officiella relationer till lokala regeringar. T.ex. i Stockholm startade DDR:s utrikeshandelskammare (*Kammer für Aussenhandel*, KfA) sin verksamhet 1957, men dess arbetsuppgifter var rent kommersiella. Från medlet av 1960-talet sändes också tjänstemän från DDR:s utrikesministerium till Stockholm, men trots ihärdiga försök fick de aldrig diplomatisk status. Enligt Muschik är det betecknande för det officiella

Sveriges försiktighet i förhållande till DDR, att chefen för östavdelningen vid Utrikesdepartementet Kurt Nyström ännu i mars 1971 tog emot DDR:s emissarie ambassadör Kurt Nier i sin privatbostad i Stockholm. Nästa möte ett halvår senare ordnades i en restaurang, och först i juni 1972 tog Nyström för första gången emot Nier på sitt tjänsterum på Utrikesdepartementet.

Den geografiska närheten, och inte minst den gemensamma gränsen med Danmark, tvingade till vissa institutionella arrangemang med DDR för att handeln och trafiken skulle löpa. I slutet av 1950-talet öppnades bilfärje-förbindelse mellan Gedser i Danmark och Warnemünde-Stock, liksom mellan Trelleborg i Sverige och Sassnitz på norra sidan av ön Rügen. Därmed var den anrika "*Königslinie*", den för Sverige viktiga tågförbindelsen från Stockholm till Berlin och vidare till de östra delarna av Centraleuropa, igen i bruk.

En sådan konkurrenssituation som i Helsingfors hade de två tyska staterna ingen annanstans. I Finland fördes också under 1950–1970-talen ett slags "kallt tysk-tyskt småkrig" som Olivia Griese beskriver mycket detaljerat. Utrikesministeriets tjänstemän drunknade i klagomål som båda tyska staternas representanter turvis framförde: igen hade Finland kantänka favoriserat det ena Tyskland, som å sin sida i något annat sammanhang offentligen hade skymfat det andra Tyskland o.s.v. Från början var det dock betecknande för detta tysk-tyska småkrig att DDR inte drog sig för att ta till öppet politiska kampmedel: DDR var aktivt och ibland rent av aggressivt. De finländska Tysklandsvännerna tvingades i praktiken att ta ställning till vilken Goethe de föredrog, "borgarbrackornas" eller "arbetarnas och böndernas".

Då Finland som enda icke-socialistiska land upprätthöll jämbördiga relationer till båda tyska staterna, kunde DDR åtminstone i princip föreställa sig att landet konkurrerade på lika villkor med Västtyskland. Därför ställde man upp alldeles omöjliga målsättningar för Helsingfors-representationen, och partipamparna i Östberlin var under hela 1950-talet missnöjda med det de uppfattade som representationens tafatthet. Situationen i Helsingfors var ovan och utmanande också för Förbundsrepublikens representanter. När DDR på 1960-talet satte igång med sin påtryckning för att få Finland att erkänna landet, kunde de västtyska representanterna inte göra annat än skräckslagna se på medan breda medborgarkretsar i Finland slöt upp bakom "passar-Tyskland". Gång efter annan fick tjänstemännen på Auswärtiges Amt i Bonn nödsignaler från Helsingfors: om vi inte satsar mer på kulturarbete, kommer vi snabbt att förlora spelet mot "det s.k. DDR" i Finland.

I takt med att DDR:s ställning som "socialismens mönsterstat" och "skyltfönster mot väst" stärktes i östblocket under 1960-talet, började också Sovjetunionen anse det viktigt att allt fler stater erkände DDR. Siktet ställdes först in på de neutrala länderna Finland och Sverige. DDR såg Finland som "den kapitalistiska världens svagaste länk", där Hallstein-doktrinen först skulle komma att brytas. Från Finland skulle erkännandet av DDR sprida sig till de övriga nordiska länderna och vidare västerut. I enlighet med detta

scenario gav DDR anmärkningsvärt stora resurser till propagandarbetet i Finland och Sverige under 1960-talet och början av 1970-talet. I Helsingfors grundade DDR ett mångsidigt utrustat kulturcentrum redan 1960, medan Stockholm fick sitt centrum 1967, som motvikt till det västtyska Goetheinstitutet som redan fanns där. I Helsingfors startade Goetheinstitutet sin verksamhet först 1963. Finlands betydelse för den tysk-tyska konkurrensen återspeglas i att Goetheinstitutet i Helsingfors hade filialer på tre orter: i Jyväskylä, Tammerfors och Åbo.

DDR:s mest storslagna propagandajippo riktat mot de nordiska länderna var Östersjöveckorna (*Ostseewoche*) som ordnades 1957–1975 i Rostock under den vackraste sommartiden. Också i övrigt ville DDR profilera sig som en Östersjöstat och t.o.m. betona sin egen ”nordiskhet”. I verkligheten var Östersjöveckorna en politisk propagandatillställning, där värdarna och representanter för Östersjöländernas vänsterpartier och fackföreningar med en mun prisade Sovjetunionens ”fredspolitik” i Östersjöområdet och i Nord-europa. Västtyskarnas motdrag i den tysk-tyska konkurrenssituationen från 1960-talet framåt var Kielveckan (*Kieler Woche*) vars program i enlighet med Förbundsrepublikens profil var klart kulturbetonat.

DDR sysslade från 1960-talet framåt särskilt i Finland och Sverige med ett slags kryptodiplomati genom vilken man strävade till att landets inofficiella representanter åtminstone *de facto* skulle ges officiell representants uppgifter. Östtyskarna ordnade cocktail-tillställningar som vilka diplomater som helst, och flaggade vid sina kulturevenemang öppet med den egna statsflaggan med kornaxen, passaren och hammaren i mitten. DDR:s centrala metod i Finland och Sverige var det s.k. kontaktarbetet (*Kontaktarbeit*). Det var ett begrepp inom den utrikespolitiska strategin och betydde att man utvidgade förbindelser i riktning från personkontakter till organisations- och partirelationer och vidare till statliga relationer. När t.ex. en DDR-minister eller representant för partiledningen besökte Finland eller Sverige på inbjudan av sitt broderparti, rubricerade de östtyska tidningarna stort och talade om ett ”officiellt ministerbesök”.

Byggandet av Berlinmuren 1961 och ockupationen av Tjeckoslovakien 1968 försakade allvarliga sprickor i DDR:s image. T.o.m. de svenska kommunisterna kritiserade i skarpa ordalag att man tillgripit våld. Östersjöveckornas fredsbudskap, ”*Die Ostsee muss das Meer des Friedens sein*”, började låta mycket ihåligt. I ett skede krävde de svenska kamraterna t.o.m. att porträttet av Walter Ulbricht, DDR:s partiledare och statsöverhuvud, skulle tas ner från mötesrummets vägg. De finländska DDR-vännernas åsikter påverkades däremot inte nämnvärt att östblockets brutala människorättspolitik; finländarna avhöll sig nästan utan undantag från att öppet kritisera situationen och metoderna i DDR. Männe själv censuren också i detta fall var ett tecken på att finländarna finlandiserats?

Efter att de två tyska staterna i november 1972 hade nått samförstånd om ett s.k. grundlagsfördrag som innebar ett ömsesidigt *de facto* erkännande,

hade Förbundsrepubliken inte längre något att invända mot att DDR erkändes. Slutresultatet var ur Bonns synpunkt utmärkt: alla betydande stater, också sorgebarnet Finland, hade avhållit sig från att erkänna DDR före grundlagsfördraget undertecknades. De nordiska länderna var bland de första när vägen av erkännanden av DDR kom igång vid årsskiftet 1972–73. Sverige knöt diplomatiska förbindelser med DDR 21.12.1972. Finland uppehölls av förhandlingarna med Förbundsrepubliken som på slutrakan blev mycket besvärliga. Diplomatiske förbindelser mellan Finland och Förbundsrepubliken å ena sidan, DDR å andra sidan, trädde i kraft samtidigt, 7.1.1973. Till och med Benelux-länderna som hörde till Nato hann före Finland med att erkänna DDR. De båda tyska staterna blev också medlemmar av FN i september 1973, och under samma år knöt båda länderna diplomatiska förbindelser med ungefär hundra länder, vilka bara det ena Tyskland tidigare hade haft fulla diplomatiska förbindelser med.

Den centrala punkten som förenar Muschiks och Grieses arbeten är att Förbundsrepublikens målsättning såväl i Sverige som i Finland var att förhindra att DDR erkändes, vilket igen var DDR:s centrala målsättning. Kulturpolitikens roll var i det här sammanhanget instrumentell. Det finns skäl att fråga vilken betydelse det sist och slutligen hade att DDR satte ner stora resurser på kulturarbete särskilt i Finland. Griese påvisar att resultatet i förhållande till insatsen var magert när det gällde den egentliga målsättningen, att få diplomatiska förbindelser upprättade. Det officiella Finlands utrikespolitik lät sig inte vilseledas av DDR:s sirensång utan följde lugnt tidtabellen för den europeiska avspänningen och Brandts nya östpolitik, i vars hägn också Finland lyckades normalisera sina relationer med de båda tyska staterna. Grieses arbete bekräftar också att det bekymmer som Förbundsrepublikens representanter i Helsingfors kände för att ”spelet i Finland skulle förloras åt det s.k. DDR” sist och slutligen var mycket överdrivet.

Seppo Hentilä

Tidningarnas linjedragningar

Keijo Lehto, *Aatteista arkeen – Suomalaisten seitsenpäiväisten sanomalehtien linjapapereiden synty ja muutos 1971–2005* [Från idé till vardag – Uppkomsten av och förändringarna i de finländska sjudagarstidningarnas linjepapper 1971–2005], 499 s., Jyväskylä Studies in Humanities 48, Jyväskylän yliopisto 2005.

Keijo Lehtos avhandling behandlar de finländska tidningarnas s.k. linjepapper, d.v.s. programmatiska riktlinjer, åren 1971–2005. Han undersöker dessa linjepappers uppkomst och innehåll, analyserar deras betydelse samt tolkar vad linjepappren mera allmänt berättar om förändringarna i det finländska presssystemet och hur den bakomliggande 'pressteorin' ser ut. I det följande betraktar jag Lehtos avhandling enkannerligen ur presshistoriens synvinkel och vill till en början konstatera att det allmänna intrycket är mycket gediget. Arbetet är väl gjort och författaren har ställvis lyckats knyta sitt ämne till en bredare samhällelig kontext.

Författarens lösning att välja enbart sjudagarstidningar som sitt forskningsobjekt är välmotiverat, ty beroende av tidpunkt utgörs forskningens underlag av 27–31 tidningar, vilket är ett helt tillräckligt antal för en relevant undersökning. Som teoretisk referensram anger författaren Dennis McQuails 'allmänt västerländska pressteori' och de fem grundprinciper som modellen ifråga innehåller. Lehto undersöker således tidningarnas linjepapper genom McQuails begreppsram och han lyckas med hjälp av denna modell utreda hur tidningarna och journalismen förändrats under ifrågasvarande tid och hur de finländska tidningarnas linjepapper skiljer sig från McQuails modell. Men projektet "Den finländska tidningspressens historia" (SSLH-projektet) som leddes av professor Päiviö Tommila och de presshistoriska metoder projektet utvecklade har utgjort en minst lika viktig teoretisk utgångspunkt för Lehtos avhandling. Detta är naturligt då professor Raimo Salokangas har fungerat som en av Lehtos handledare. Av detta följer att Lehto även grundar sig på en äldre teoribildning, t.ex. på professor Niels Thomsons teori om det politiska presssystemet och på rektor Lars Furhoffs teori om upplagespiralen.

För sin avhandling har Keijo Lehto genomfört tematiska intervjuer med 28 chefredaktörer. Vid valet av teman har han i stor utsträckning utgått ifrån Olovi Borgs avhandling som behandlade olika partiers program. Men han har även kunnat använda sig av sina egna erfarenheter som tidningsman bl.a. inom *Keskisuomalainens* ekonomiska redaktion. Han har även gjort förfrågningar både brevledes och per e-post till såväl chefredaktörerna som huvudförtroendemännen. I Lehtos avhandlingsarbete, som förverkligats med närmast historieforskningens metoder, har kvalitativa metoder undanträngt de kvantitativa metoderna. Lehto har emellertid i sin avhandling också

utvecklat en alldeles egen metod för att undersöka linjepappren, vilka han granskar och analyserar utgående från en text-kontext-intertext-ram. Han strävar även efter att placera in texten i en allmännare diskursiv struktur. Sammanfattningsvis kan konstateras att Lehto väl behärskar presshistoriens metoder och hans beslut att använda McQuails begrepp som analysmodeller kan anses lyckat.

I sin undersökning har Lehto förutom temaintervjuer och andra intervjuer även utnyttjat arkivkällor, tidningsmaterial samt litteratur. De viktigaste arkivkällorna utgörs av Finlands Journalistförbunds arkiv och av *Uusi Suomis* arkiv i Riksarkivet, av *Keskisuomalainens* och Alma Medias arkiv, av *Päivälehtis* arkivstiftelse, av SSLH-projektets material (bl.a. tidningarnas prenumerationsanmälningar) i Helsingfors universitets centralarkiv samt arbetsgivarsidans, Viestintäyönantajats VTA:s arkiv. Litteraturförteckningen är likaså tämligen uttömmande, den innehåller över 270 titlar: böcker, artiklar och nätsidor, också helt färskt material, t.ex. J u h a n i S u o m i s nya bok *Pysyhtyneisyiden vuodet*. Alla relevanta inhemska presshistoriska undersökningar finns med. Notapparaten är problemfri; författaren nöjer sig för det mesta med en hänvisning till källan; mera sällan för han någon egentlig diskussion i hänvisningen.

Lehtos arbete är tillräckligt tydlig både till sitt forskningsobjekt och sin frågeställning. Rubriken "Aatteista arkeen" (Från idé till vardag) med en förklarande underrubrik är adekvat och förståelig, åtminstone efter att man läst boken. De av författaren gjorda sammandragen efter varje kapitel är utmärkta. De två bilagorna i slutet av boken (teman för intervjuerna samt innehållet i 57 sjudagarstidningars linjepapper) underlättar förståelsen.

Det finns inte heller mycket att anmärka på i fråga om avhandlingens innehåll. Lehtos utgångspunkt är linjepapprens föregångare, tidningarnas prenumerationsanmälningar, d.v.s. programförklaringar, vilka var allmänna under 1800-talet och 1900-talets första årtionden. Han har på detta sätt lyckats utreda linjepapprens historia, hur de togs i bruk, deras innehåll och betydelse. För att utreda deras ibruktagande har han speciellt noga granskat linjepappren för två tidningars del, nämligen *Helsingin Sanomat* och *Kainuun Sanomat*. Även i övrigt är urvalet (sjudagarstidningar med linjepapper) både täckande och representativt, samtliga större dagstidningar i vårt land finns med i undersökningen (*Helsingin Sanomat*, *Aamulehti*, *Turun Sanomat*, *Keskisuomalainen*, *Kaleva*, *Keskipohjanmaa*, *Satakunnan Kansa*, *Savon Sanomat* o.s.v.).

Några strödda anmärkningar: *Eteenpäin* i Kotka (vilken via fusion med *Etelä-Suomi* blev *Kotkan Sanomat* 1988, som i sin tur 1991 förenades med *Kymen Sanomat*) är som enda socialdemokratiska tidning med i undersökningen. Sålunda saknas 'rena' vänstertidningar, ett faktum som författaren dock är väl medveten om. Hur detta påverkat helhetsbilden av linjepapprens innehåll förblir oklart, men man kan anta att de i större utsträckning behärskas av s.k. borgerliga värderingar än vad som varit fallet om urvalet

omfattat även fyra- till sjudagarstidningar. Detta vore å andra sidan, redan av rent arbetsekonomiska orsaker, ett orimligt krav. Lehto har strävat efter att kompensera denna 'brist' genom att iaktta pressdebatten på ett mera allmänt plan, varigenom han även har kunnat beakta 'vänstersinnade' åsikter, t.ex. då han behandlar bildandet av en samdemokratisk journalistfront (s. 145–146) eller pressdebatten om den s.k. övertygelseparagrafen i 1975 års kollektivavtal.

Lehtos urval innehåller knappt trettio tidningar, varav två svenskspråkiga, *Hufvudstadsbladet* och *Jakobstads Tidning*. Av dess var *Hufvudstadsbladet* en av de första tidningarna i landet som upprättade ett linjepapper (1971). Författaren behandlar *Hufvudstadsbladets* linjepapper och dess historia (t.ex. s. 199–200, 243–244), men han är inte intresserad av tidningens språkpolitiska ställningstaganden (han har visserligen lagt märke till dess nordiska inriktning), utan koncentrerar sig på dess journalistiska linje. *Jakobstads Tidning* nämns blott ett fåtal gånger i texten (bägge tidningars linjepapper ingår i bilaga 2), men dess linjepapper från år 1999 har analyserats mera noggrant. *Jakobstads Tidning* vill här "värna om vårt gemensamma svenska språk" med målsättning att bli "världens bästa svenskspråkiga lokaltidning". *Hufvudstadsbladet* är, vilket Lehto helt riktigt nämner (s. 352), ett undantag bland våra tidningar i det att den ägs av en stiftelse, Konstsfundet, vars centrala uppgift är att säkra tidningens utgivning. Också *Jakobstads Tidning* ägs av en stiftelse, Harry Schaumans Stiftelse, som även utger bl.a. *Vasa-bladet* och *Syd-Österbotten*. Skillnaden ligger i att ägaren inte kräver vinst av *Hufvudstadsbladet*, medan HSS-koncernens vinstmålsättning är tio procent av omsättningen, varav endast hälften används för mediekoncernens behov.

Keijo Lehto har naturligen koncentrerat sig på tidningarnas linjepapper. Det skulle ha varit intressant om han satt in dem i sin politiska kontext och jämfört tidningarnas program med politiska händelser och ställningstaganden, t.ex. 1973 års undantagslag, 1982 års presidentval eller Sovjetunionens upplösning i början av 1990-talet. Det är dock helt förståeligt att en dylik analys inte inrymts inom avhandlingsarbetets ramar. Lehtos arbete innehåller emellertid en del länkar till dagspolitiken. Intressant är t.ex. fallet Simppa, då *Suomen Sosialidemokraattis* chefredaktör Aimo Kairamo gav sparken åt tidningens krönikör Simo Juntunen. Bakom låg president Urho Kekkonens brev till Kairamo, där presidenten uttryckte sitt missnöje med Juntunens skrivelser. Grafiska Industrins Arbetsgivarförbund framhöll, att avskedandet föranletts av Juntunens krönikor, vilka stridit mot tidningens linje, och att förläggaren enligt det modellavtal som förbunden ingått, bestämde tidningens linje och att iakttagandet av denna linje var en central princip för pressens verksamhetsbetingelser, som grundade sig på ikraftvarande kollektivavtal jämte bilaga. Ifrågavarande bilaga innehöll ett försöksavtal rörande samarbete och arbetsgivarförbundet baserade sitt ställningstagande på just detta avtal.

Keijo Lehtos avhandling bidrar ställvis med ny kunskap till den finländska presshistoriska forskningen. Hans iakttagelser är riktiga och skarpa: debatten om redaktionsdemokratin på 1970-talet krävde ökat inflytande för journalister på utgivarnas bekostnad. Detta krav förverkligades dock inte av flera olika orsaker, bl.a. för att chefredaktören upprättade tidningsbolagets linjepapper i samarbete med styrelsens ordförande. Riktigt är också författarens påstående att förändringarna i fråga om linjepapprens principer framför allt var en del av hela presssystemets förändring. På basis av linjepappren och intervjuerna med chefredaktörerna har Lehto kunnat konstatera, att första-tidningarna i vårt land levde i ett sorts sentida politiskt presssystem ända till början av 1990-talet. Perioden "första-andratidning" följdes på 1990-talet av en tid, som Lehto benämner "riskfyllt mediesystem" (*riskiityvä mediajärjestelmä*), där faran för ökad riskbildning i framtiden förelåg. Riktigt är även hans konstaterande att linjepappren inte endast definierade tidningens egna åsikter, utan tidningen som helhet, innefattande också nyhetsjournalismen.

I avhandlingens sammanfattande kapitel lyfter författaren fram tre omständigheter, där de finländska tidningarna skiljer sig från McQuails modell: 1) den finländska journalistikens huvudström följde den västerländska idealmodellen med ca tjugo års fördröjning; 2) efter att de finländska tidningarna blivit oavhängiga mot slutet av seklet, har de alla bundit sig till sitt eget spridningsområde, d.v.s. till sitt eget landskap; 3) den finländska pressen har inte anammat rollen som 'vakthund' förrän i början av 2000-talet, då de borgerliga tidningarna inkluderat denna roll i sina uppgiftsbeskrivningar.

Lars-Folke Landgrén

FRÅN FÄLTET

Historiska föreningen 2005

Historiska föreningens verksamhet har under det nittioförsta verksamhetsåret år 2005 fortgått enligt tidigare riktlinjer, även om fondernas tillväxt medfört både möjligheter och förpliktelser till nya verksamhetsformer. *Historisk Tidskrift för Finland* utkom med sin nittionde årgång. Föreningen har under året sammankommit till två möten samt nio programtillfällen. Styrelsen har sammankommit nio gånger. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 7 och 101 personer med ett medeltal på drygt 33 personer (33 personer år 2004, 27 år 2003). Föreningens möteslokal har varit Vetenskapernas hus i Kronohagen i Helsingfors.

Möten

Vårmeetet hölls 27.4.

Höstmötet hölls 20.10.

Seminarier, föredrag och övriga program

19.2 Svenskspråkig programdag vid De VI Finska historiedagarna i Lahtis med temat *Året 1905 – Norden, Ryssland, världen*.

Föredragshållare var: professor Matti Klinge (Helsingfors), *Året 1905 i världsperspektiv*, professor Ole Kristian Grimnes (Oslo), *Norge og oppløsningen av den svensk-norske unionen*, docent Torbjörn Nilsson (Stockholm), *Sverige och oppløsningen av den svensk-norska unionen* och professor Sune Jungar (Åbo), *Finländska och ryska opinioner kring en union i upplösning* (101 personer).

3.3 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, fil.dr Jessica Parland-von Essen, *Behagets betydelser – Döttrarnas edukation i det sena 1700-talets adelskultur* (12 personer).

17.4 Vårexkursionen *Mellan dop och yxa – I första korstågets fotspår*. Arrangerades tillsammans med *Glossa – sällskapet för medeltidsforskning*. Under exkursionen besöktes resmål i Kumo (Kokemäki) och Kjulo samt Nousis kyrka, Korois ruiner och Kuppis källa. Föredragshållare var professor Thomas Lindkvist (Göteborg), professor Jyrki Knutila (Helsingfors), fil.dr John Lind (Syddansk universitet), fil.lic. Rainer Knapas (Svenska litteratursällskapet i Finland), fil.mag. Derek Fewster (Helsingfors) och fil.mag. Eva Ahl (Helsingfors) (42 personer).

- 27.4 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, fil.mag. Kjersti Øverland, *Åpne fjøs, utopistiske målsetninger og tap i dyreproduksjonen – Gjennomføring og konsekvenser av DDR:s landbrukskollektivisering, 1958–1962* (15 personer).
- 3.5 Föreningens ordförande emeritus, fil.lic. Henry Rask, uppvaktades med anledning av sin 60-årsdag och utnämningen till hedersmedlem på vårmötet den 27 april. Programmet bestod av välkomstskål, sång och tal samt kaffe och kaka. Födelsedagsmottagningen arrangerades tillsammans med Rasks arbetsgivare Hanaholmen – Kulturcentrum för Sverige och Finland, där mottagningen också ägde rum (50 personer).
- 28.9 Programafton på Riksdagshuset. Rundtur under ledning av assistent Hildur Boldt, föredrag av fil.dr Thomas Westerborn, *Perspektiv på parlamentshus-forskningen* (7 personer).
- 20.10 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, fil.mag. Elisabeth Stubb, *Akademiskt utbildningsutbyte som utrikespolitik – Amerikansk-finländska kulturkontakter under 1950-talet* (12 personer).
- 12.11 Det andra Gösta Mickwitz-seminariet i Svenska litteratursällskapets festsal under rubriken *Platsens dimensioner. Geografi, litteratur och historia*. Föredragshållare var: professor John Westerholm (Helsingfors), *Om geografins platsbegrepp*, fil.dr Hendriette Kliemann (Berlin), *Norden som geografiskt begrepp i 1700- och 1800-talets tyska universitetsvärld*, universitetslektor Ann Grubbström (Uppsala), *Estlands svensksbygder – relationen mellan region, plats och etnisk identitet*, försteamanuensis Peter Fjågesund (Telemark), *Utopi og dystopi fra Rousseau til 1800-talles Arktis-feber*, fil.lic. Rainier Knäpas (Helsingfors), *Finland som plats för ryska romantiker*, universitetslektor Kajsa Andersson (Örebro), *Nord och syd i den franska litteraturen* och fil.dr Peter Stadius (Helsingfors), *Spanjorernas ambivalenta Norden kring 1900*. I samband med seminariet tilldelades Ph.D., cand.mag. Niels Kayser Nielsen det andra Gösta Mickwitz-priset (45 personer).
- 7.12 Programafton och julsamkväm på Teatermuseet i Kabelfabriken. Museet förevisades av professor Pentti Paavolainen, som även föreläste under rubriken *Teaterhistoria i Finland – aktuella och bestående forskningsfrågor*. Efteråt bjöd föreningen på en matbit och vin i museets utrymme (21 personer).

Medlemmar

Föreningens medlemsantal var vid verksamhetsårets utgång 2 hedersmedlemmar, 194 aktiva och 126 understödande medlemmar. Totalt 322 medlemmar (378 år 2004, 395 år 2003).

Intäkter

Årsavgiften för aktiv och understödande medlem var 30 euro. Den sänkta avgiften för studerande medlemmar var 20 euro. Frivilliga stödavgifter uppbars för sammanlagt 300 euro (285 euro år 2004).

Styrelsen

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande fil.mag. Derek Fewster, vice ordförande fil.dr Peter Stadius, ledamot och sekreterare fil.mag. Kim Björklund, ledamot och ekonom fil.mag. Michaela Bränn, ledamot fil.mag. Walter Fortelius, ledamot fil.stud. Laura Mattsson, ledamot fil.mag. Aapo Roselius.

Revisorer har varit dipl.ekon. CGR Anders Borgström, med en av Revisorernas Ab Ernst & Young utsedd personlig suppleant och fil.kand. Pertti Hakala, med fil.lic. Annette Forsén som suppleant.

Fonden till Gunnar Mickwitz minne

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gunnar Mickwitz-priset till en ung forskare ur *Historiska föreningens* led. Prisets storlek var 1 000 euro (1 000 euro år 2004). Priskommittén för år 2005 hade följande sammansättning: professor Henrik Meinander, fil.dr Jessica Parland-von Essen, fil.lic. Henrika Tandefelt och fil.mag. Aapo Roselius.

Det fjortonde Gunnar Mickwitz-priset tillföll fil.mag. Staffan Sunabacka för hans avhandling *Evolutionens stora misstag – Yrjö Kokko om människans beteende i manuskriptet Sielu ja sammakko från 1959*. Priset utdelades den 8 december av rektor Ilkka Niiniluoto vid en ceremoni på Helsingfors universitet, i närvaro av medlemmar ur priskommittén och föreningens styrelse samt studiekamrater till pristagaren (15 personer).

Bröderna Gösta och Gunnar Mickwitz fond för historisk och ekonomisk-historisk vetenskap

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gösta Mickwitz-priset till en historiker som på ett bemärkt sätt bidragit till att upprätthålla ett levande intresse för historia och historieforskning. Prisets storlek var 2 000 euro (1 000 euro år 2003). Priskommittén för år 2005 hade följande sammansättning: docent Lars-Folke Landgrén, professor Laura Kolbe, fil.dr Alexandra Ramsay och fil.dr Minna Sarantola-Weiss.

Det andra Gösta Mickwitz-priset tillföll Ph.D., cand.mag. Niels Kayser Nilsen (lektor vid Århus universitet) för artikeln "Nationalismens rumsdimensioner i Norden", som publicerats i *Historisk Tidskrift för Finland* 3/2003. Priset utdelades i samband med det andra Gösta Mickwitz-seminariet i Svenska litteratursällskapets festsal den 12 november 2005.

Historisk Tidskrift för Finland

Historiska föreningen utger *Historisk Tidskrift för Finland*. Den nittionde årgången omfattade fyra nummer om sammanlagt 520 sidor (518 sidor år 2004). Årgångens första nummer var ett temanummer om historiens användning. Uppsatserna i årgångens tre övriga nummer behandlade social-, musik-, identitets-, ekonomi-, idé- och militärhistoriska teman. Innehållet fördelade sig på 18 uppsatser, en översikt, en forskarprofil samt 8 rapporter från fältet. Under rubriken "Granskningar" behandlades 21 arbeten. Sammanlagt medverkade 35 forskare i årgången med ett eller flera bidrag. 9 bidrag var översatta från finskan. Tidskriftens redaktion har under året bestått av ansvarige redaktören docent Lars-Folke Landgrén och redaktionssekreterarna fil.mag. Jani Marjanen (nr 3–), fil.mag. Stefan Nygård (–nr 2) samt fil.dr Charlotta Wolff. Tidskriftens ekonom har varit fil.mag. Michaela Bränn.

Utgivningen av tidskriften har främst finansierats genom anslag av Finlands Akademi, Svenska litteratursällskapet i Finland och Informationscentralen för Finlands litteratur/Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska samt genom prenumerations- och medlemsavgifter.

Föreningens och tidskriftens webbplatser

Adresserna till föreningens och tidskriftens webbplatser är www.historiskaforeningen.fi och www.historisktidskrift.fi. Sidorna uppdateras kontinuerligt och föreningens möten och program annonseras även där. Som medlem av Vetenskapliga samfundens delegation har *Historiska föreningen* tillgång till ett arbetsbord med ADB-utrustning och arkivutrymme i Vetenskapernas hus i Helsingfors.

Malin Bredbacka-Grahn

Medarbetare i detta nummer:

Juhana Aunesluoma, D.Phil, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Linda Backman*, fil.mag., Åbo Akademi; *Malin Bredbacka-Grahn*, fil.stud., redaktör, Helsingfors universitet; *Jyrki Hakapää*, fil.lic., Helsingfors universitet; *Esko Hartikainen*, fil.dr, Joensuu universitet; *Seppo Hentilä*, pol.dr, professor, Helsingfors universitet; *Mia Häggblom*, fil.mag., Åbo Akademi; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Tomi Mertanen*, fil.dr, Jyväskylä universitet; *Jessica Parland-von Essen*, fil.dr, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Minna Sarantola-Weiss*, fil.dr, forskningschef, Helsingfors stadsmuseum.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Tomi Mertanens uppsats och Minna Sarantola-Weiss, Jyrki Hakapääs, Esko Hartikainens, Juhana Aunesluomas, och Seppo Hentiläs granskningar (övers. Joel Backström).

Innehåll

M i a H ä g g b l o m: Den heliga svagheten. Handlingsmönster bland predikande kvinnor i det svenska riket under 1700-talets senare hälft	101
L i n d a B a c k m a n: Kärlekshandel. Äktenskapsstrategier och giftermålsmönster inom det handlande borgerskapet vid 1800-talets början.....	139
T o m i M e r t a n e n: För vårt älskade fosterland, enat och starkt. Föreningen Nouseva Suomi: dess grundande, ideologi och verksamhet 1940–1941	160
Granskningar	
Madeleine Hurd, Tom Olsson, Lisa Öberg (red.), Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder. Av M i n n a S a r a n t o l a - W e i s s	209
Ilkka Mäkinen (red.), Bokvurm i Tammerfors. Lantmätare Gustaf Adolph Tuderus (1766–1817) bibliotek. Av J y r k i H a k a p ä ä	212
Esbjörn Larsson, Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning. Kungl. Krigsakademien mellan åren 1792 och 1866. Av J e s s i c a P a r l a n d - v o n E s s e n	215
Tuija Laine & Anna Perälä, Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiaina 1815–1866. Av E s k o H a r t i k a i n e n	218
Hannu Nieminen, Kansa seiso! loitompana. Kansallisen julkaisuuden rakentuminen Suomessa 1809–1917. Av M a l i n B r e d b a c k a - G r a h n	221
Carl-Axel Gemzell, Vänskap och politik. Aspekter på de engelsk-svenska relationerna under det andra världskriget. Av J u h a n a A u n e s l u o m a	225
Alexander Muschik, Die beiden deutschen Staaten und das neutrale Schweden. Eine Dreiecksbeziehung im Schatten der offenen Deutschlandfrage 1949–1972 & Olivia Griese, Auswärtige Kulturpolitik und Kalter Krieg. Die Konkurrenz von Bundesrepublik Deutschland und DDR in Finnland 1949–1973. Av S e p p o H e n t i l ä	229
Keijo Lehto, Suomalaisten seitsenpäiväisten sanomalehtien linjapapereiden synty ja muutos 1971–2005. Av L a r s - F o l k e L a n d g r e n	236
Från fältet	240

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2006: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.